

ItK

2

adalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1993

ázs Mihály: Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről
rompay H. János: Toldy Ferenc kritikai munkássága az 1840-es években
ényi Ferenc: Petőfi-versek színházi zsebkönyvekben (1845–1880)

*
vács József László: A Faust-monda elemei Pázmány Péter *Posonban lött praedicatió*jában
lágyi Márton: Kármán József XIX. századi újraölefedezése
ácsy Sándor: Mikor írta Kölcsey a *Parainesis*t?
ibó G. Zoltán: A Kölcsey-versek címadásáról

*
lágyi Péter: Ady Endre verselése (*Kecskés András*)
os Thuróczy: Chronicle of the Hungarians (*Kulcsár Péter*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1993. XCVII. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kőszeghy Péter

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

a Szemle rovat szerkesztője,

technikai szerkesztő

Balázs Mihály: Heltai Hálójának forrásáról és eszméletörténeti háttéréről

167

Korompay H. János: Toldy Ferenc kritikai munkássága az 1840-es években

197

Kerényi Ferenc: Petőfi-versek színházi zsebkönyvekben (1845–1880)

226

Kisebb közlemények

Kovács József László: A Faust-monda elemei Pázmány Péter Posonban lött praedicatoriájában

244

Szilágyi Márton: Kármán József XIX. századi újralfedezése

248

Lukácsy Sándor: Mikor írta Kölcsey a Parainesist?

256

Szabó G. Zoltán: A Kölcsey-versek címadásáról

261

Szemle

Szilágyi Péter: Ady Endre verselése (*Kecskés András*)

267

János Thuróczy: Chronicle of the Hungarians (*Kulcsár Péter*)

277

V. Ecsedy Judit: A Bornemisza–Mantskovit nyomda története (*Szabó András*)

279

Fontes Rerum Scholasticarum, I–III (*Bitskey István*)

280

Lukács László: A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolútizmus (1649–1773) (*Monok István*)

284

Dömötör Ákos: A magyar protestáns exemplumok katalógusa (*Tüskés Gábor*)

286

Kilián István: A minorita színjáték a XVIII. században (*Kerényi Ferenc*)

289

Sziklay László: Pest-Buda szellemi élete a 18–19. század fordulóján (*Mezei Márta*)

292

Széles Klára: Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikus gyakorlatja (*Kerényi Ferenc*)

294

Fényes László: Jókai Mór utolsó éve (Csűrös Miklós)

295

Kabdebó Lóránt: „A magyar költészet az én nyelvemen beszél” (*Sarankó Márta*)

297

Krónika

Beszámoló a Textológiai Munkabizottság 1993. február 8-i üléséről

300

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

HELTAI HÁLÓJÁNAK FORRÁSÁRÓL ÉS ESZMETÖRTÉNETI HÁTTERÉRŐL

Szinte egy időben azzal, hogy Kőszeghy Péter¹ szövegkiadása, valamint Szörényi László² tanulmánya hosszú idő után ismét Heltai művére irányította a kutatók figyelmét, újabb megfontolások váltak publikussá Nyugaton is Reginaldus Gonsalvius Montanusról, az erdélyi antitrinitárius munka forrásául szolgáló latin nyelvű mű szerzőjéről, a *Sanctae Inquisitionis hispanicae artes* megjelenésének körülményeiről, valamint a mű eszmetörténeti jelentőségéről. Az alábbiakban részben arra vállalkozom, hogy ismertessem ezeket a bizonyos tekintetben a Bibliotheca Dissidentium c. sorozat munkálatai során felgyülemlett kutatási eredményeket, másrészt észrevételeket teszek arra vonatkozóan, hogy mindezek miképpen hasznosíthatók Heltai művének, illetve az erdélyi antitrinitáriusok nemzetközi kapcsolatainak és gondolatvilágának értelmezésében.

Nincs mód annak részletes bemutatására, hogy a XIX. század második felétől megélenkülő inkvizíciótörténeti szakirodalom ki mindenkit hozott összefüggésbe a Reginaldus Gonsalvius Montanus álnévvel. E hipotézisek nagyobbik része ugyanis a modern – immár levéltári forrásokat is megszólaltató – kutatások fényében tarthatatlannak bizonyult, s egyre inkább az a két szerzetes került előtérbe, akik tagjai voltak annak a tizenkét fős csoportnak, amely 1557 első felében megszökött a sevillai San Isidoro kolostorból. Az először Genfben feltűnt, majd az Alpoktól északra szervezkedő spanyol protestáns közösségekben tevékenykedő Antonio del Corróról (Antonius Corranus, Antoine Corran, Antoine de Bellerive) és Casiodoro de Reynáról (Cassiodorus Reinius, Cassiodoro de Reina) van szó, akiknek gazdag irodalmi, kiadói és szervezői tevékenységével bőséges irodalom foglalkozott az utóbbi időben.³

Ahhoz azonban, hogy a kutatás egyikükre vagy másikukra koncentrálódhasson, félre kellett tolni a mű jellegére és keletkezési körülményeire vonatkozó néhány

BM eget alor

¹ Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből. Sajtó alá rendezte és a szöveget gondozta KŐSZEGHY Péter. Budapest. 1979. (Magyar tallózó)

² SZÖRÉNYI László, *Heltai Gáspár és az inkvizíció*. Világosság, 24. 1980. 639–643. (Olaszul: *La traduzione antitrinitaria fatta da Gáspár Heltai del manifesto contro l'inquisizione di Reginaldo Gonsalvo. Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*. Eds. Róbert DÁN and Antal PIRNÁT. Budapest–Leiden, 1982. 243–251. – Studia Humanitatis 5.)

³ E szakirodalomról lásd a szerzőkről készült bibliográfiai összeállításokat. Corróról: *Antonio del Corro*. Bibliotheca Dissidentium Repertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. Edité par André SÉGUENNY in collaboration avec Irena BACHUS et Jean ROTT. Éditions Valentin Koerner. T. VII. Baden-Baden, 1985. 121–176. – Arthur Gordon KINDER; Reynáról: *Casiodoro de Reina* – T. IV. 1984. – Arthur Gordon KINDER.

korábbi elképzelést. A szerzőség kérdését ugyan másképpen látó B. A. Verma-
seren⁴ és Carlos Gilly⁵ egymást kiegészítő érvelése meggyőzően bizonyítja, hogy
a mű egy ember alkotása. A szöveg alábbi mondata – „Caeterum quae hic exempla
recensentur, unius modo ex Inquisitoriis tribunalibus, nempe Hispalensis sunt,
cuius solius mysteria cognoscere, et maiori ex parte in se ipsi experiri traduc-
toribus est datum”⁶ – alapján ugyanis sokan két vagy több szerzőre gyanakodtak.
Bizonyos azonban, hogy itt fejedelmi többes használatáról van szó, hiszen a mű
három egységében – *Artes aliquot detectae*, *Exempla aliquot* és *Elogia martyrum Christi*
– folytonosan utalásokat találunk egymásra, s ezek a megjegyzések átgondolt
kompozícióról tanúskodnak. Nem lehet tehát arról szó, hogy az esetleg más
szerzőtől származó második és harmadik egységet utólag csatolták volna hozzá
a főszöveghez. Másrészt véglegesen elvethetőnek bizonyult az az elképzelés is,
hogy a címben szereplő *artes... detectae, ac palam traductae* kifejezés alapján arra
kelljen gondolnunk, hogy egy eredetileg spanyol nyelven íródott munka fordítását
adja a szerző. A mű mindkét említett szerző szerint egyértelműen jelzi, hogy
elsősorban Spanyolországon kívüli olvasók számára készült, s a földrajzi nevek
használata is egyértelműen amellet szól, hogy nem volt korábbi spanyol nyelvű
változata. Gilly ráadásul azt is kinyomozta, hogy az az állítás, hogy a művet
spanyolból fordították volna, először 1611-ben bukkan fel Casiodoro de Reyna
műveinek német nyelvű kiadójánál, Joachim Beringernél, tehát aligha tekinthető
hitelesnek. Roppant érdekes az a megfigyelése is, hogy E. Van der Vekené⁷
inkvizíciótörténeti bibliográfiája egy 1625-ben Londonban megjelent inkvizíció-
ellenes pamflet címét fordítja le spanyolra, s ezt tünteti fel Montanus 1558-ban
Heidelbergben megjelent kiadványaként. Mindezek alapján teljesen egyértelmű,
hogy a *palam traductae* kifejezést a triviális *napvilágra hozni, megjelentetni* értelemben
használta a szerző.

Antonio del Corro és Casiodoro de Reyna azonban még azelőtt eltávozott a
városból, hogy az inkvizíció gépezete 1557 októberében igazán beindult volna, így
ahhoz, hogy szerzőként szóba jöhessenek, cáfolni kellett azt az elképzelést is, hogy
a mű írója szemtanúja volt a Sevilleben lejátszódott borzalmas eseményeknek. Ez
az elképzelés is a latin mű imént idézett helyére épül. A személyes jelenlétre
vonatkozó elképzelés ellen legalaposabban érvelő Carlos Gilly ugyanakkor
megítélésünk szerint joggal állítja, hogy itt nincs szó arról, hogy a szerző az
inkvizíció börtöneit is megszenvedte volna, s a menekülés, javai elkobzása, az „in
statua” való megégettetés, valamint a külföldön is vele élő állandó rettegés az
„utánnyalástól” éppen elegendő alap volt annak kijelentésére, hogy a saját bőrén
is megtapasztalta a „szervezet” hatalmát. Ráadásul Gilly további meggondolko-
dató mozzanatokat is felsorol. Montanus nem tudja, hogy pontosan hány

⁴ B. A. VERMASEREN, *Who was Reginaldus Gonsalvius Montanus*. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, XLVII. 1985. 47–77.

⁵ CARLOS GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600. Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*. Basel–Frankfurt am Main, 1985. 373–385. (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft 151.)

⁶ *Sanctae Inquisitionis hispanicae artes... Reginaldo Gonsalvio Montano auctore*. Heidelberg, 1567. 174. (A továbbiakban *Artes*.) Magyarországi kutatóelődeimhez hasonlóan a bécsi Nationalbibliothek példányát használtam. A róla készült mikrofilm jelzete a JATE Központi Könyvtárban: Mf. 2482.

⁷ E. VAN DER VEKENÉ, *Bibliographie der Inquisition. Ein Versuch*. Hildesheim, 1963. 8. (Nº. 28.)

hitsorsosát küldték máglyára, körülbelül 20-ról beszél (prope aut ultra viginti), holott Sevillában mindenki tudta, hogy számuk 39 volt. Montanus 800-ra teszi a letartóztatottak számát, holott ez nem volt több 150–200-nál. A latin munka szerzője habozik Fray Iuan Chrisóstomót (Heltainál Arellaniai Kristóf) is besorolni a mártírok közé – „Huius quia supplicii causas omnino ignoramus, in hoc ordine illum reponere ausi hactenus non sumus”⁸ –, ugyanakkor rendíthetetlen hitvallóként tünteti fel Don Juan Ponce de Leónt (Heltainál Pontius János), holott őt megtörték a kínzások. Mindez azt bizonyítja, hogy a szerző az 1559–1563 között rendezett autodaféknál nem volt jelen, hanem azokból a beszámolókból merített, amelyeket a sevillaiak küldöztek meg hazai és külföldi barátainak. Rádásul annak is nyoma van a műben, hogy nagyon is foglalkoztatta e beszámolók sorsa. Leírja ugyanis, hogy az inkvizíció egy idő után azt is megtiltotta, hogy különféle privát beszámolók íródjanak, s csak az általuk megadott formulák betartásával, hűvös tárgyyszerűséggel lehetett „továbbadni” az eseményeket. E megfigyeléseket Gilly abban a megállapításban összegzi, hogy a mű szerzője biztonságosabban mozog az 1557-ig terjedő események elmondásakor, mint a későbbiek ecsetelése során.

Mit tudunk most már ennek a szerzőség gyanújába hozott két egykori szerzetesnek a Spanyolországon kívüli tevékenységéről, s milyen érvek szólnak egyikük és másikuk mellett? Nincs mód persze arra, hogy teljes részletességgel felidézzem sok szállal továbbra is egybefonódó életútjukat, s csupán a leglényegesebb mozzanatok kidomborítására törekszem. Elsősorban annak bemutatására, hogy mindketten annak a típusú protestantizmusnak a jegyében éltek le folytonos helykeresésre és vándorlásra ítélt életüket, amely képtelen volt elfogadni a megmerevedő ortodoxiak kemény dogmatizmusát, s amelynek talán Sebastian Castellio volt a legnagyobb hatású képviselője.

A zsidó származású Antonio del Corro rövid genfi tartózkodás után Bernben folytatott tanulmányokat, majd 1559 nyarán Navarrába ment, ahol a menekült spanyol protestánsok gyülekezetének megszervezésében tevékenykedett, illetőleg IV. Henriket tanította spanyolra. (Az uralkodónak írt spanyol nyelvtana jóval később, 1586-ban Oxfordban nyomtatásban is megjelent.) 1561-ben a College of Aire sur l'Adour vezetője lett, majd miután ez a katolikusok kezére került, Toulouse-ban, majd Bearnben, illetőleg Délnyugat-Franciaország más városaiban tevékenykedett Jean d'Albert királynő támogatását élvezve. A spanyol protestánsok egybeszervezésén kívül elsősorban a Biblia spanyolra fordításának gondolata foglalkoztatja, ám folyamatosan konfliktusban áll a benne főleg a predestinációról vallott elképzelései miatt eretneknek gyanító francia kálvinistákkal. A konfliktus még nyilvánvalóbb lett akkor, amikor széles körben publikussá vált az a levele, amelyet 1564. március 12-én küldött el Londonba Casiodoro de Reynának. Nem tudta ugyanis, hogy egykori menekülttársát akkorra már elűldözték a külföldi protestánsok gyülekezetéből. Így aztán a levelet felbontotta a francia egyház konzisztóriuma, s szent borzalommal eltelve olvashatták benne, hogy a zavaros eszű spanyol Schwenckfeld, Krautwald és más olyan szerzők műveinek megküldését kéri Reynától, akik úgy tárgyalják a vallás ügyét, hogy az a lelkiismeret épülését szolgálja. Kifejti ugyanis, hogy neki elege van a hebra-

⁸ Artes, 236.

izmusokkal és hellenizmusokkal teli bibliakommentárokból. Arra kéri továbbá Reynát, hogy fejtse ki, miként vélekedik Krisztus létezésének három stádiumáról (földi léte előtt, földi létében, illetőleg azt követően), s ezzel kapcsolatban megküldi neki Osiander munkáit. Nem kevésbé érdekes, hogy az adiaphorokról, a lelki épülés számára fölösleges dolgokról akarja tudni egykori szerzetestársa véleményét, valamint Aconcióról és Justus Velsiusról, akikről egy református pap nagy fejcsóválások közepette beszélt neki. A két egykori sevillai szerzetes mindenesetre hamarosan „kitárgyalhatta” a történeteket, mivel az áruhában elmenekült és Antwerpenbe, majd Párizson keresztül Orléans-ba menő Reynát Corro ebben a városban fogadta, hogy aztán magával vigye Montargisba, ahol a francia királynő udvarában találjuk egy ideig mindkettőjüket, egykori közös patrónusuk, Juan Pérez de Pineda társaságában.

Miután azonban Reyna már 1565-ben északra távozik innen, hogy Strasbourgban telepedjék le, 1566, „a csodák évének” vége táján Corro az itteni kálvinisták s különösen a nagy befolyású Marcos Pérez hívására Antwerpenben bukkan fel. Mivel az egyik hipotézis szerint az *Artes* megírása itteni tevékenységéhez kötődik, erről részletesebben szólunk az alábbiakban, s életútját tovább követve most Londonba jutunk, ahová 1567 áprilisának második felében érkezett meg, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy újrászervezze a Reyna eltávozta után szétszóródott spanyol protestánsokat. A megérkezése utáni 4 esztendőn azonban a Londonba menekült protestánsok egyházának vezetőivel való folytonos küzdelem tölti ki. Hiába kap igazoló leveleket Antwerpenből és Montargisból, sőt hiába lép fel érdekében William Cecil és Edmund Grindal, többszöri vizsgálat után egész Angliában eltiltják az egyházi szolgálattól. Patrónusai csupán azt érik el, hogy a spanyol raboknak, illetőleg egy ideig külön engedéllyel az olasz gyülekezetben prédikálhat. Az angliai egyházpolitikai helyzetet kihasználva persze meg tudja jelentetni két erősen irenikus szemléletű munkáját, s a hetvenes évek elejére egyre közelebb kerül az anglikán egyházhoz. 1571-től a Cecil és Leicester által patronált Inner and Middle Temple-ben teljesít szolgálatot, majd 1577-től az oxfordi Christ Church-ban kap megbízást. 1586-tól megkapja az angol állampolgárságot, s az anglikán egyháztól nyert további megbízások teljesítése tölti ki életét 1591-ben bekövetkezett haláláig. Ám a heterodoxia s ezen belül az antitrinitáriusok iránti érdeklődése továbbra is ébren maradt. 1575-ben Castellio bibliaparafrázisa é Ochino dialógusai iránt érdeklődik leveleiben. A további erre mutató mozzanatokon kívül persze az a legfontosabb, hogy közreműködött Fausto Sozzini, *De Sacrae Scripturae auctoritate* című művének 1588-as bázeli kiadásában, amelyet R. Dominicus Lopez Societatis Jesu álnév alatt s hamis nyomdahely – Hispali apud Lazarum Ferrerium – feltüntetésével jelentet meg. Ráadásul Gilly azt is kimutathatónak tartja, hogy Fausto Sozzini a Rómaiakhoz írt levél 7. fejezetének értelmezése során Corro 1574-ben megjelent *Dialogus theologicus* című művét használta.

Visszatérve a számunkra izgalmas periódushoz, Corro 1566 végétől 1567 márciusának végéig Németalföldön, közelebből Antwerpenben tartózkodott, s két munkát is megjelentetett: *Epistre et amiable remonstrance aux pasteurs de l'Eglise Flamengue d'Anvers* és *Lettre envoyée a la maiesté du Roy des Espagnes*. E munkák megjelentetését az a kálvinista spanyol nagykereskedő, Marcos Pérez pénzelte, aki 1566 októberében azt a javaslatot fogalmazta meg, hogy 3 millió guldenért kellene megvásárolni II. Fülöptől a vallásszabadságot, s akinek politikai orientációja közel

állt Orániai Vilmoséhoz. Ennek megfelelően az *Epistre* nem csupán a lutheránusok és a kálvinisták közötti dogmatikai viták megszüntetését javasolja, hanem mérsékletet kér a pápa és a szerzetesek elleni támadásokban is, azért kardoskodik, hogy mindenki szabadon gyakorolhassa vallását. Erőteljesen hangsúlyozza, hogy az erkölcsök tökéletesítése jóval fontosabb a hitvallások dogmatikai makulátlanságánál. Ez a gondolat még markánsabban van jelen a *Lettre envoyée*-ban, s éppen az argumentáció rokonsága készítette Vermaserent arra, hogy Corróban lássa az *Artes* szerzőjét is.

Lássuk immár konkrétan ezeket a közös mozzanatokat! Vermaseren szerint mind a *Lettre*-ben, mind az *Artes*-ban jelen van az a tipikusan Németsalföldön aktuális érvelés, hogy a rosszul informált királyt fel kell világosítani az inkvizíció rémtetteiről, hiszen neki alattvalói érdekében is fel kell lépnie ellene. A királyi hatalom elismerése és ugyanakkor megóvni akarása, valamint az állam érdekeire való hivatkozás – az inkvizíció tönkreteszi az országot – markánsan kidomborodó közös mozzanatai a két munkának. De közös annak többszöri hangsúlyozása is, hogy az inkvizíció tombolása az evangéliumi eszmények megcsúfolását jelenti. Mindkét műben azonos részletekből építkező és hasonló hangvételű megemlékezés olvasható Juan Gilről, azaz Egidióról (Heltainál Doctor Egyed János). Mindkét műben olvashatunk arról, hogy a szerző sok információval rendelkezik azokról a kémekről, akik folytonosan figyelemmel kísérik a Spanyolországból elmenekültek sorsát. Mindkét mű csaknem ugyanazokat a skolasztikus doktorokat sorolja fel a bibliai tudomány meghamisítójaként: Petrus Lombardus, Aquinói Tamás, Duns Scotus, Gregorius Ariminensis⁹ még sorrendiségében is azonos egy helyütt mindkét műben. Mindkét mű fájdalmasan fejt ki az inkvizíció kegyetlen aktivitásának azt a következményét, hogy elpusztítják áldozataik lelkét is, hiszen sok zsidó és mór visszatér régi hitére a tortúrától való félelmében.

Ezek a hasonlóságok Vermaseren szerint egyértelműen mellett szólnak, hogy Reginaldus Gonsalvius Montanust Antonio del Corróval azonosítsuk. Mivel azok az utalások amelyek az *Artes* szövegében olvashatók, 1563 utáni s 1566–1567-ben való szerkesztésére utalnak, az elképzelést összeegyeztethetőnek tartja a Corro-életrajz eseményeivel is. Úgy képzei, hogy ezt a munkáját Corro az *Epistre* és a *Lettre* megírása után, 1567 március közepe és május dereka között szerezte. Így lenne ugyanis lehetséges, hogy Reyna – alább idézendő levelében – 1567. szeptember 27-én már arról számoljon be, hogy a mű megjelent Heidelbergben. Az első sorban a motivikus egyezésekre koncentráló szerző egyfelől nem tulajdonít különösebb beszédességet az álnévnek, hiszen példái szerint a Montanus álnevet gen sokan használták: Petrus Dathenus, Thiebold Berger vagy Benito Arias. Másfelől cikke végén mégiscsak „megszólaltatja” az álnevet is. Leírja, hogy Corro nagybátyja, így valószínűleg apja is: Santanderből származott, amelynek környékét mai napig is La Montañának nevezik. A Corro zsidó származásáról nem tudó Vermaseren ezt kiegészíti azzal, hogy a szinonimaként kezelt „montañes”, „vizcaino”, „asturiano” szavak arra utalnak, hogy viselőjük nem mór vagy zsidó

⁹ A latinban Gregorius Arithmeticus, Heltainál Számveti Gergel szerepel. Kőszeghy az idézett kiadás jegyzeteiben (480.) „a Riminiből származó skolasztikus filozófusra gondol”. Ugyanezt teszi VERMASEREN, i. m. 71. is, aki szerint a kézíraton e szerző állandó jelzője, „doctor authenticus” szerepelhetett, s a nyomdász hibájából vált Arithmeticus-szá.

származását, s hogy őseik harcoltak a mórok ellen. Végül Vermaseren McFadden¹⁰ kiadatlan disszertációja alapján Corróra vonatkoztatja Gerau de Spes londoni spanyol követ egy 1569. április 2-án írott levelét is. Ebben a követ arról számol be, hogy Angliában tartózkodik egy spanyol, aki korábban Spanyolországban szerzetes volt, majd megszökött az inkvizíció elől, amely ellen írott káromló könyvét három vulgáris nyelven is megjelentették.

2. A másik gyanúba hozott s már monografikus feldolgozásban¹¹ is részesült spanyolországi menekült életútját részben már érintettük. Casiodoro de Reyna a Sevilla melletti Montemolinban vagy Reinában született 1520 táján, s ő is a sevillei egyetemen folytatott tanulmányai után került a San Isidoro kolostorba. Az inkvizíció őt tekintette a leleplezett protestáns közösség vezetőjének, ám Corróétól eltérő útvonalon neki is sikerült elmenekülnie. Először ő is Genfbe ment, ám Erzsébet trónra lépését követően 1558-ban Frankfurton keresztül, s valószínűleg a visszatérő angol emigráció társaságában, Londonba érkezett. Nyomban hozzálátott a spanyol gyülekezet megszervezéséhez, ám az ő tevékenysége is hamarosan viták kereszttüzébe került. Nyilvánvalóan gyanússá tette az Adrian van Haemstedével, a londoni flamand egyház anabaptisztikus eszmék miatt kiközösített, majd 1560 októberében Angliából száműzött vezetőjével való barátsága és az a szoros munkakapcsolat, amely közte és az 1559 végén Angliába érkezett Jacobo Aconcio között alakult ki, akit egyébként ő tett meg 1561-ben a spanyol egyház konzisztóriumának vezetőjévé. A gyanakvás azonban nyílt támadásba ment át, miután 1560–61-ben megfogalmazta a spanyol egyház hitvallását. Ennek dogmatikájáról eltérő vélemények olvashatók a szakirodalomban. Vannak, akik „csupán” irenikus szemléletét, senkit el nem ítéelő békülékeny hangvételét hangsúlyozzák, valamint azt tartják benne különlegesnek, hogy szövege szerint a Szentháromság műszavai, valamint a gyermekkeresztelés parancsa nem található meg a Bibliában.¹² Úgy vélem azonban, hogy a történeti kontextust jobban figyelembe vevő Gillynek van igaza, amikor hangsúlyozza, hogy a niceai hitvallást figyelmen kívül hagyni mást jelentett a korábbi évtizedekben és mást 1560-ban. Az olasz eretnekek (Gribaldi, Gentile, Alciati, Blandrata) fellépése után az ezzel való megelégedés további üzenetet is hordozott. Ráadásul az egymástól sok ponton eltérő latin és spanyol nyelvű változat elemzésével kimutatta, hogy különösen a spanyol változatban olvashatók olyan krisztológiai fejtegetések, amelyek egyértelműen Servet műveiből eredeztethetők. De különösen a megigazulástan és az ekkleziológiai területén fogalmaz meg nagyon határozottan olyan gondolatmeneteket, amelyek Castellio műveiből származnak, s egyértelműen a genfiek felfogása ellen irányulnak.¹³ Így aztán az is természetes, hogy a hitvallás megfogalmazását követő felelősségre vonás során a meghallgatottak rendre olyan

¹⁰ William MC FADDEN, *The Life and Works of Antonio del Corro (1527–1591)*. Queen University, Belfast, 1953.

¹¹ Arthur Gordon KINDER, *Casiodoro de Reina, Spanish Reformer of the Sixteenth Century*. London, Tamesis Books, 1975.

¹² Arthur Gordon KINDER, „How much did Servetus really influence Casiodoro de Reina?” *Hispanic Studies in Honour of Frank Pierce*, ed. John England. University of Sheffield, 1980. 91–109.

¹³ GILLY, *Spanien...*, 361–368. Rendkívül érdekes az a megfigyelése is, hogy Reynát az a Wessel jelentette meg németül 1600-ban, aki a korai pietista és a rózsakeresztes művek kiadója volt.

vádakat fogalmaztak meg ellene, amelyek az említett két nagy XVI. századi eretnekkel kapcsolatosak. Egyesek szerint kijelentette, hogy a jogtalanul megégetett Servet nagy ember volt, „s nagy hasznára volt népünknek”. Mások tudni vélték, hogy Genfben könnyekre fakadt Servet mártíriumának helyén, s amikor Frankfurtban kezébe akadt Servet egy munkája, azt megcsókolta, s azt mondta, hogy nálánál jobban senki sem értette meg a Szentháromság misztériumát. Megint mások arról számoltak be, hogy már Genfből levelet írt Castelliónak, s hogy kedvenc olvasmányai közé tartozott a bázeli humanistának az a könyve, amelyben arról értekezik, hogy az eretnekeket nem szabad megégetni. Felmerültek persze további vádak is. Most már őt tették felelőssé a genfi spanyol gyülekezet szétzilálásáért, hiszen ő javasolta a város elhagyását, s ezért sokan a „spanyol Mózes” (Moïse des Espagnols) gúnynévvel illették. Az utóbbi évek kutatásainak fényében egyre valószínűbb, hogy a Reyna minden lépését követő inkvizíció sem maradt tétlen az eljárás alatt. Minden valószínűség szerint ők eszelték ki, hogy a szodomita életmód is bekerült a vádak közé, ami alól csak jóval később, 1578-ban tudta tisztázni magát. E kettős szorításban nem kis ügyességre volt szüksége ahhoz, hogy az elfogatására már konkrét tervek megszövő inkvizíció csapdáját kikerülje, s 1563 szeptemberében álruhában Antwerpenbe meneküljön. Kálváriája azonban ezzel nem fejeződött be, hiszen a Londonból és Genfből egyaránt táplált gyanakvás és bizalmatlanság innen is elüldözte, s mint korábban már említettem, Dél-Franciaországba ment, ahol egykori menekülttársa, Corro biztosított neki helyet egy ideig. Innen is tovább kellett azonban állnia, s 1565 és 1570 között a Strasbourg–Bázel–Frankfurt közötti folytonos vándorlás tölti ki életét. Ennek az időszaknak az *Artes* szempontjából legfontosabb részleteire még visszatérünk, most csupán azt említjük meg, hogy miután hiába próbálta Strasbourgban elnyerni az ottani menekültek egyházában a lelkési állást, selyemkereskedelemből élt, ám közben szívósan dolgozott már Londonban megkezdett nagy vállalkozásán, a teljes Biblia spanyolra fordításán. Az Erzsébet angol királynőnek ajánlott nagy mű végül is súlyos nehézségek után 1569-ben jelent meg Bazelben. A nehézségeket nem csupán nyomdászának, Oporinusnak a halála okozta, hanem a személyét és nézeteit körülvéő szívós bizalmatlanság is. A kiadás csak úgy valósulhatott meg, hogy még a bázeli cenzorok is csupán a grammatikai jellegű kommentárjai hozzátételét engedélyezték. (Többszöri átdolgozás után végül is ezt a bibliafordítást használták a spanyol protestánsok egészen a legutóbbi időkig.) A hetvenes évek elejétől ugyanakkor megfigyelhető bizonyos eltávolodás korábbi heterodox nézeteitől. Frankfurtban telepszik le, s itt kiadott művei már e revízió jegyében íródnak. 1573-ban megjelent János evangélium-kommentárja mérsékelt hangú, de félreérthetetlen polémiát folytat Servettel, ám a Szentháromság műszavainak használatát továbbra is kerülni látszik. Még többet őriz meg a 60-as évekbeli hangoltságából az ugyanebben az évben megjelentetett kommentárja Máté evangéliumának negyedik fejezetéhez, amely a régi szenvedéllyel érvel az egyházi hatalom zsarnokivá válásának veszélyeiről. A frankfurti francia gyülekezet tagjaként él ebben a városban, s Sixtus Senensis Bibliotheca Sanctájának kiadásával folytatja a bibliai filológiával való foglalkozást is. Talán az sem kizárt, hogy továbbra is fenntartotta korábbi kapcsolatait a heterodoxia képviselőivel.

Számunkra mindenesetre nem érdektelen, hogy 1577 szeptemberében, illetve 1578 áprilisában azt írja Theodor Zwingerhez címzett levelében, hogy egy igen megtisztelő meghívást kapott Lengyelországból. A referált szakirodalom nem

*Később még:
 mint a fiatal fiú a kislány előtt.*

foglalkozik részletesen ezzel a meghívással. Gilly¹⁴ ugyan nem tartja kizártnak, hogy az antitrinitáriusoktól kapta az invitációt, míg Kindert¹⁵ téves irányba viszi, hogy a meghívót az 1574-ben elhunyt Mikołaj Firlej (egykori krakkói vajda és nagymarsall) fiában, Jan Firlejben keresi.¹⁶ 1578. április 1-jén ugyanis Reyna a következőt írja Theodor Zwingernek: „De mea professione in Poloniam nosse cupis. Quiesco... Si illuc venissem, sensisses fructum commendationis tuae cum D. Firleio in illo negotio, de quo nondum tibi satisfactum.” Reyna tehát Zwingernek köszöni meg a meghívást, s így a meghívó nem lehetett más, mint a *lublini* vajda, Mikołaj Firlej,¹⁷ akinek szoros kapcsolatai Zwingerrel jól ismertek. Ő ugyan református volt, de 1580-ban éppen hogy a legjelesebb unitáriusok (Farnowski, Niemojewski, Czechowic, Fausto Sozzini) részvételével szervezett meg egy zsinatot a protestánsok közötti egység megteremtésére. Felesége, Anna Sierzechowska pedig unitárius volt, a mindekettejük által támogatott lewartówi (Lubartów) iskola pedig a lengyelországi protestantizmus egyik fontos műhelye lett. Tegyük hozzá azt is, hogy 1587-ben Matthias Vehe-Glirius Firlej birtokán tartózkodott.¹⁸

Reyna azonban nem Lengyelországba ment, hanem Angliába, ahol végleg tisztázni akarta magát a korábbi vádak alól, hogy az Antwerpenben lakó francia lutheránusoknak papja lehessen. Ezt a kálvinisták áskálódása ellenére meg is kapja, s ő fogalmazza majd meg a németalföldi lutheránusok egészen a legutóbbi időkig használt hitvallását. Az Antwerpent fenyegető spanyol támadás elől 1585-ben ismét Frankfurtba menekül, ám lelkeszi állást csak 1592-ben kap, elsősorban az ottani francia reformátusok által a lutheránusok között is terjesztett bizalmatlanság következtében. Ezt nyilvánvalóan nem csökkentette, hogy 1587-ben megjelentette Corro *Dialogus theologicus* című munkáját, amelynek Fausto Sozzini művével való összefüggéséről korábban szoltunk, s amely a szabadakarat- és a megigazulástan tekintetében mind a reformátusok, mind a lutheránusok számára elfogadhatatlan megfogalmazásokat tartalmazott. A legalább a protestánsok közötti veszekedések mérséklőjének hírében álló Reyna 1594-ben halt meg Frankfurtban.

Lássuk immár kissé részletesebben 1567 körüli tevékenységét s azt, hogy Carlos Gilly milyen érveket tudott felsorakoztatni amellett, hogy Reyna lenne az *Artes* szerzője. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy Gilly monográfiája egészen magas színvonalú, a nyomdászattörténetet levéltári kutatásokkal kiegészítő s a korabeli szellemi áramlatokban fölényesen tájékozódó teljesítmény. Egy sor eszmetörténeti kérdésben új és megalapozott álláspontot fogalmaz meg: átrajzolja Servet életművét, arra ösztönöz, hogy módosítsuk Marcel Bataillon Erasmus spanyolországi recepciójáról írott híres könyvének alaptéziseit, hatalmas anyag mozgató-

¹⁴ GILLY, *Spanien...* 404.

¹⁵ KINDER, *Casiodoro de Reina, Spanish*, 62.

¹⁶ Vö.: *Polski Słownik Biograficzny*, T. VII. 1–6. (Stalislław BODNIAK)

¹⁷ Vö.: *Polski Słownik Biograficzny*, T. VII. 10–12. (Kazimierz LEPSZY)

¹⁸ Janusz TAZBIR, *Maciej Vehe-Glirius Z dziejów propagandy judaizantyzmu w XVI wieku. Wieki Srednie – Medium Aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin.* Warszawa. 1962. 296–297. és Robert, DÁN, *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings.* Budapest–Leiden, 1982. 200–201.

sával érvel amellett, hogy a XVI. századi heterodoxia történetében kiemelkedő szerep illeti meg a spanyol emigrációt.) Gilly ebben a keretben foglalkozik igen részletesen Reyna életművének bázeli szakaszával, az 1565–1570 közötti periódussal. Érvelésében – mint már felvillantottam, s mint látni fogjuk – nem mond le a művek közötti esztétörténeti és argumentációs egyezések kimutatásáról, de a kiindulópontot mégis a műveken kívüli mozzanatok szolgáltatják.

Ezek a következők. 1567. január 27-én Casiodoro de Reyna azzal a kéréssel fordult Strasbourg városának tanácsához, hogy engedélyezzék számára egy latin nyelvű mű kinyomtatását *De Inquisitione hispanica*. Azt is tudjuk továbbá, hogy két héttel későbbi ülésén a városi tanács azzal utasította el a kérést, hogy próbálkozzék másutt a könyv kinyomtatásával. A döntést nyilvánvalóan elsősorban a város féltése motiválta, hiszen Alba csapatai a közvetlen közelben vonultak el Németalföld irányába. 1567. június 10-én Johannes Oporinus levelet írt Konrad Hubertnek Strasbourgba. Ebben aziránt érdeklődik, hogy Casiodoro Reyna kinyomtatta-e már könyvét *de hispanica Inquisitione per Belgicum*, s ha még nem, nem gondol-e a spanyol arra, hogy egy bevezetőt írjon hozzá a legfrissebb németalföldi eseményekről. Ismerünk ugyanakkor egy másik – korábban már említett – levelet is, amelyet Reyna 1567. szeptember 27-én Diego Lópeznek írt Párizsba. Ebben Reyna arról számol be, hogy milyen tárgyalásokat folytatott Oporinusszal, majd közli, hogy az inkvizícióról szóló mű megjelent, s hogy küld belőle Párizsba. Tény, hogy ezekben a levelekben sehol sem olvasható expressis verbis, hogy Reyna saját munkájáról lenne szó, ám ez több mint valószínű. Különösen meggondolkodtató, hogy az utóbbi levél az első kortársi megemlékezés a mű megjelenéséről.

Gilly tehát úgy gondolja, hogy ha a fentebb tárgyalt megfontolások alapján Corró és Reynát lehet szerzőként számba venni, akkor erősebb érvek szólnak az utóbbi mellett. Reyna tehát Strasbourg után valószínűleg kísérletet tett arra is, hogy Bazelben jelentesse meg munkáját, ám a városi tanács ezt itt is veszélyesnek tartotta, s Heidelbergre Kristóf pfalzi örgróf spanyolellenességének kihasználásával került sor. Szerinte nem mond ellent e koncepciónak az sem, hogy Oporinus fent említett levelében a spanyol inkvizíció „belgiumi” rémtetteiről szóló műről beszél. Egyrésztől figyelembe kell vennünk, hogy a spanyol inkvizíció bevezetése miatt kirobbant németalföldi felkelés idején az európai közvéleményt annyira foglalkoztatta ez a téma, hogy szinte elkerülhetetlen az inkvizícióról Németalföldre asszociálni. Másrészt, mint láttuk, az előszóban a szerző valóban utal a németalföldi felkelés eseményeire.

De Reyna szerzősége mellett szól a Reginaldus Montanus álnév is, hiszen akár Montemolint, akár a közelében fekvő Reinát tekintjük szülőhelyének, mindenképpen egy olyan hegyi faluból származott, amely logikusabban indokolja a választott álnevet, mint Corro esetében. De Gilly problematikusnak találja Gerau de Spesnek általunk fentebb említett s látszólag Corro szerzősége mellett szóló levelét is. Számára sem kétséges, hogy a Bridevell börtönében szenvedő baszkoknak prédikáló pap Corróval azonosítható. Az sem kétséges, hogy a „blasfemo libro” esetében az addigra már franciául, angolul, flamandul és németül is megjelent *Artes*-ről van szó, ám a levél írója összekeveri a Sevillában született Antonio del Corró-t a Németalföldön született Adrian de Saraviával, ami erősen kétséges teszi, hogy hitelt kell-e adnunk a szerzősége vonatkozó e viszonylag késői megállapításának.

reflexa az eredeti művekről

Az eszmetörténeti mozzanatokra térve Gilly elsősorban azt a Szörényi László által is hangsúlyozott tényt emeli ki, hogy az előszó hosszan és szenvedélyesen érvel a vallási tolerancia mellett. Itt azonban világosan kimutatható, hogy a szerző nem önálló, hanem ugyanazokat a gondolatokat ismétli meg, amelyeket Castelio fogalmazott meg. Ha felidézzük mindazt, amit arról mondtunk, hogy Reyna milyen erőteljesen kötődött a bázeli humanista gondolatvilágához, akkor ez is mellette szóló érvek tekinthető.

Megemlíti továbbá, hogy az *Artes*ban olvasható bibliai idézetek ugyanúgy Pagnini, a Vulgata, valamint a zürichi Biblia használatáról tanúskodnak, mint Reyna további műveiben. Ráadásul ugyanúgy a Jehova Isten-nevet használja a Dominus helyett, amint ezt bibliafordításának előszavában megfogalmazta.

Gilly ugyanakkor az *Artes* Reyna által való megjelentetését szélesebb kontextusban szemléli, s a vallási tolerancia érdekében folytatott sokoldalú propaganda egy részének tekinti. Ebben a programban helyezi el Augustin Marlorat *Remonstrance à la Roynne mere du Roy per ceux qui sont persecutés pour la Parole de Dieu* c. munkája spanyol fordítását, amely hamis nyomdahely feltűntetésével ugyan, de Bázélban jelent meg 1567-ben. Ismeretes, hogy Marlorat ebben a reformátusok igazhitűségéről és tolerálható voltáról akarta meggyőzni Medici Katalint. A szövegen sok helyen módosító és a gondolatmenetet a spanyolokra applikáló s a tolerancia érdekében ugyancsak Castello érveit használó spanyol fordítóban szintén Reynát szeretné látni. Ezt a bizonyítást azonban már nem idézzük fel. Annál érdekesebb számunkra, hogy talán Reynától sem függetlenül, Oporinus nem mondott le arról, hogy ő is megjelentesse az *Artest*. Olyan kiadást képzelt el, amelyet egy Karel Utenhove által írt verses ajánlás vezetett volna be. Fennmaradt Utenhovénak az az 1569. jan. 13-án írt levele, amelyben a Heidelbergben időző angol követet arra kéri: tudja meg, a királynő hogyan fogadná, ha a mű neki ajánlva jelenne meg. Sajnos nem lehet tudni, hogy a válasz volt-e negatív, vagy Oporinus halála jött közbe, de tény, hogy e kiadás nem jött létre. Utenhove verse azonban ránk maradt, mert közölte egy Buchanan-művet (*Franciscanus et fratres...*) tartalmazó kiadványában:

P. VIRGILLII MARONIS in Sanctam Inquisitionem Hispanicam ad Serenissimam Angliae Reginam Elizabetham Acrositicis.

Ignipotens Sanctum cui fecit Iberia nome	N
Quale vomat virus, quam sit mala Vipera tact	U
Immemor Humani, divini nescia iuri	S
Iudicia exercens quoties Minoia saevi	T
Ignibus, in libro varie describitur ist	O
Hunc merito Regina tuo sacramus honor	I
Spes o Saxonidum fidissima, talia monstr	A
Noxia mille modis letho quae, DIVA, dedist	I
Cuius et auspiciis terra haec Furia exulat Angl	A
Mexentius e Virgilo concinnabat.	

*

Mindkét életrajz fontosabb mozzanatainak felidézésével is jelezni kívántuk, hogy – jóllehet Carlos Gilly érveit meggyőzőbbeknek látjuk –, nem kívánunk dönteni a szerzőség kérdésében. Számunkra éppen elég tanulsággal jár, hogy

kettőre szűkült a számba jöhető szerzők köre, hiszen így is éppen elég ösztönzést kapunk a magyar átdolgozás értelmezésére.

Magyarázathoz jutunk először is arra, hogy miképpen kerülhetett a mű a fordítást megrendelő János Zsigmond kezébe. Bármelyiket választjuk is a két erős jelölt közül, mindenképpen a Kálvin által „*castellionisták*”-nak nevezett körhöz jutunk, s aligha tévedünk, ha Blandratának ehhez a társasághoz fűződő kapcsolataiban keressük a megoldást. Az ő közvetítésével vehette tehát kézbe a fejedelem a latin nyelvű munkát, hogy aztán a frissen megtért Heltainak adjon megbízást – igencsak aktualizáló – lefordítására.¹⁹

Az átdolgozás motivációit és alapkoncepcióját jól írta le Szörényi László tanulmánya, így az alábbiakban az ott elmondottak illusztrálása, illetve kiegészítése gyanánt idézek fel néhány mozzanatot.

Először is azt, hogy az eredetiétől nagymértékben különböző kiinduló tétel – az ördög hazug és gyilkos – nem teljesen Heltai leleménye. Roppant érdekesnek tartom legalábbis, hogy Aconcio *Satanae stratagemata* c. művének nyitó gondolata a következő: „Ad Satanae cognoscendas artes commodissimus sit aditus, si, quis omnium consiliorum eius finis sit, inspexerimus. Atque is quidem in promptu est. Siquidem eo quod dicatur: homicida fuisse iam inde ab initio.” („A sátán mesterkedéseit akkor ismerhetjük meg a legjobban, ha megvizsgáljuk, mi szándékainak a célja. Ez pedig kézenfekvő, mivel az mondatik róla „emberölő volt kezdettől fogva.”)“²⁰ Aconcio ugyanúgy János 8/44-re hivatkozik itt, mint a művét 1570-ben átdolgozó Johannes Sommer, akinek ez a parafrázisa – mint látni fogjuk, talán Heltai „eredemből” is – kéziratban maradt. Az alapgondolat egyik eleme tehát egy ugyancsak *castellionista* híres munkájából származik, akinél persze egy igen jelentékeny protestáns önreflexió kiindulópontjául szolgál, míg Heltainál a fékezhetetlen felekezeti indulat forrása. A műnek ezt a vonását is Szörényi László domborította ki a legérzékletesebben. Az ő nyomán hangsúlyozzuk tehát, hogy ezek az esetenként a keresztyénekhez, máskor a fejedelmekhez vagy magához az ördöghöz intézett mérges, prédikátoros dörgelemek szinte teljesen hiányoznak az eredetiből. Igen terjedelmes lenne ezek mindegyikének felidézése, ám néhány jellemző példát mégis célszerűnek látszik idéznünk.

¹⁹ Gondolhatunk persze arra a Forgách Ferencre is, akinek a németalföldi ügyekben való rendkívüli jártasságát Wittman Tibor közleményének köszönhetően a nemzetközi szakirodalom is regisztrálja (vö. Tibor WITTMAN, *Une chroniqueur hongrois contemporain de la révolution des Pays-Bas du XVIe siècle*. Revue du Nord, 45. 1963. 177–185.; DROZDIK Margit, *Adalékok a XVI. századi németalföldi és a magyar humanizmus kapcsolatahoz*. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. Series Historica, 1964. 161–173.; VERMASEREN, i. m. 54.), s aki többek között Miksa seregeinek a Hálóban is emlegetett szigetvári szereplése miatt állt át János Zsigmond oldalára. Sajnos az 1567–1570 közötti tartózkodás helyei S. OBERMAYER Erzsébet, *Ismeretlen Forgách Ferenc dokumentumok a velencei levéltárban*. ItK LXXIX. 1976. 681–685. felfedezése óta sem követhetők pontosan nyomon. Azt azonban tőle magától tudjuk, hogy 1568 februárjában Genovában a bencés rend spanyol generalis commissariusától szerzett fontos információkat Don Carlos elfogatásának körülményeiről. Volt tehát érdeklődés, s mivel 1568–1569-ben biztosan megfordult Erdélyben, őt sem lehet kizárni az *Artest* a fejedelem kezébe adók közül (vö.: BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. Budapest, 1975. 224–225). Itt jegyezzük meg, hogy Reynának kitűnő kapcsolata voltak Hugo Blotius-szal is (vö.: GILLY, *Spanien...* 425.)

²⁰ *Jacobi Acontii Satanae Stratagematum libri octo*. Editio critica. Curavit Gualtherus KOEHLER. Monaci-Tubingae, 1927. 4.

Inspiciat nunc ac iudicet
quivis, an Patrum fidei
pietati decorum fuerit tanta
inhumanitate egisse cum
puello quopiam advena,
inveniri poterit vel inter
immaniores Scythas adeo
barbara agendi ratio, etsi
immane latrocinium tum
navis tum mercium
missum fecerimus.

(*Artes*, 121.)

Et de hoc dum esset in
carcere rumores extitere
eum pietati renunciassse,
quos tamen eventus
abunde refellit. (*Artes*, 222.)

De tudja azért az Isten, ki megkeresi a lator
Vadászokon az ártatlan vért. Lássá meg min-
den jámbor keresztyén, ha méltók e lator Vadá-
szók arra, hogy a föld viselje őket, kik olyan
kegyetlenséget cselekedtenek olyan szegény
ártatlan gyermekek. [...] Nagyobb bolondság
nem lehet, mint ez, hogy az Királyok és Feje-
delmek megengedik ezt e nagy kegyetlenséget
az ő országokban. De ők is egyfelől fogták a
pecsenét, másfelől a Pápa a pilésesekkel, és
úgy szaggatják, méglen a poklot elérik. Ó,
rettenetes veszedelem! De nem látják mostan,
mert az ördeg bekönte szömekeket. (K 199.)²¹

De mindazonáltal azt költék annakutána az
átkozott Vadászok, művelhogy hitét
megtagadta volna, és a Római szar egyház
mellé állott volna. Olyan hazug ördeg bánik
ez hitván emberekkel: ha emberek! (K. 268.)

Ezeknek az irtózatoss erejű kirohanásoknak persze többnyire nincs is megfelelője a latinban (a legterjedelmesebb ilyen betét egyébként az *ars inquisitoria*-rész végén olvasható – K 231–232.), ám másfelől az is igaz, hogy az az érzéketlen és kifejező nyelvi erő, amelyet az leglelkesebben Trócsányi Zoltán²² méltatott, a legmarkánsabbban ezekben van jelen. Megnyilatkozik ez persze másutt is, s az alábbiakban egy példatárat közlünk e fordítói-átdolgozói műhely illusztrálására (ahol a latin szöveg nem szerepel, Heltai önálló betoldásáról van szó):

„De mint emészti meg, azt üdövel még meglátják az jámbor keresztyének. A komondor is füvet észik, de meg nem emésztheti, hanem ismét ki kell azt adni. Nem kedig csak a füvet, melyet megött volt, hanem mindazt, amit annak előtte ött, és valami a gyomorban volt!” (K 150.)

„...usitatam cantilenam illi occinit...” (*Artes*, 37.) – „Annakutána az előbeli bakot nyúzza...” (K. 161.)

„...in carcere tanquam in coriarorium calce atque dolio ad macerendum atque evellendum per annos...” (*Artes*, 38.) – „mert az szent Vadászók úgy cselekösznek a szegény foglyokkal, mint a tímárok a bőrekkel, melyeket behamoznak és mind addig áztatják az hamosba, méglen a szér mind elkopik rólok.” (K. 161–162.)

„...venatori... quisque canis capturam modo ostendens, gratissimum est.” (*Artes*, 48.) – „...mint az vadászok, kik semmit nem gondolnak véle, akárminémű legyen az eb, csakhogy nyulat fogjon.” (K. 166.)

„De akarmit mondjon a szegény egér; azért ugyan a feje macskáknak hegyes körmei között forog.” (K. 168.)

„solenni iuris actione” (*Artes*, 58.) – „nagy dündendörrel” (K 169.)

²¹ Kőszeghy Péter kiadását a továbbiakban így idézzük.

²² A *Háló* korábbi kiadásának bevezetőjében. Budapest, 1915. 15. (Régi Magyar Könyvtár 36.)

„Neque quod ferendum tibi superest, ei quod hactenus tulisti, simile esse existimaveris” (Artes, 73.) – „És ingyen se gondold, hogy olyan kényokkal kezdjünk hozzád, mint ma: ugyancsak mézes madzag volt a mai.” (K 176.)

„...saepe etiam ex cruribus aut brachiis trahunt inhumaniter satis” (Artes, 73.) – „Gyakorta kedig ugyan lábánál fogva vonszak, mint egy holt döget a temlecebe.” (K 176.)
„Bezzeg rútul vagy!” (K 176.)

„...ingentem se illi habere gratiam dicit pro institutionis suae beneficio...” (Artes, 85.) – „...mindazonáltal édes tisztességgel megköszöni néki, hogy az Úristennek igéjére tanyította.” (K 182.)

„In hac animum schola cum magistri, tum ministri a primo usque ad postremum omnes avaritiae, imo rapinae, student” (Artes, 108.) – „Ebben a lator skólában olyan a tanyítván, mint a Mester: minémű az úr, olyan lator telhetetlen a szolgális. Minéműek az Vadászok, olyanok az agarok is, az áruló szolgálák.” (K 191.)

„...dominorum tamen inquisitorum clementiam in ipso iudicio est expertus...” (Artes, 113.) – „...de miérthogy ő kuaszok féle vala, kegyelmesképpen cselekedének véle.” (K 193.)

„...alloquebatur, consolabatur, atque prout poterat, hortabatur...” (Artes, 114.) – „...nagy ídes beszédekkel vigasztalja vala őket. És amennyére leheté tőle, békességes tőrésre tanyítja és inti vala őket.” (K 194.)

„Respondebit enim tum censoria gravitate...” (Artes, 126.) – „...ottan nagy dündöndöremmel és móddal felel az Vadász.” (K 203.)

„...audiet pro imperio, ut taceat, quoniam si ipse, prout magis collibet, petat, eos quoque, prout magis collibuerit, concessuros aut denegaturos.” (Artes, 127.) – „...ottan Káin-szömmel néz a Vadász reá, és haragos beszéddel kezdi dorgálni a szegény foglyot, mondván: Mi ördeg lelt? Mit kérsz? Fogd be a szájadat, és békét hagj eféle kérésnek! Mert együtt olyant nyersz kéréseddel, hogy igen könyveznek szömeid utána.” (K 203.)

„...ut multa misericordia cum eis agant.” (Artes, 148.) – „...hogy szőrével cselekdössenek vélek, és meg ne szegjék tetemetek.” (K 215.)

„...haud dubie protrahendae litis gratia...” (Artes, 185.) – „A szent Atyák a hosszú padra kezdék vonni a dolgot...” (K 234.)

„...ad eundem ludum illa educitur...” (Artes, 182.) – „...ottan a nemes asszont, az Johannát, ragadták el mellőle azon táncra...” (K 240.)

„Caeterum a Sancto tribunali non exiguntur eiusmodi rationes, et licet ipsi in tormentis necare impune, vel eos ipsos de quorum innocentia testimonium fert post exactiorem causae cognitionem, ut in huius honestissimae foeminae facto accidit.” (Artes, 183.) – „Mert ember ugyan ember, nem barom, és a törvények szolgálnak az embernek, és annak őlalmára vadnak kiadván: de itt e lator Vadászoknál minden szabadság vagyon; szabadon mindent cselekdönek, és senkitől semmit nem tartnak; mert jól tudják, hogy pokolbeli mézzel bekenték a fejedelmeknek szájokat és kanta írrel bekenték szömeket, hogy sem látnak, sem hallnak, és semmit nem félnek tőlek, mivelhogy valamiért megbüntötnék őket. Ennekokaért oly igen merészek az istentelen Vadászok, és mindent és mindenem mernek késérteni. Nem gondolván véle, nemes-é avagy paraszt; férfiú-é avagy asszonyállat, avagy leánzó. Semmit sem gondolnak véle, megszakad-é avagy meghal a kényozásban. Mit tehetnének is egyebet? Mert az ördeg, ki megszállotta és hordozza őket, egyebet nem tud, mert ez az ő természeti, hogy gyilkos etc. Nem gondolnak ezokaért az Vadászok az embereknek halálával. Vagy bűnes, vagy

ártatlan az ember, önálok mindegy. Akár éljen, akár meghaljon a kényozásban, nem gondolnak ők semmit véle. Ő, ördegi undokság!" (K 241–242.)

„Elharapták szegénnek az orrát, immár a helyét csókolják meg!" (K 242.)

„...retulit pedem..." (Artes, 187.) – „...megtérítvén szekereket..." (K 244.)

„...nobis per anteactam vitam spectatissima ipsius pietas, cuius permulti fuerunt inspectores, abunde sufficit." (Artes, 205.) – „Abból eszedbe veheted, Keresztyén ember, mely igen hazugok legyenek a szent Atyák, és hogy az Vadászok nem szégyenlik az undokságot, mint a Cigánok az lopást." (K 256.)

„...rotunda semirustici hominis responsa..." (Artes, 215.) – „egyenes szép paraszt feleletek..." (K 262.)

„...neque attigerat unquam sacras litteras." (Artes, 257.) – „De az Úristennek igéjéhez ennyit tud vala, mint a lúd az zsoltárhoz." (K 277.)

Jól látható, hogy ugyanaz a stíluseszmény munkál ezekben a változtatásokban, mint amelyet Heltai más műveiben megfigyeltek az irodalomtörténészek,²³ s bőven lehetne példákat hozni arra – Kőszeghy kiadása ezt erőteljesen kidomborítja –, miként formál párbeszédes jeleneteket. Az ezekben megnyilatkozó nyelvi erő erős sodrást ad a műnek, ezért szinte természetesnek kell tartanunk, hogy ez a prédikatori hevület nem ad helyet a szakszerű magyarázatoknak. Heltai nyilván úgy gondolta, hogy az ars inquisitoria különböző eszközeinek vagy a pénznemeknek Spanyolországban honos elnevezése s sok egyéb, Erdélyben vagy Magyarországon nem egészen érthető részlet elhagyható az eredetiből. Azt is természetesnek kell tartanunk, hogy elmaradnak az elsősorban nyilván a honfitársaknak szóló olyan tanácsok is, hogy miképpen viselkedjen az, akit rossz sorsa érintkezésbe hoz az inkvizícióval. Szörényi nyomán bőven idézhetnénk olyan részleteket is, ahol Heltai tévesen fordít, vagy nem látszik pontosan megérteni az eredetit. Komolyabb problémát jelent, hogy az átdolgozás teljesen eltörli azt az eredetiben a leírt sötét borzalmak ellenére is megőrzött tárgyilagosságot, amelyet a Heltai által mellőzött előszó eszményként is megfogalmaz. Azokban a kommentárokból, amelyeket a latinban egy-egy problémakör vagy esemény után olvashatunk, a hűvös ironia vagy az evangéliumi eszmények és az eltorzult kegyesség különbségének szenvedélyes hangsúlyozása fogalmazódik meg. Ezeket helyettesíti Heltai a zabolázatlan szidalmazásokkal. A különbségre csupán egyetlen példát idézünk.

Atque haec est illa
Hispanica Inquisitio quae
tam acriter fidem
Christianam asserit, ab
haeresibus religionem
purgat, in haereticos
animadvertit. (Artes, 193.)

Ím lásd, keresztyén, ha nem megtestesült
ördegek ezek! Először szegénytől erővel
elvette a lator pap az ő törvény feleségét.
Annakutána, nemhogy az lator Vadászok
megbüntötnék a parázna lator papot érte,
mert ez ő lator paráznaféle társok vala,
hanem szegénynek még a temlőbe szakaszt-
ják a nyakát, és minden marhácskáját elkobor-
lának tőle. Ő, ördeknek ördegi! (K 247.)

²³ Vö.: NEMESKÜRTY István, *A magyar széppróza születése*. Budapest, 1963. 59–196.; Uő, *Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza*. ItK LXXVI. 1972. 555–579.

A mű ilyen áthangolásának egészen mulatságos következményei is vannak. A tárgyszerűség eszményét követve a latin szöveg bátran bevallja, ha valamely szereplő halála körülményeiről vagy sorsának alakulásáról nem tud bizonyosat. Heltai következetesen kiiktatja ezeket a megjegyzéseket, s az abszolút bizonyosság sugallásában bizonyosan állítja, hogy Egyed doktor elítéltetése után még őt esztendőig élt, míg a latinban négy vagy öt szerepel, de azt is pontosan tudja, hogy a mondott doktor testét halála után két esztendővel ásták ki, míg a latinban kettő vagy három olvasható. Így aztán a két szöveget együttesen olvasónak az a benyomása támadhat, hogy Heltai biztosabb információkkal rendelkezett Kolozsváron, mint az eredetinek az inkvizíció üldözésének kitett szerzője. De X

Logikus következménye mindennek, hogy az átdolgozás egyértelműen sötét világában nem juthatott szóhoz még Heltai egyebüttl igencsak megnyilatkozó humorérzéke sem. Ezt talán az alábbi idézet illusztrálja legjobban. (Az előzmény: az inkvizítorok kénytelenek voltak meghirdetni, hogy jelentkezzenek mindazok a lányok vagy asszonyok, akiket a papok a gyónás során megszeplősítettek, s annyan jelentkeztek, hogy a határidőt kénytelenek voltak háromszor is meghosszabbítani.) Ezután így folytatódik a latin és a magyar szöveg:

Plerique enim honestis matronis
atque sublimioris conditionis aliis
ex censurarum atque excommunicationis
superstitione hinc urgente
conscientia, inde virorum, quos
sinistra quapiam pudicitiae
suspitione offendere verebantur,
respectu eas domi continente,
quodvis tempus ad conveniendos
Inquisitores haud censebatur
oportunum, quare et velatis
Bethico more vultibus et quoad
poterant occultissime dominos
adibant.

Haud paucae, quae in illo
Patefactionis tempore virorum in
observando diligentiam prudentia
sua astute superare nequiverunt,
amarae Zelotypiae aculeos
ipsorum animis infixere. Ex alia
parte periucundum erat
spectaculum monachorum et
clericorum demissis vultibus
cogitabundi ac melancholici ex
male sana conscientia
incedentium, atque horis omnibus
expectantium tremebundi ac
conterriti, cum quispiam ex
Inquisitoriis familiaribus eis
manus iniiceret, neque latum

Ott láttál volna, mint jönnek vala a ne-
mes és nagy polgár asszonyok, kiket
megcsaltanak vala a gyónásba a Papok
és Barátok és befedezvén orcájokat
Bethicai módra, vallják vala vétkeket.
És kik félnek vala férjektől, külön-
különb üdöket keressenek az vallásra:
mert félnek vala az átoktól. Ó, mint
kullagnak vala akkoron a papok és
barátok lefüggesztett orcájokkal és mint
kandalnak vala alá-fel: mert pokol
lelkiesmeretből félnek vala a
büntötéstől. (K 244.)

unguem aberat, quin plerique
 ipsorum neque ab re existimarent,
 turbulentiorum in ipsos
 tempestatem ortum iri quam quae
 in Lutheranos per idem quoque
 tempus grassaretur.

(Artes, 185–186.)

A latin szöveg szerzője elmosolyodik azon, hogy sok asszony arra használta fel ezt a leleplezést, hogy féltékennyé tegye férjét. Nem is biztos tehát, hogy mindannyian megszeplősítették, akik felkeresték a szent széket. Heltainál ebből csak a férjektől és átoktól való félelem maradt. De szellemesebb a latinban a megrettent papok és barátok kétségbeesésének ábrázolása is, egészen addig a – Heltai számára talán blaszfémiaának tűnő – állításig, hogy az inkvizíció nagyobb vihart okozott soraikban, mint a lutheránusok között. Ide sorolandó, hogy Heltai kihagyja a fordítás során annak a nőnek a történetét, aki megőrült, s gazdája megkötözve tartotta, ám valahogy kiszabadult és elrohant az inkvizícióhoz azzal, hogy 300 lutheránus nevét tudja megadni. A szerző kajánkodik azon, hogy az inkvizítorok komolyan vették, ám a gazda a verések és a bilincs nyomait felmutatva kinevette őket és bemagyarázta nekik, hogy az asszonynak a lutheranizmus a mániája. A kacaj persze nem tud önfeledt lenni, mert két-három esztendő múlva mégiscsak szüreteltek az inkvizítorok, amikor a gazdát lutheránusként lefoglák. Az átdolgozás egysíkúbb világában nincs hely az ilyen mozzanatok számára, hiszen Heltai a makulátlan igazhitűek és a pápai undok-ságos tudomány által eltorzult gonosztevők küzdelmeként írja le az eseményeket, így aztán az esetleges megingásokat letompítja, s mellőzi a pozitív figurákra vonatkozó esetenkénti kritikai észrevételeket is.

Szőrényi László az eredeti mű emelkedő szerkezetéről, barokk eposzi heroizmusáról beszél tanulmányában. Az autodafé leírásában kicsúcsosodó első részt azonban inkább tragédiaként definiálja a szerző. Erre több mozzanat is utal. A XI. részt például így vezeti be: „Iam ad tragediae catastrophem ut accedamus superest.” (Artes, 129.) Az üldözöttek számára ugyanakkor az elítélés napja egyben szabadulás is, a szöveg a szenvedéstörténetet és a húsvéti eseményeket előkép gyanánt idézi fel: „Habet haec actio sua parerga quaedam, seu ut aptius dixerimus, habet hoc populi Dei Pascha (pelah id est transitus ab Aegypto ad terram illam promissam e mundo ad Patrem) suum Parasceve, id est praeparationem. Joan. 13. 1.” (Artes, 130.) Az ars inquisitoria mesterei ugyanakkor úgy jelennek meg, mint a zsidó és a pogány mitológia elemeit felszínes tarkaságban elegyítő undorító színjáték szereplői: a püspök úgy van felöltözve, mint Áron pap a zsidók között, az inkvizítorok előtt vitt s a pápa, valamint Ferdinánd király képével díszített zászló frígiái módra van megékesítve (vexillum est opere Phrygionico apprimé elaboratum), a fegyveresek a rómaiakra emlékeztetnek (quales videre olim erat in Romanis triumphis milites), s az egész processio a perzsa pompát és római diadalmeneteket is hajazza pompázatosságával (nulla Persica pompa Romanusque triumphus unquam fuerit, quem cum isto recte composueris). Ez az utalásrendszer egyébként átszövi az egész művet: az inkvizíció – Eleusinae mater, a foglyokat küklopsi börtönben tartják (in cyclopeo illo carcere), az inkvizítorok Argosz gyanánt örködnek azon, hogy senki se

vihessen be „eretnek” könyveket Sevillebe, ám Heltai magyar változatában ebből csupán annyi maradt, hogy „a szentelő pispok csodaképpen felölteztek, nem különben, mint egy Áron pap” (K 214.), s ez a hiány, valamint annak – az alábbiakban még részletezendő – elmaradása, hogy mindez az őskeresztény egyház egyszerűségével szembeesítődjék, igencsak megszegényíti a mű üzenetét.

Az, hogy a *Háló* saját kútfőből származó szövegeiben Heltai nemrégén megtanult antitrinitarizmusát igyekszik sulykolni olvasóiba, jól ismert az eddigi szakirodalomból. Odáig megy el a hitterjesztésben, hogy egy helyütt még az inkvizíció spanyolországi áldozatait is Szentháromság-tagadókká teszi, azt állítván, hogy „valaki ezek előtt egy Atya Istent vall, és egy Isten Fiat, az Jézus Krisztust egyedül mű Közbenjárónknak és üdvözítőnknek lőnni etc. – az Luther, és halálra s pokolra való heretnek”. (K 142.) Nem érdektelen tehát megvizsgálnunk, hogy a dogmatikai áthangolásnak vannak-e további érdekes mozzanatai. E vizsgálatot különösen indokoltá teszi az a tény, hogy a latin eredeti egyértelműen protestáns álláspontot képvisel ugyan, de ez a közelebből nehezen meghatározható s tekintélyként csak Luthert emlegető protestantizmus felől leírásait a mérsékelt spiritualisztikus tendenciákat is, és elismeréssel tud viszonyulni a tisztább tanok felé orientálódó katolikusok iránt is. Az eddig elmondottakból logikusan következik, hogy az átdolgozás során Heltai eltüntetett ezt a sokszínűséget. Míg Heltainál az inkvizíció üldözöttei csaknem mindig a pápai undokságokat vagy az undokságos pápai tudományt hagyják el, addig – bár a latin szöveg szerzője sem titkolja el véleményét a pápáról – az eredetiben a *sophistica theologia*, az *impietas*, a *scholasticae theologiae doctores* szerepelnek elhagyandók gyanánt. Másfelől az igazság útjára természetesen a latinban is a Szentírás tanulmányozása vezeti el a híveket, ám míg ott segédeszköz lehet a *doctorum incorruptionis iudicii* könyveinek tanulmányozása, addig a magyar következetesen kiiktatja az ilyen megjegyzéseket. A hagyományhoz való viszonyt, illetőleg az eszmények különbségét azonban az a Szörényi által már jelzett, de részletesen nem értelmezett tény világítja meg legjobban, hogy Heltai elhagyja a fordítás során Magister Blancus, azaz Garsias Arias és Doctor Constantinus Fontius, azaz Constantino Ponce de la Fuente előgiumát. Nem vonom kétségbe, hogy ennek az eljárásnak a Szörényi említette poétikai okai is megvoltak, ám az alábbiakban azt próbálom bizonyítani, hogy szerepet játszottak itt teológiai megfontolások is.

A novus Paulusként ünnepelt Garsias Arias életrajzából megtudjuk, hogy ő a Sevilleben az egyháziak között honos két párt közül – skolasztikusok és a Szentírást tanulmányozók – az előbbiekre tartozott, az utóbbiakat hevesen támadta, sőt galád szolgálatokat tett az inkvizíciónak is. De megtérésének története sem volt egyszerű, mert miután a Szentírást tanulmányozók hívévé vált, *ingeniumának varietas*a azok hívévé tette, akik minden könyvet elvetettek, önmagukat éhezéssel kínozták, s e szentnek tartott furorban az illuminációt várták. Az új babonáságnak ezen a stádiumán átesve ismerkedett meg aztán Luther, valamint Genfben és Németországban kiadott más szerzők munkáival, s ezután már valóban a fény elterjesztőjévé vált a városban. Még inkább megerősödött meggyőződése, miután az inkvizíció elfogta, s a szent atyákat megszegényítve gyönyörű hitvallást tett a máglyán.

Constantino Ponce de la Fuente előgiuma sok tekintetben a humanista életrajzokra emlékeztet. A szerző mint a *bonae litterae* spanyolországi feltámasztóját ünnepli a kitűnő orátor hírében állott vir trilinguist, a papokon gúnyolódó spanyol

aposthegmaták összeállítóját, aki ezzel a tudással felvértezve állt neki a Szentírás tanulmányozásának. A tudása folytán kiérdemelt egyházi méltóságokat nem fogadta el, mivel nem akarta, hogy kutakodás induljon meg ősei származása iránt, s kiassák csontjaikat. Egy ideig V. Károly császár és Fülöp király mellett szolgált az udvarban, majd visszatért Sevillebe, s kanonokként különösen Aegidius halála után terjesztette hatásosan az igazi kegyességet, amit aztán a *collegium puerorum* tanáraként is megtehetett. Hatalmas viták közepette, Valdes érsek heves ellenzése, ám a kanonokok kitartó támogatása mellett lett végül a sevillei székesegyház prédikátora, ám nem sokkal ezután a Julian Hernández által becsempészett könyvek ügyében megindított nyomozás során lebukott. Miután Isabella Martinianánál megtalálták titkos könyvtárát is, fel kellett hagynia az addig szellemesen folytatott védekezéssel. A börtönben halt meg, az ott kapott betegség következtében. Rágalmak özönét terjesztették róla: öngyilkos lett, sokakat feladott stb. A *triumphus* (autodafé) napján mindenesetre kiásták és meggyalázták tetemét. Sok műve megjelent nyomtatásban, s már azokban sem tulajdonított semmi jelentőséget a pápának, s tagadta a purgatóriumot, búcsúcédulákat, amelyeket a lutheri tanokkal való megismerkedése előtt szerzett.

A latin szöveg szerzőjének értékítéletét²⁴ is jelezve próbáltam összegezni e terjedelmes életrajzokat, hogy érzékeltethessem: sokszínű, erasmianus és az *adumbrados*tól²⁵ származó indíttatásokat egyaránt felölelő életutakról van itt szó, s a szerző ezeket sem hallgatja el, jóllehet világos, hogy a Lutherrel való megismerkedés során jutnak el a mélyebb igazsághoz. Azt kell tehát mondanunk, hogy amikor Heltai a három terjedelmesebb előgium közül Juan Gilé (Doctor Egyed) mellett döntött, akkor a legegységibbat választotta, jóllehet ő is V. Károly gyóntatója volt. A magyar változat ezt nem titkolja el, ám a megtérést másképpen írja le, mint a latin eredeti. Heltainál azt olvassuk, amikor Egyed doktor még annyit tudott az Úristennek ígééhez, mint a lúd a zsoltárhoz, a következő történt: „Jöve hozzá az Úristennek csodálatos gondja viseléséből egy szegény paraszt ember, és az megszólítván őtet, mondta: – Egyed Doktor, tudós ember vagy, de igen hitvány keresztyén prédikátor vagy. Mert ha az akarsz lönni, másképpen kell tanolnod, és másféle könyveket kell olvasnod. Elcsodálkozik vala először az paraszt embernek beszédin, de miérthogy jámbor és csendesz elméű ember vala, nem háborodék meg a szegény paraszt embernek beszédin, hanem gondolkodni kezde a dologról. Mert az Istennek lelke esztekéli vala az ő szívét.” (K. 277–278.)

Mint az Appendix I-ben közölt terjedelmesebb szövegkihagyás mutatja, Heltai ugyancsak „megháborodék” azon, amit a latin szövegben olvasott, s így aztán egy jelentős rész kihagyásával és néhány mozzanat átformálásával jelentőset módosi-

²⁴ Nem tekinthetem feladatommak, hogy ezeket a portrékat szembesítsem a gazdag szakirodalommal. Az Erasmust levéllel fölkereső Constantino Ponce de la Fuente mindenesetre a XVI. század első fele spanyol szellemi életének egyik jelentékeny alakja. Műveinek felsorolása Marcel BATAILLON, *Erasmus y España Estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI*. Fondo de cultura economica, México–Buenos Aires, 1966². XCV.

²⁵ A XVI. század elejének több forrásból, de elsősorban a késő középkori misztikából táplálkozó szellemi mozgalma, amely a megvilágosodás, a közvetlen isteni kinyilatkozás kizárólagosságát hirdette. Legújabb összefoglalás: Antonio MÁRQUEZ, *Los alumbrados Orígenes y filosofía* (1525–1559). Madrid, 1972.

tott a szövegen. Láthatjuk a latin szövegből, hogy a belső elhivatottság hiányával küszködő Egyed doctort nem egy parasztember kereste fel, hanem a nyelvtanírójáról²⁶ elhíresedett Nebrija város ifjúságának egykori – persze tanulatlan – dísze, aki fiatal korában a lovaknak, a fényűzésnek és a vadászatnak hódolt, akit azonban az isteni megvilágosodás kiragadott a világi életből. Sokan örültek vagy részegnek tartották, míg az inkvizítorok persze álprófétaként és álapostolként bélyegezték meg. Ifjúkorából megőrzött latin tudását a Biblia csodálatos ismeretével párosította, így aztán könnyen bebizonyította az egyház végleges romlottságát. Az újmódi farizeusok persze jelet követeltek tőle, mert a háborúnak az ilyen emberei mindig ezzel mentegetik magukat, valahányszor Isten lelkének jóvoltából láng gyullad a lelkekben. Ezek elfelejtették, hogy az igazságot egykoron egyszerű halászok hirdették, s hogy Isten lelke nincs az egyházi rendhez kötve, különösen ha az megromlott. Az inkvizíció persze lecsapott Rodericus Valeriusra, ám mivel örültek nézték, először csak a vagyonát vették el, de később újra elfogták, először börtönnel, majd kolostorral zárták el a világtól, s a sevillai székesegyházban egy táblával örökítették meg a hitehagyottat és álapostolt.²⁷

Láthattuk, hogy Heltainál nem sok maradt ebből a történetből. Nála Egyed doctor nem küszködik a belső elhivatottság hiányával, s a tanulatlan, dús előéletű, megszállott ifjúból kreált szegény parasztember csak másféle könyvek olvasására biztatja. A pápai tudomány prédikátora pedig azért kap elismerést Heltaitól, hogy elgondolkodott azon, amit a nyilvánvalóan lekezelt egyszerű parasztembertől hallott. Így aztán azon sem csodálkozhatunk, hogy más lesz a latinban és a magyarban a Fontius Constantiusszal való találkozás után elmélyült átváltozás eredménye is. Heltainál a következőt olvashatjuk: „Hogy immár prédikál vala, nem úgy hantorgatá té s tova beszédét, mint azelőtt. Hanem szép renddel, az Úristennek akaratja és igéje szerint magyaráz vala mindeneket nagy figyelemességgel.” (K 278.) A latinban ezzel szemben belső újjászületésről, a saját tapasztalatokban való meggyazdagodásról van szó, arról, hogy egyszerre lett kegyesebb és tudósabb, valamint izzóbb a prédikáció.

Ha meggondoljuk, hogy éppen 1570-ben kellett küszködnie Heltainak és az antitrinitarizmus vezetőinek az 1569-ben a szászok prédikátoraként Lengyelországból érkezett Elias Gczmiedelével,²⁸ akkor nem fogunk csodálkozni ezen az átalakításon. A kolozsváriaktól csak rövid időt kapott pap éppen a léleknek arra a belső tanúságtételére (das innerliche Zeugnis des geistes Gotts) hivatkozott, illetve ennek hiányát róta fel az erdélyieknek, amely a nebrijai ifjában munkált. A tanait nyilvános prédikációkon hirdető Gczmiedelét Heltainak – s minden bi-

²⁶ Elio Antonio De Calo de Nebrijáról, az 1492-ben megjelent első spanyol nyelvtan írójáról van szó. Róla magyarul lásd: BALÁZS János, *Hermész nyomában. A magyar nyelvbőlcsélet alapkérdései*. Budapest, 1987. 280–283. (Elvek és utak) és TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*. Budapest, 1988. 9. (Humanizmus és reformáció 15.)

²⁷ Mondanunk sem kell, szempontunkból mellékes, hogy a modern szakirodalom mennyire ad hitelt ennek a történetnek. Vö.: John E. LONGHURST, *Julian Hernández Protestant martyr*. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, XXII. 1960. 93. mindenesetre kétségeit fejezi ki.

²⁸ Róla lásd: *Bibliotheca Dissidentium*. T. XII. 1990. 151–158. (PIRNÁT Antal)

zonnyal Dávid Ferencnek – sikerült eltávolítani Kolozsvárról, ám ez az eset új megvilágításba helyezi a Sommer-féle *Satanae Stratagemata*-átdolgozás²⁹ sorsát is.

Ismeretes, hogy a protestáns egyházakban is meghonosodott zsarnokságot leleplezve az *Artes* szerzőjével – mint láttuk – kapcsolatban álló Aconcio arra tett javaslatot, hogy vissza kell állítani a gyülekezetekben az őskeresztény egyházban egészen Constantinus császárig meglévő *communis prophetia* intézményét. Ez azt jelenti, hogy a gyülekezet színe előtt bárki – tehát nem csupán a papok – elmondhatja véleményét. Erről a gyülekezet mond ítéletet, s ha nem fogadja el, meg kell győznie a prófétát tévedéséről. Ha ez végképp nem jár sikerrel, nem maradt más, mint a kiközösítés. A koncepció lényeges eleme ugyanakkor az is, hogy tagadja bármiféle *ordinatio* szükségességét. Azt állítja, hogy Constantinus császár uralkodásáig ezt sem követelték meg a keresztény gyülekezetekben.

A Sommer készítette átdolgozás jelentőségét a felfedező Pírnát Antal megfelelően méltatta, s a hetvenes évek dogmatikai radikalizmusának nyitányaként mutatta be a művet.³⁰ Nem figyelt fel azonban arra, hogy az eredetnél jóval nagyobb mértékben járja át a spiritualizmus ezt a munkát. Többször kritizálja azt, hogy mérlegelés nélkül *schwermerus*nak nevezik azokat, akik az egyház megjobbítására törekednek. Ezek a részletek nem szerepelnek Aconcio művének sem 1564-es, sem 1565-ös kiadásában. Tendenciájuk illusztrálására álljon itt az alábbi idézet: „Accedit et hoc, quod dum de una aliqua re litigatur perpetuo, reliqua magis necessaria in oblivionem veniunt, ac ob istud nimis, pius ab impio, haereticus a christiano discernitur, etsi vita alioqui proba sit et sobria. Exempla praebeant superiora paulo tempora, ubi ob res christianismi non plane praecipuas horribiliter laceratae sunt ecclesiae, haeretici schwermeri appellati multi, quorum egregia in instauranda pietatis doctrina extitit opera. Interim aut omnis morum disciplina collapsa, ita ut quae primum evangelio gloriatae sunt urbes, iam praeter nomen evangelii vix quicquam habeant.” (Az is megesik, hogy miközben örökösen egy dologról folyik a vita, elfeledkeznek más fontosabbakról, s csupán emiatt tesznek különbséget kegyes és istentelen, eretnek és keresztény ember között, jóllehet életük egyébként józan és helyes. A közelmúlt példái is ezt igazolják, amikor is a keresztény hit néhány nem igazán fontos tétele miatt irtózatosan meggyőtrődtek az egyházak, s eretnek schwermerinek bélyegeztek olyanokat, akik nagy munkát végeztek a kegyesség doktrínájának helyreállításában. Eközben azonban annyira megromlottak az erkölcsök, hogy azok a városok, amelyek az elsők között dicsekedhettek az evangélium nevével, már-már az evangélium nevén kívül aligha rendelkeznek mással.)³¹ A kegyesség doktrínájának helyreállítása, illetőleg a „rajongó” terminus szokatlan beiktatása a tisztán latin szövegbe azt sugallhatja, hogy a reformáció megindulásától markánsan jelen lévő németországi spiritualiztikus tendenciákról beszél itt Sommer, ám mégsem konkretizálja csupán oda az

²⁹ Sommer műve – *De Stratagematis Satanae libri octo Jacobi Acontii in quinque redacti ac alicubi copiosius explicati a Johanne Sommero Pyrnense. A. D. 1570.* – a Thoroczkai Máté-kódexben maradt ránk. Lelőhely és jelzet: Biblioteca Filialei Cluj a Academicei Sociale Romane, Anexa nr. II. Cluj-Napoca. Ms. U. 1669. 851–928. Vö.: Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren.* Budapest, 1961. 188–190.

³⁰ PIRNÁT, *Die Ideologie...*, 29.

³¹ *De Stratagematis Satanae... libri... a Johannes Sommero...*, 868.

elmondottakat, s aligha fogalmazott volna így, ha nem szánt volna erdélyi aktualitást sorainak. A csendesebb szavú Sommer mindenesetre nem folytat nyílt polémia, de minimumként legalább a különbséget kell regisztrálnunk: miközben Heltai Gáspár, a szászok prédikátora, és Dávid Ferenc, Kolozsvár vezető lelkésze, egyházi bíróságon ítéli el a másik szász prédikátor rajongását, a kolozsvári kollégium lektora, Dávid Ferenc eljövendő veje halkan szóvá teszi a *schwermerus* bélyeg sütögetésének gyakorlatát.³²

Ez a hangoltság még erőteljesebben jelenik meg azokban a – hosszabb elemzést kívánó – részletekben, amelyek a *communis prophetiával* foglalkoznak.³³ Sommer itt sem csupán átveszi Aconcio gondolatait, hanem jelentékeny mértékben tovább is fejleszti azokat. Ez részben az őskeresztény gyakorlat himnikus magasztalásában ölt testet, részben annak kifejtésében, hogy ennek visszaállítása nélkül elképzelhetetlen az igaz kegyesség győzelme. Sommer megfogalmazása szerint nincs ennél alkalmasabb eszköz a tudós teológusok arroganciájának korlátozására. Csak ennek segítségével alakulhat ki nemes vetélkedés a Szentírás olvasásában, csak ezzel érhető el, hogy a vélemények egyeztetése mindennapossá váljék. Határozottan visszautasítja, hogy a tanulatlan ember (idiota) nem mondhatna helyes véleményt a vallás dolgában. Szerinte pontosan az ellenkezője igaz, hiszen az ő esetükben sokkal biztosabbak lehetünk abban, hogy az isteni kinyilatkoztatás alapján szólnak, mint a teológusok esetében, akik egymástól kölcsönzik gondolataikat.

A Thorockai Máté másolatában ránk maradt Sommer-mű ajánlása nem árulja el, kinek a megbízásából állt neki az Erdélyben sokak által olvasott Aconcio-szöveg átdolgozásának. Az ajánlás címzettjei mindenesetre Erdély kegyes és hűséges papjai (*Omnibus piis et fidelibus verbi divini ministris per Transylvaniam*), s ebből arra következtetünk, hogy a kolozsvári kollégium lektora a saját egyéni véleményét rögzítette a nyilvánvalóan nyomtatásban megjelentetni kívánt átdolgozásban, s ennek helyességéről próbálta meggyőzni a protestáns lelkészeket. Nem csupán az antitrinitáriusokhoz fordul tehát, jöllehet – amint ezt már Pirnát kimutatta – sokszor gyarapítja olyan megfogalmazásokkal Aconcio szövegét, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy az ő oldalukon áll. Ez azonban nem volt elég ahhoz, hogy nyomtatásban is megjelentessék. Pirnát³⁴ ugyan korábban ezt lehetségesnek tartotta, de a fenti megfontolások nyomán a korábbiánál³⁵ nagyobb határozottsággal zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a Sommer-féle átdolgozás, ebben a formájában, megjelenhetett Heltai nyomdájában. Amikor tehát Heltai a *Hálót* kinyomtatta, nem csupán a fejedelmi megbízatást teljesítette, s nem is csupán a saját magyar fordítása mellett döntött, hanem határozottan nemet mondott az – úgy látszik – a kollégium falai között is otthonra lelt spiritualizmusnak is. Azt se feledjük el, hogy a spiritualizmus félretolásában vagy legalábbis kilúgozásában

³² Persze később megszólal ő „hangosabban” is: A „perturbator ecclesiae” jelzőt azonban már dogmatikailag körülhatároltabb nézetekért nyeri el. Vö.: PIRNÁT, *Die Ideologie...*, 47–50., és Antonio ROTONDO, *Verso la crisi dell' antitrinitarismo italiano Giorgio Blandrata e Johann Sommer. Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento*. Torino, 1974. 161–223.

³³ *De Stratagematis Satanae... libri... a Johanne Sommero...*, 895–904.

³⁴ PIRNÁT, *Die Ideologie...*, 21–32. Vö.: RMNY App. 31. sz.

³⁵ BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988. 206. (Humanizmus és reformáció 14.)

már komoly gyakorlattal rendelkezett. Horváth János ugyan arra gondolt, hogy a *Cancionale* – Jöjjetek és lássátok meg az Úrnak nagy cselekedeteit – mottója Sebastian Francktól származik, s hogy a szegénység szenvedésének, valamint a gonoszságnak oly szenvedélyes felemlegetése a fabuláskönyvben a nagy német spiritualistától származik, ám ez egyáltalán nem bizonyos. Hosszabb elemzést is megérdemlő tény marad ugyanis, hogy a *Dialógusban* úgy dolgozza át Franck szövegét, hogy mellőz minden olyan gondolatot, amely a később kiteljesedő életmű már e korai darabjában is a majdani spiritualisztikus paradoxonokat idézi.³⁶

Bár a részleteket nem ismerjük, biztosan állíthatjuk, hogy a Sommer-féle átdolgozás kéziratban marasztalásában Heltai partnerre talált Dávid Ferencben is. Korábban igyekeztem kimutatni, hogy Dávidot megérintették bizonyos spiritualisztikus tendenciák, ám a *De regno Christi* c., általa és Blandrata által szerkesztett kiadványban az is kimutatható volt, hogy oly módon mérsékelik a másik spanyol, Servet spiritualizmusát, hogy az új egyházszervezet létrehozása érdekében missio ordinariát követelnek Isten igéjének hirdetőitől.³⁷ Ugyanígy elvetik tehát a saját elhivatottságukra hivatkozó, hivatalukban a maguk kívánsága szerint száguldozókat, mint Melius a „bokorból szökkent” prédikátorokat, s azt sem feledhetjük el, hogy a szabad prófétálás ez időben zajló rakóvi kísérlete csak fokozhatta Dávid „józságát”.

A nebrijai ifjú történetében követendő mintaként szerepel az őskeresztény egyház. Ez az elmondottak szerint legszerveesebben beépül az *Artes* alapkoncepciójába, amelyben az inkvizíció hipokritái a keresztet viselő, szenvedő egyházzal állítatnak szembe, s igaz hívőkként azok jelennek meg, akik meghurcoltatnak, s akik készek mindent elveszíteni Krisztus megvallásáért. Az egész mű azt sugallja, hogy az igazak, a kegyesek mindig azok voltak, akiknek a szenvedéseket kellett eltűrniök. Nem kevésbé logikus persze az is, hogy Heltai jelentékeny módon meggyengíti ezt az alaptendenciát. Ez részint az ilyen gondolatmenetek megkritikálásával történik, részint azzal, hogy az ilyen elmélkedések nagyobb részét a pápaellenes kifakadások helyettesítik. A legjellemzőbb és legerjedelmesebb szövegkihagyást ez esetben is Appendixben közöljük (II). A részlet a szentenciázásról szóló XI. részből maradt el, vagyis Heltai megspórolta az inkvizíció rendezte embertelen ceremónia és az őskeresztény gyakorlat szembeállítását. Hajdan a püspökök és papok valóban arra törekedtek, mondja a latin, hogy segítsenek a megtévedteken, gyászruhába öltöztek, hogy ezzel jelezzék részvétüket bajba jutott testvérük iránt, s minden a vétek helyrehozását, az egyház épülését szolgálta.

Reynának az egyházzól alkotott víziójából nem is következhet más, mint a vallási toleranciának az az apoteózisa, amelyet az *Artes* előszava fogalmazott meg, s amelyet – mint ezt már Szörényi László elemzéséből tudhatjuk – Heltai mellőzött. Ez azonban még tanulságosabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy –

³⁶ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete*. Budapest, 1957². 382–383. Franckról magyar nyelven: ÖTVÖS Péter, *Három psalmus a „Paradoxa” fényében*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XVIII. 1981. 37–42. További irodalom: *Bibliotheca Dissidentium*, IV. 1986. 39–119. – Christoph DEJUNG.

³⁷ BALÁZS, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, 140–141., 205.

amint a fentiekben láttuk –, az *Artes* szövege teljes mértékben Castellióra támaszkodik. A *De hereticis, an sint persequendū*ből származik az az érvelés, hogy az eretnekeket Pál apostolnak a Titushoz írott levele (3/10–11.) és a Máté evangéliuma (18/15–17.) szellemében kell kezelni. Ez azt jelenti, hogy ha többszöri figyelmeztetés ellenére is makacsul kitartanak véleményük mellett, akkor el kell kerülni őket, azaz ki kell zárni a kegyesek közül, ami egyáltalán nem kis büntetés. A *Conseil à France désolée*-ből származik ugyanakkor az a hasonlat, hogy a téveszméket hirdetőket halállal büntetni annyit tesz, mintha egy orvos megölné a beteget, ahelyett, hogy mindent megtenne meggyógyítása érdekében.³⁸ Ha tehát a spiritualisztikus megvilágosodáshoz való viszony tekintetében Heltai és Dávid Ferenc álláspontjának valószínűleg rokonságáról beszéltünk, akkor ez a hiány most különösen élesen rajzolja ki a különbséget. Emlékeztetünk itt arra, hogy Dávid a *De regno Christi*ből éppen egy Castellió-szöveg János Zsigmondhoz írott ajánlasként történő újraközlésével tett hitet a vallási tolerancia mellett. De az antitrinitárius vezérkar más megnyilatkozásaiból is ez a – természetesen propagandisztikusan is fölhasznált – hangoltság derül ki. Írásaikban szinte kérkednek azzal, hogy sohasem törekedtek ellenfeleik erőszakos elhallgattatására, s távol állt tőlük, hogy az ellenfelek megbüntetését kériék a fejedelemtől.³⁹ Márpedig a *Háló* önálló megfogalmazása előszavában Heltai éppen ezt teszi.

Az *Artes* nem foglalkozik részletesen a világi hatalom és az egyház viszonyával, ám azt nagyon világosan fogalmazza meg, hogy szerinte hogyan kellene a királynak kezelnie az inkvizitorokat. A beszédhelyzetből következő megszépítéssel – hiszen II. Fülöptől várta az inkvizíció megállítást – a következőképpen magyarázza a szervezet spanyolországi tevékenységének genezist. Miután Ferdinánd és Izabella kiűzte a mohamedánokat és elfoglalta Granadát, a vallás megtisztítására és ápolására fordította figyelmét. Arra törekedtek, hogy a kétségtelenül inkább erőszakkal, mint spontán módon áttért újkeresztény zsidókat és mórokat a tanítás útján tegyék valóságos keresztényekké. Ezt a keresztény királyokhoz méltó elképzelést azonban megrontották a dominikánus tanácsadók, akik ahelyett, hogy szeretettel és türelemmel szabadították volna meg ezeket a szerencsétlen embereket ősi tévedéseiktől, felállították az inkvizíciót, amely a mohamedán vagy zsidó hit legkisebb maradványát is halállal büntette olyan emberek esetében, akik még a keresztény hit alapjait sem tanulhatták meg. Ezek a IV. Sixtus pápa által is támogatott rablók minden hatalmat megszereztek maguknak a vallás ügyében, amit nagymértékben elősegített, hogy a püspökök már vagy nem is ismerték, hogy teljesen elhanyagolták feladatukat. A királyok időnként megpróbálták védekezni ez ellen oly módon, hogy kegyes ürügyekkel elmozdították a dominikánusokat, sőt Aragóniában a főurak fegyverrel is próbáltak ellenállni, s ennek során megölték a Ferdinánd által odaküldött inkvizítort. Ám a beindult gépezetet már nem lehetett megállítani. Így torzult el a kegyes királyi szándék, és kelt önálló életre a szervezet, amely még a pápa tekintélyével is játszadozik: hivatkozik rá, ha hasznos számára, de elveti, ha korlátozni próbálja. A szöveg folyton visszatér az eredeti királyi szándék eltorzulására, sőt azt is megfogalmazza, hogy ha a király tudomást szerezne arról, hogy hány ártatlan embert hurcolnak meg, megbüntetné

³⁸ GILLY, *Spanien...*, 378–379.

³⁹ BALÁZS, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, 201–211.

őket. Az uralkodónak tehát, akinek feladata, hogy az igazságosság érvényre jusson országában, nem szabadna elhinnie, hogy az általuk gyalázkodva világinak nevezett hatóságnak nem tiszte a szent dolgok ismerete. A gondolatmenet sarkalatos eleme ugyanakkor félreérthetetlenül egy nagyon fontos aktualitás. Nem lehet csodálkozni azon, mondja, nyilvánvalóan Németalföldre utalva, hogy az a nép, amely engedelmes akar lenni a mágisztrátusnak, s amely az eddigi lágy és humánusabb igát elviselte, most tiltakozik az inkvizíció vaskorbácsának bevezetése ellen. A nép nem akar mást, mint a vallás megtisztítását Isten ígéje alapján, s ha a király elhanyagolja a kegyesség és igazságosság feladatát, akkor maga a nép fogja távoltartani ezt a pestist. Az aragóniaiaknak egykor ugyan bűnhődniök kellett, de nem lehet őrvongóknak tekinteni azokat, akik védekeznek az inkvizíció ellen. Akkor lennének örültek, ha papjaik és prédikátoraik helyett a hit és vallás dühöngő ellenségeit engednék be városaikba.

Heltai a könyv első fejezetében, valamint a *Végező beszéd*ben merít ezekből a gondolatokból, ám ez esetben is meglehetősen önállóan dolgozik. Jóval rövidebben s realisztikusabban mutatja be az inkvizíció geneziséét, s nem ad elismerést a latinban kegyes emlékeztetőnek nevezett Ferdinándnak és Izabellának, ám másfelől – egyéb történeti munkáira emlékeztetően⁴⁰ – jóval messzebből eredezteti a bajt, hiszen mindennek okául azt teszi meg, hogy a királyok és fejedelmek helyet adtak a „pilészes Antikrisztus” szolgálai által terjesztett pápaságnak, hogy „az avas pilészes dög előtt, mint Isten előtt térdre estenek és lábait megcsókolgatták”. (K 129.) Ebben a koncepcióban persze nem jut hely a katolikus táboron belüli különbségek érzékeltetésének, a püspökök és az inkvizítorok, az inkvizítorok és a pápa ellentéte meg sem említődik, hiszen ez enyhítené azt a gondolatot, hogy egy követ fúj abban a táborban mindenki. E koncepciónak megfelelően extrapolálja az eredetiben a félrevezetett királyokról alkotott elképzelést is: az ördög és az ő vikáriusa és Antikrisztusa kezdettől fogva arra törekedett, hogy megvakítsa és megbolondítsa a királyokat és fejedelmeket, s a pokolbeli mézet és kanta írt (varázskénőcsöt) használó inkvizítorok csak a régi gyakorlatot fejlesztették tovább. Ennek az ármánykodásnak igen kevesek tudtak ellenállni. Az egyszerre félnék, ám Segesvárott⁴¹ a két nagy bakot mégiscsak egymásnak engedő János király még csupán előfutára az előszóban és a *Végező beszéd*ben egyaránt hosszan magasztalt János Zsigmondnak. Hozzá csupán Erzsébet angol királynő hasonlítható, aki a latint meghaladóan megkapja az alábbi elismerést is: „mely tudós és jámbor Istenes asszony, mely mostan is – Istennek hála – bírja az országot, egész Angliát”. (K 269.)⁴²

Érdekes azt is megfigyelni, hogy a *Végező beszéd*nek az a sokat emlegetett gondolata, hogy ha a török elfoglalta volna Sziget várát, a Miksa főherceg seregében gyülekező papok átvették volna Magyarországon az uralmat, s itt is

⁴⁰ KULCSÁR Péter, *A történetíró Heltai (Kiadás és szövegtörténeti áttekintés)*. In *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerkesztette VARIAS Béla. Budapest, 1987. 113–133. (Memoria saeculorum Hungariae 5.)

⁴¹ A segesvári hitvita latin fordításáról készült XVIII. századi másolat egyébként megtalálható egy Georg Jeremias Haner számára készített kéziratos kolligátumban Nagyszebenben. Jelzet: Filalea Arhivelor Statului Sibiu. Ms. Varia II/9./2. 357–361.

⁴² Az erdélyi antitrinitáriusok között meghonosodott Anglia-kultuszról lásd: KLANICZAY Tibor, *Jegyzetek Budai Parmenius Istóánról*. In *Uő, Hagymányok ébresztése*. Budapest, 1976. 236–237.

bevezették volna az inkvizíciót, szintén előlegződik az eredetiben. A latinban még arról volt szó, hogy németalföldi bevezetését megakadályozzák. Heltai a *Végező beszédben* már ottani grasszálásáról beszél, s a további terjeszkedéstől óvja a magyarokat. Láthattuk, hogy hogy *Artesben* a király csak abban az összefüggésben szerepel, hogy gátat kellene szabnia az inkvizíció tevékenységének. Így különösen figyelemre méltó, hogy a *Háló* előszavában ennél többet találunk. Heltai megvizsgálja a prédikátorok tisztét, majd a fejedelmekre térve leszögezi, hogy nemcsak a fényűző élet jutott nekik osztályrészül, hanem az is, hogy Isten tisztességére gondot viseljenek s gondoskodjanak arról, hogy alattvalóik megismerhessék Istent. Ez még összecseng azzal, ahogyan Dávid Ferenc különféle írásaiban megfogalmazza a fejedelem feladatait. Heltai azonban itt nem áll meg, számára nem elegendő, ha a fejedelem a vallási viták békés lefolyását biztosítja, vagy ha a közönséges békességet megháborítókat megbünteti. Ezen túlmenően ő a fejedelem tisztei közé sorolja a következőket is: „Ha kedig az ördeg valahol, avagy hamis tudománt támaszt az Űristennek Igéje ellen, avagy az Religio dolgában valami zűrzavart indít Istennek káromlására avagy az ő tisztességének gyalázatára, akkoron a Fejedelmek tiszti ez, hogy az Isten igéjét elejébe vevén és az ő akaratját megértvén, hatalmokkal az ördeg indulatjának és ügyközetinek eleit vegyék, és a bálványozásokat megtiltsák, és ugyan kézzel nyúljanak a bálványokhoz és levonják és elrontsák. Az hamis tanítókat kedig megtiltsák és elkergössék, és az Isteni káromlókat, kik az Istennek Igéje ellen vétkeznek, megbüntössék.” (K 97.)⁴³ Abban az előszóban fogalmazódik ez meg, amely indulatos magabiztossággal és kizárólagossággal tesz hitet a Szentháromság-tagadás éppen aktuális változata mellett, s így bizony nem csupán a bálványimádó katolikusok, hanem értelemszerűen az igaz tantól eltérő protestánsok megbüntetését is a fejedelem feladatának tartja. Heltai tehát nem egyszerűen elhagyta a toleranciára utaló gondolatmeneteket, hanem – s ez teszi a helyzetet paradoxsá – olyan érveléssel helyettesítette, amely az 1560-as évek második felének vitáiban rendre Melius és a reformátusok tollán fogalmazódott meg. Ráadásul azok a reformátusok beszéltek így, akik egyre inkább elvesztették a fejedelem szimpátiáját.

Annak vizsgálata azonban, hogy a fejedelem kinek a tanácsát fogadta meg, nem tartozik mostani tárgyunkhoz. Annál inkább hozzátartozna a különféle vulgáris nyelvű fordítások és átdolgozások áttekintése, hiszen ezek figyelembevételével lehetne megalapozottabban értékelni Heltai vállalkozását.⁴⁴ Ezt a munkát azonban nem végeztem el. A szakirodalom viszont több érdekes mozzanatot felsorakoztatott. Ezek közül az élre kívánczik Carlos Gillynek⁴⁵ az az észrevétele, hogy a Jean Crespinnél 1568-ban Genfben megjelent francia változat – *Histoire de l'Inquisition d'Espagne* – csaknem teljesen elhagyja a latin előszavát. Az imént elmondottak fényében nagyon sokatmondó, hogy a toleranciára utaló gondolatmenetek

⁴³ Ezt persze már HORVÁTH János, *A reformáció jegyében...*, 376. is észrevette, s fanyar iróniával fogalmazta meg véleményét: „Itt ismételtén látható, mily kétélű fegyver a »fejedelmek tisztiról« való említett felfogás. Olyan, mint a Heltai könyvében többször emlegetett »szallai« (szalai?) kasza, mely »mind elől, s mind hátra fog«. Az ellenfél felé szívesen suhintat vele mindenik, de ha »hátra« (ő felé) vágnak vele, az ellen tiltakozik.”

⁴⁴ Vö.: TRÓCSÁNYI Zoltán idézett bevezető tanulmánya (6.) és VERMASEREN, *Who was...*, 47–48.

⁴⁵ GILLY, *Spanien...*, 378.

mellőzésével Heltai szövege a Jacques Bienvenu által készített református változathoz kerül közel. Vincent Skinner készítette azt az angol fordítást – *A Discovery and Playne Declaration of Sundry Subtill Practises of the Holy Inquisition of Spayne*, amely John Daynél jelent meg Londonban, s amelynek 1569-es újrakiadása egy új dokumentummal egészült ki Julian Hernándezről.⁴⁶ 1569-ben három flamand fordítás is megjelent. Az első fordítója az I. D. R. mögé bújó Joris de Raedt lehet, a fordítás a francia változathoz készült, s egy Petrus Dathenus által írt előszót tartalmaz. Nyomdahelyként a Heidelberg melletti Frankenthal van megadva, de valószínű M. Schirathnál jelent meg, mint az eredeti latin. A második John Daynél látott napvilágot Londonban, többet nem tudni róla. A harmadik nem tüntet fel még nyomdahelyet sem, a fordító szintén ismeretlen, valószínűleg Jan és Willem Gaillart nyomdájában jelent meg Emdenben. 1569-ben napvilágot látott két német fordítás is: az első I. Mayernél Heidelbergben, a második Eislebenben (ez utóbbi valószínűleg az 1569-es angol fordítás alapján készült).

Nem hiszem, hogy hosszan kellene összegezmem az elmondottakat. A latin eredeti esetleges szerző(i)ről megfogalmazott újabb eredmények figyelembevételé, valamint az átdolgozás néhány markáns vonásának középpontba állítása talán segít bennünket abban, hogy árnyalt véleményt alkothassunk Heltai művéről. Fejtegetésünk egyfelől kétségtelenül arra irányult, hogy mérsékeljük a mű eszmétörténeti újszerűsége iránt még mindig felvillanó lelkesedést.⁴⁷ A XVI. századi eszmei áramlatokat sokszínűbben felvonultató latin szöveg lesoványítását és leegyszerűsítését⁴⁸ nem ellensúlyozzák sem a polemikus indulatkitörések, sem a nagyon magabiztos, de meglehetősen naiv – dolgozatunkban egyébként nem tárgyalt – antitrinitárius teologizálások. Más kérdés persze, hogy a mű nagyon érdekes forrás azokra az antitrinitárius mozgalmon belüli eszmei kontroverziákra, amelyekről oly sajnálatosan keveset tudunk. Másfelől azonban elismerést érdemel

⁴⁶ Az *Artes* angol fordításának Shakespeare-re gyakorolt hatásáról egy rendkívül érdekes tanulmány jelent meg: Ciriaco MORÓN ARROYO, *The Spanish Source of Hamlet*. *Hispanic Journal*, 1. 1980. 5–23.

⁴⁷ Ebben persze szerepet játszik az újabb és újabb nemzedékek megrendülése is a leírt borzalmak olvasán, ami nem nélkülözi a finom áthallásokat sem. „Az emberi érzés följajdul bennünk” – írja Eötvös Lajos, majd így folytatja: „De a túlfeszítés mindig megbosszulja magát, mert magában hordja ellenszerét. Így történt az inquisícióval és ez fog bekövetkezni a csalhatatlanság dogmájának kimondása után is.” (EÖTVÖS Lajos, *Szántai István vitatkozása 1538-ban*. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1. 1870. 256.) KISZEGHY Péter (i. m. 428.) 1979-ben ír: „Megdöbbenő, hogy a közelmúlt inkvizítorai mennyire kevésbé – legfeljebb technikai felszereltségükben – különböztek több mint négy évszázaddal ezelőtti élt elődeiktől.” De alighanem ez magyarázza Szörényi tanulmányának keserűen ironikus hangvételét is.

⁴⁸ Persze az egysíkú értelmezésre való hajlam a többi antitrinitáriusnál is fölfedhető. A *De falsa et vera unius Dei cognitione* c. kiadvány (RMNY 254. – Facsimile kiadás: Budapest, 1988. – PIRNÁT Antal, *Bibliotheca Unitariorum* II.) 43. színte unitáriusként tünteti fel Juan de Valdést: „De Johanne etiam Valdesio genere et pietate clarissimo quid dicendum? qui scriptis publicis suae eruditionis specimina nobis relinquens, scribit, se do Deo, eiusque filio nihil aliud scire, quam quod unus sit Deus altissimus Christi pater, et unicus dominus noster Jesus Christus eius filius, qui conceptus est de spiritu sancto in utero virginis, unus et amborum spiritus.” Szerepeltetése ebben a kiadványban egyébként nyilván nem független attól, hogy Celio Secondo Curione előszavával jelent meg Bázelen a *Cento e dieci divine considerazioni*, illetve hogy Curione szerepeltette *Pasquillus exstaticus*ában is. Vö.: Carlos GILLY, *Juan de Valdés: Übersetzer und Bearbeiter von Luthers Schriften in seinem Diálogo de Doctrina*. *Archiv für Reformationsgeschichte*, 74. 1983. 265. és Uő, *Spanien...*, 319–323.

az a – jóllehet heves polemikus furortól áthatott – nyelvi erő, amely a képes beszéd eszközeivel, szólásokkal, közmondásokkal gazdagítja meg a szöveget, s amely a hazai hitvitázó irodalomban mégiscsak fontos helyet jelöl ki számára.

APPENDIX

I.

Et Egidius quidem in ea Theologia, quae tum in toto Christiano orbe obtinebat, eminentissimus habebatur, at neque publice concionatus fuerat, neque attigerat unquam sacras literas. Itaque suggestum concedens cum ineptissimus ad id muneris praeter omnium expectationem deprehenderetur, et sibi ipsi gravis, et aliis, magno contemptui esse coepit, quo in dies magis magisque aucto et eos qui eum prius minus prudenter accersiverant et ipsum qui provinciam, ad quam omnino esset ineptus, haud minus imprudenter adiisset, tanta facti poenitudo incessit, ut et ipse de ultro deserenda statione, et illi de eo loco submovendo non semel cogitarint. Post annos aliquot in ea rerum difficultate exactis, Egidius incidit in oportunum monitorem quaendam, (divina utique providentia et illius et totius urbis rebus benigne ita consulente), qui intra paucas horas eum exacte edocuit christiani concionatoris officium, ad quod foeliciter obeundum, et aliis studiis, et libris aliis, aliisque viae commonstratoribus, quam quibus ad illud usque tempus fuisset usus, opus foret. Obstupescebat primo Aegidius ad inexpectatam illam concionem, in primis vero hominis audaciam vehementer mirabatur, qui unus e media plebe, idiota, neque de mentis sanitate omnino bene audiens, tantum doctorem eundemque antea neque familiarem neque satis notum tanta fiducia edocere ausus esset. Sed ut erat natura mitis, et sermo erat de officio concionatoris in quo adeo inauspicato ipse versaretur, facile sibi imperavit, ut aequis auribus illum audiret. At fuit divina monenti tanta spiritus Dei vis in dicendo, ut ab ea hora Aegidius in alium virum mutatus, totius anteactae vitae studia ac labores omnes inanes ac prorsus incastos iudicaret, ac novam aliam sapientiae viam sibi fore ingrediendam cuius neque alphabetum ipsum didicisset. Et quando neque ipse monitor ab officio concionatoris absolvebat, vocari se sentiebat intus ad eam provinciam ex qua nihil neque honoris neque commodi in mundo esset reportaturus. Obstupescent forte multi ad monitoris nomen, qui tanto viro tam brevi temporis spatio et tantae mutationis author, et verae sapientiae magister extiterit: atqui evulgandum omnino nobis est, ut admiranda Dei consilia per mundi fatuos mundanam sapientiam infatuantis impensius celebrentur, atque adorentur. Is fuit Rodericus Valerius pseudoprophetae ac pseudapostoli et nequissimi impostoris nomine ab Inquisitoribus ante viginti sex annos Hispali publico iudicio damnatus, ac in exilio ob verae pietatis confessionem mortuus. Huius admirandam sane vocationem ad veram cognitionem Christi hoc quoque loco paucis recensere, neque ingratum piis, neque (quando in eius memoriam incidimus) ab instituto alienum iudicamus. Igitur hic Valerius Nebrissae civis, (oppidi Bethicae ob antiquitatem ac precipue ob Antonium Nebrissensem virum doctissimum et latinae linguae in Hispania nostra aetate restitutorem in primis clari) ex honesta familia natus cum neque opes deessent ad tuendam familiae honestatem, eam

tuebat communi hominum more, non in virtute, sed in equis, in equorum apparatu, in ludis, in vestium luxu, in venationibus et id genus aliis studiis nobilitatem reponentium. Erat enim in iis excercitiis Valerius iuvenum urbis suae facile primus, adeo ut non solum aequalibus et aetate et opibus par esse vellet, verum etiam eos omnes anteire. In medio illorum vanorum studiorum cursu repente divinus quidam furor (qua vero occasione, quo monitore, quo demum modo, ignotum) eum corripit, quo, abiectis in universum pristinis studiis, et quod, difficilius videri poterat, contemptis hominum iudiciis, universas tum corporis tum animi vires adeo acriter ad studia pietatis intendit, ut mundanum nihil in eo fuisse reliquum videretur. Admiranda hominis mutatio quae tum in verbis tum in ipso cultu corporis antea molliculo et splendido, tum vero horrido et sordido apparebat, ab aliis suspiciebatur, ab aliis, atque id quidem a pluribus, ut insania aut etiam ebrietas irridebatur. Sed quemadmodum eiusmodi corrupta iudicia, cum hoc ipsum Apostolis Spiritus Sancti virtute afflatis contigit, ipsa spiritus effecta refellebant, sic serius quidam Dei metus, prioris vanitatis deploratio, ardentissimum iustitiae desiderium, studiumque indefessum, in primis vero de his rebus ac de omnibus demum verae pietatis capitibus iugis sermo ad ipsam sacrarum scripturarum amussim accurate collimatus, eiusdem Spiritus praesentiam sanioribus iudiciis in Valerio quoque testabatur. Assequutus fuerat in adolescentia nonnullam Latinae linguae cognitionem qua adiutus, sacras literas diu noctuque versabat, quo pertinaci studio fiebat ut bonam earum partem memoria retineret ad usumque miraculosa quadam dexteritate ac promptitudine applicaret. Habebat quotidie cum ecclesiasticis, quos dicunt, viris, clericis ac monachis perpetuas concertationes, quorum causa factum esse asserebat, ut non solum ipse ecclesiasticus ordo verumetiam omnes christianae reipublicae status tanta corruptione laborarent ut nulla aut certe parva spes appareret sanationis: atque hoc nomine acerrime eos perpetuoque obiurgabat. Petebant ab eo, nempe Pharisaeorum proles, Unde sibi ea nova rerum sacrarum peritia? Unde illa audacia qua in sanctos patres, Ecclesiae lumina atque columnas (siquidem universos Ecclesiae ordines acerrimis suis obiurgationibus percellebat) adeo insolenter inveheretur homo laicus, sine ullis prorsus literis, imo profanis studiis, ac maiori ex parte perditis per totam vitam deditissimus. Qua id demum autoritate faceret? Quis misisset? Ecquod vocationis suae signum? Belii homines cum neque inficiari flagitia, neque iustis rationibus coarguenti eorum tenebras, luci resistere possint, ad ea subterfugia in omnibus aetatibus confugerunt. Respondebat vero ad ea omnia Valerius candide ac constanter. Constare quidem sibi eam sapientiam non ex suis ipsorum lacunis, quae corruptissimae iam essent: sed Spiritus Dei beneficio, cuius tota flumina e corde vere credentium in Christum essent exundatura. Audaciam vero suppeditare sibi tum eum qui mitteret, tum veritatem ipsam. Spiritum Dei, qui nulli ordini quantumvis ecclesiastico, praesertim corruptissimo esset alligatus, ex laicis olim, eisdemque idiotis piscatoribus apostolos constituisse, qui eruditam in lege synagogam totam caecitatis redarguerent, universam orbem ad salutis scientiam vocarent. Ab eodem Christo se missum, eius nomine atque autoritate agere, generationem vero notham et quae a vera filiorum Dei stirpe iam olim degenerarit, signum quaerere, quum corruscante luce ac fulgore suo perstringente omnium oculos tenebrae ipsae iam sint manifestissimae. Vocatus demum istis de causis ad Inquisitorum tribunal, disputatum est acerrime de vera Ecclesia Christi, Dei ipsius notis, de hominis iustificatione et de iis similibus capitibus quorum

notitia nullo plane humano ministerio sed pura eademque mirabili Dei revelatione Valerio contigerat. Excusavit illum ea vice apud Inquisitores insania, qua hominem laborare existimarunt, et sic demum exutus omnibus fortunis, ut scilicet ab insania resipisceret, demiserunt. Resipuit vero nunquam, adeo ut post aliquot annos iterum ob easdem causas accerseretur: atque ad palinodiam adactus, parvum est vitae ipsius quod adhuc insanire aestimaretur. Damnatus tamen fuit ad Sambenitum perpetuo gestandum et ad perpetuos carceres, ex quibus, singulis dominicis diebus cum aliis concaptivis ad audienda sacra ducebatur in templum Sancti Salvatoris quod dicunt: ubi saepe e sua sede surgens spectante universo populo, concionatoribus falsa docentibus vel captivus contradixit: sed ea omnia inquisitores eo tempore haud omnino mali nomine insaniae excusabant. Translatus ex eo carcere Sanctum Lucarum in coenobium quoddam, obiit quinquagenario maior, vir, eo tempore in prodigium orbi datus quo monitore ab illo impietatis laethargo excitaretur. Et quoniam inauditi erant Hispali eo tempore illi tituli, ob quos piissimus vir iniquissimam illam censuram tulit, Sambenito omnium qui ad eam aetatem quisquam gestavit maximo donatus fuit, qui et visitur ob singulare quoddam haereticissimi hominis monumentum in aede Sacrii summi templi Hispalensis in loco conspicuo hoc scripto praegrandibus literis insignitus, RODERICUS VALERIUS civis Nebrissensis atque Hispalensis apostata et pseudapostolus, qui a Deo se missum dixit. Hoc monitore expergefactus primo est doctor Aegidius ut supra dictum est, eoque doctore primo didicit verum Christi Evangelium, quod per multos antea annos neque discipulus neque magister ne audiverat quidem. Favuit ei quoad licuit, dum causa ipsius coram Inquisitoribus agitabatur, cuius opera factum esse creditur, ut Inquisitores ad clementiam flexi, iudicium erga relapsum precipue, ut ipsi vocant, temperarent. Nec parvo constitit Aegidio illa pietas erga magistrum, contraxit enim inde ingentem tum invidiam, tum suspicionem, apud illud Pharisaeorum genus quibus vera pietas usque exosa fuit. Secundum illam salutarem commonefactionem accessit Aegidio Constantini Fontii viri ad prodigium vsque eruditi familiaris consuetudo atque arcta amicitia, qua, communicatis utrinque studiis, Aegidius in melioribus literis institui, et bonos authores legere, ac demum in vera theologia vehementer proficere coepit. In primis vero, ut quibus de rebus iam cum fructu ad populum concionaretur, et melius sapientium communicatione, et praecipue sua ipsius experientia erat edoctus, tam docte, tam pie, tanto denique in dicendo ardore concionari, quam frigide, indocte, atque inepte antea. (*Artes*, 257–265.)

II.

Haud extra praesens institutum fecisse arbitraremur, si in isto hostium triumpho componendo cum piis illis publicarum poenitentiarum spectaculis quae in Primitiva Ecclesia a piis illius episcopis et pastoribus edebantur, nonnihil spatiaremur: in quibus nihil erat quod meram non spiraret pietatem ac sanctitatem, et remedii demum ac salutis poenitentium ardens minimeque fucatum desiderium: in quorum ordinem nemo intrabat qui quamvis egrederetur rubore perfusus, simul non egrederetur consolatione plenus. Pudori enim solum erat erravisse se, at in ipso remedio ac medicamento quod pastores sui confracturae applicuerant, re ipsa experiebatur verum mali remedium, firmum solidumque

solatium atque con fractae exculcerataeque conscientiae suae consolidationem. Neque triumphabant eo die qui sua cum castigabant censura neque splendoribus ex arca sua depromptis vestibis in laetitiae et triumphi signum prodebant induti. Luctuosis cooperti vestibis tum ipsi tum Ecclesia universa incedabant, ea luctuosa ac plena funebri specie testantes malis fratrum se tangi ex animo: quin non semel usu veniebat, ut censores ipsi quam ii qui censura notarentur, uberiores lachrimas funderent, ut pote qui illis dedecus prout par erat ex errore suo ferentibus minime fictum dolorem pastores ipsi ferrent. Neque ad mortem vel acerbiorum vel leniorem quisquam tum educebatur, neque ad adeo dura verbera ut per ipsos vibices ossa conspicerentur: neque ad honestam alioqui existimationem suam et pro se et pro universa sua posteritate apud vulgus amittendam, sed ad quae amissa ex delicto apud Ecclesiam fuerat, recuperandam honestatem. Cuiquam vero ex pastoribus nihil ex fisco adherebat lucri, neque cinctum velleris ovis suae, in ipsius manu deprehendebatur, neque quicquam ex rapina pauperis in ipsius domo Ezech. 34. 8. Isa 3. 14. Vae pastoribus etc. Verumtamen haec licet iustissima quaerimonia alias fortasse fuerit tempestivior, tantum rudia isthaec absque ullo ordine lineamente ducere hoc in loco visum est, ut quibus ex humano sensu quicquam in tanta omnium fere ordinum dementatione reliquum est observare saltem incipiant quid porro sit discriminis inter hunc triumphum tanto apparatu ac laetitia celebratum et veteris illius Ecclesiae publicas poenitentias quas sanctum Tribunal retinere se ambitiose iactat. (*Artes*, 139–141.)

Mihály Balázs

DES SOURCES ET DE L'ARRIÈRE-PLAN HISTORICO-IDÉOLOGIQUE DE L'OUVRAGE INTITULÉ HÁLÓ DE GÁSPÁR HELTAI

L'étude se compose de deux parties. Dans la première, l'auteur entreprend l'exposé des études, parues tout récemment à l'étranger, qui traitent l'ouvrage *Sanctae Inquisitionis hispanicae artes* de Reginaldus Gonsalvus et font la tentative de résoudre l'énigme du pseudonyme. Voilà la conclusion finale du compte rendu: le pseudonyme peut cacher deux personnes alternativement; il s'agit ou d'Antonio del Corro ou de Casiodoro de Reyna. L'exposition du cours de leurs vies ainsi que celle de leurs œuvres révèle que les deux étaient des représentants de l'hétérodoxie marquée par le nom de Sebastian Castellio.

Dans la deuxième partie de l'étude l'auteur attire l'attention à quelques traits spécifiques de l'adaptation de Heltai. Il constate que Gáspár Heltai néglige entièrement les pensées relatives à la théorie de la tolérance, mais il n'emprunte pas à son original les tendances spiritualistes se référant à la révélation divine directe. L'ouvrage de Heltai est cependant beaucoup plus polémique que son modèle et son ton est parfois très vigoureux. L'auteur fait également un essai pour marquer la place de l'adaptation de Heltai parmi les aspirations culturelles ecclésiastiques et les aspirations littéraires de l'époque.

TOLDY FERENC KRITIKAI MUNKÁSSÁGA AZ 1840-ES ÉVEKBEN

1865-ben megjelent tankönyvében tárgyának tekintette önmagát is, megjelölve azokat a műfajokat, amelyek pályafutásának fő korszakait jellemezték: „e könyv írója, Toldy Ferenc (1822 óta), [...] kezdetben szinte [szintén] az aesthetikai bírálat, utóbb az irodalmi szónoklat, s az életrajzi és történeti előadás terein működött.”¹ Felosztása nem kizárólagos, hiszen a *Handbuch* már előlegezte a későbbi összefoglalásokat, a negyvenes években pedig egymást kiegészítve volt jelen a felsoroltak mindegyike; az új irodalmi művek bírálata viszont később valóban háttérbe szorult. Császár Elemér összegezése szerint „a negyvenes évekig Toldy inkább kritikus volt, mint történétíró”, s 1847 végén, „negyvenkettedik életévében, letette a kritikus tollat”.² A tárgyalt időszakban, mindenekelőtt a Nemzeti Könyvtár kötetinek megjelentetésével, kirajzolódtak a nagy szintézisek konkrét előzményei.

Saját visszatekintése nem sorolja fel valamennyi műfaját. Greguss Ágost részletes, de teljesnek nem mondható bibliográfiája³ egyetlen évtized keretei között is olyan, nemegyszer önmagukban is terjedelmes fejezeteket tartalmaz, mint az Athenaeumban és a Figyelmezőben, a Budapesti Szemlében, a Magyar Tudós Társaság Évkönyveiben, a Magyar Akadémiai Értesítőben, A Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban, Kossuth Pesti Hírlapjában, majd Dessewffy Emil és Szenvey József konzervatív Budapesti Híradójában, a Frankenburg szerkesztette Életképekben, a Magyar Szépirodalmi Szemlében és végül Kossuth hírlapjában megjelent cikkek és tanulmányok; olyan kötetek, mint Cornelius Nepos munkái (Czuczor fordításában) és a Hellen Könyvtár darabjai, Kazinczy levelezése, Kisfaludy Károly, Kármán József, Csokonai, Kis János, Vörösmarty és Kisfaludy Sándor művei; s helyesírásra, műfordításra, nyelvjárásstanra és könyvtárrendre vonatkozó külön kiadványok. Toldy egyszerre volt titoknok és publicista, orvosprofesszor és az Egyetemi Könyvtár vezetője, szerkesztő és bibliográfus, sajtó alá rendező és a Kisfaludy Társaság igazgatója; olyan polihisztor, akinek irodalomkritikai gondolkodása központi jelentőségű.

Bajza így foglalta intelmekbe vele kapcsolatos tapasztalatait: „végtelen sok dolgot vállalsz, végtelen sokba kapsz, és életedet száz felé téped. Lehetetlen, hogy ilyen móddal az ember dolgait el ne hamarkodja s minden tettén bizonyos gondatlanság és felületesség ne lássék. Neked, kiben oly sok erő és tehetség van, egy idő óta írásaidat is felületesség bélyegzi, mert nem marad idő hosszabb

¹ *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban.* Második, javított, kiadás. Pest, 1868. II. 13.

² *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig.* Budapest, 1925. 180., 201.

³ *Toldy Ferenc félszázados irodalmi munkássága.* Pest, 1871.

fontolásokra.”⁴ Életritmus és munkabírás szempontjából sok igazság lehet ebben a 40-es évekre is vonatkoztatható kijelentésben, de Toldy írásait egyebek között az is jellemzi, hogy mennél nagyobb lélegzetű művet ír, annál alaposabb.

Munkásságának tanulmányozásához segítségünkre lehet az a javaslata, amelyet 1841 elején tett közzé az Akadémia átalakítása ügyében. Az I. osztály kutatási területe eszerint a „Nyelv és szépművészségek, ide értvén a’ m. nyelvtudományt egész terjedelmében, tehát a’ nyelvtörténetet, vizsgálatot és lexicographiát, a’ népi nyelv minden emlékei gyűjtését és magyarázatát, a’ nyelv archaeológiáját, topográfiáját[,] a’ nemzeti irodalom történetét, bibliographiáját, jeles régi ’s újabb nemzeti írók jó kiadásai eszközését; a’ költészetet és szónoklatot, mely utóbbi hazánkban, hol a’ szóbeli előadás oly roppant szerepet játszik, tudományosan még most váltig el van hanyagolva, a’ többi szóló és képző művészségek történetét és criticáját: tehát régi emlékek, festés, szobrászat, építés (mint szépművészség), hangászat, szavalás”.⁵ Toldy nemcsak a tudomány intézményesítésének szempontjából tűzött ki feladatokat: maga is tevékeny részt vállalt a végrehajtásban. A felsorolt területek közül kevés olyan akadt, amelyhez ne szólt volna hozzá: a nyelvtörténet és a szókincs kérdéseit fölvetette a szövegkiadásokról írt bírálatában; a bibliográfia területén rendszeresen publikált (az Athenaeum megszűnése után a Budapesti Hiradóban, majd a Magyar Szépirodalmi Szemlében); felfogásának központi kategóriája volt a nemzeti irodalom; sajtó alá rendezte a Nemzeti Könyvtár köteteit. A szónoklat hivatásos művelője volt az Akadémia és a Kisfaludy Társaság ülésein, a szavalás pedig gyakori tárgya volt recenzióinak; színibírálatok között szerepelnek operákról való tudósítások is, a magyarországi építészet és képzőművészet történetéről pedig részletes áttekintést adott. A felsorolás meg kell hogy álljon a „szépművészségek” határainál: a korabeli terminológiát a maival szembesítve nem Toldy literatúra-, ill. irodalom-, hanem szépliteratúra-, ill. szépirodalom-felfogása érdekel bennünket. Az első műveltséget, tudományt jelent, s ezen belül foglal helyet a még elhatárolatlan második, amelynek elkülönülése ebben a korszakban ment végbe: a korábbi felfogás hozta létre az Akadémiát, az új pedig a Kisfaludy Társaságot mint Magyar Szépirodalmi Intézetet.⁶

1. Bírálatok

Literatúra és irodalom egyazon jelentésű volt Toldy szóhasználatában. Akadémiai javaslata „a régi literatúrát” a történeti tudományok osztályának kutatási területei közé sorolta.⁷ Ezt az magyarázza, hogy az *irodalom* szó „logicaillag a’ »Schriftenthum«-mal egyezőleg” képeztetik,⁸ éppúgy, mint latin

⁴ Toldyhoz, 1839. szept. 16. BJÖM VI. 342. és BTLev. 508–509.

⁵ *Töredékes észrevételek a’ magyar tudós társaságról.* PH 1841. 5. sz. Téli [Jan.] 16. 38.

⁶ L. erről HORVÁTH János, *Akadémia és Kisfaludy-Társaság.* In *A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936).* Szerkesztette s a társaság történetét írta KÉKY Lajos. Budapest, 1936. 354–363. és *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Budapest, 1976. 24–329.

⁷ *Töredékes észrevételek a’ magyar tudós társaságról.* PH 1841. 5. sz. Téli [Jan.] 16. 38.

⁸ S. F., *Szövbírálatok.* Athenaeum, 1841. II. 79.

megfelelője, tehát megőrzi hagyományos 'írásbeliség' jelentését. Másodjára műveltséget, tudományt jelent (pl. „Európai életünk eddig vagy nem volt, vagy mikor volt – a' XVI. és XVIIId. században – nem tükröződött vissza a' *literaturában*; hanyatlásunk idején a' politikai tespedésnek megfelelt a' szellemé is: az *irodalom*, önállás nélkül, a' külföld hatalmas mozgalmainak utánhangja volt” [kiemelés tőlem];⁹ az Életképekben közölt *Irodalmi levelek* III. darabja a történettudomány kérdéseiről szól); harmadszor szakirodalmat (nálunk „a tudományok, historia és literatura nélkül, rendszerint úgy adatnak, mint ha az égből készen estek volna le”¹⁰), negyedszer pedig szépirodalmat (Csokonai „egyik leggazdagabb szelleme literaturánknak”; „a' darab disze lesz vig szini literaturánknak”¹¹).

A jelen hazai literatura fő részei Toldy egy bibliográfiai összeállítására szerint a különböző tudományok (köztük a nyelv-, a szép-, a nevelés-, a hit-, a törvény-, a történet-, a természet- és a műtudomány, a filozófia és az országismeret), az önálló fejezetként szereplő classica literatura, a szépliteratura, az időszaki és a nem magyar literatura.¹² A „Figyelmező az egyetemes literatura körében” minderre tekintettel van, megállapítva, hogy „a' világliteratura' fogalma soha sem állt közelebb létesüléséhez, mint most”.¹³

Toldy – a literatura–szépliteraturához és a párhuzamként említett Literatur–schöne Literatur megkülönböztetéshez¹⁴ hasonlóan – tudatosan használta az irodalomtól eltérő jelentésű szépirodalom terminust is: „közönségünknek a' szép-irodalom iránti feltűnő hidegségét” róta meg,¹⁵ a Kisfaludy Társaságban pedig *Szépirodalmunk' jelen állapotjáról, 's néhány jámbor ohajtás* címen tartott előadást.¹⁶ A Budapesti Híradó rovatcímei átmeneti szakaszra vallanak. A „Hazai irodalom” rovatban jelent meg Toldy *Nemzeti könyvtár* c. cikke;¹⁷ a „Hazai literatura” ismertette Bajza történeti kiadványait,¹⁸ de ugyanez a rovat közölte (valószínűleg Toldytól) a *János vitéz* és a *Cipruslombok kritikáját*¹⁹ (a *Szépirodalmi újdonságok. Petőfi, Kerényi 'stb.* c. bírálat tőle származik) és „Szép literatura” megjelöléssel A *falu jegyzője* névtelen bírálatát.²⁰ Az Életképekbe Toldy *Irodalmi leveleket* írt, s már első cikke elején megkülönböztetést tett: „Nem lehetek a' nélkül, hogy irodalmunk állapotjai és termékei felől néha ne beszéljek. [...] Néhány szépirodalmi tüneményekről kívánok ezuttal szólni”,²¹ s a Kisfaludy-Társaság Évlapjainak IV. kötetét ismertette. „A Szépirodalmi Szemle tisztének fogja tartani” – hangzott Toldy

⁹ D. Schedel F., *Pannonia. Virágfűzér az újabb magyar lyrai költészet mezejéről*. Athenaeum, 1841. II. 209.

¹⁰ *Első magyar földteke [...] Az égi és földtekéknek használata*. Figyelmező, 1840. 771.

¹¹ *Irodalmi levelek. Életképek*, 1844. I. 206., 469.

¹² *Egy pillanat mult évi literaturánkra*. Figyelmező, 1840. 1–9., 225–229., 401–405.

¹³ S. F., *Külföldi literatura*. Figyelmező, 1840. 12.

¹⁴ S. F., *Szöbírálótok*. Athenaeum, 1841. II. 80.

¹⁵ S. F., *Literaturai mozgalmak*. Athenaeum, 1841. II. 654.

¹⁶ Athenaeum, 1843. I. 153–161. és A Kisfaludy-Társaság Évlapjai IV. Pesten, 1844. 255–267.

¹⁷ 1844. 87. sz. Nov. 29. 375.

¹⁸ 1845. 167. sz. Ápr. 20. 267.

¹⁹ 1845. 185. sz. Máj. 22. 342.

²⁰ 1845. 194. sz. Jún. 8. 383.

²¹ 1844. I. 293.

célkitűzése – „a nyelvtisztaság s általán a szép forma szempontjából az irodalom mindennemű jeleneteit figyelemmel kísérni”²² A folyóirat tehát arra az erudíció értelmű irodalmiságra is tekintettel volt, amelyből a nevében szereplő szépirodalmiság elkülönült a kor gondolkodásában.

Ha az irodalmi tudat ilyen irányú változását vizsgáljuk, nem mellőzhetjük az Akadémiai Könyvtár megnyitó előadást. Batthyány Gusztáv adományáról ez áll benne: „Szakjai a' hittudomány, philosophia és nevelés, mathematicai és hadi tudományok, bővebb a' törvénytudomány [...], 's így főleg csak *irodalom-történeti* tekintetben érdekes”²³ (kiemelés tőlem). Mai tudomány-, ill. művelődéstörténet szavunknak lehet ezt a korabeli terminust megfeleltetni, amely ezúttal – mai fogalmainktól eltérően – olyan részterületeket összegez, amelyekből éppen a szépirodalom hiányzik. 1847-ben Kis János emlékezései részesülnek ebben a minősítésben: mivel az önéletrajz, írója szándéka szerint, nem lett sem „történeti mű”, sem pedig „szépmű”, „csak mint *irodalomtörténeti* adalék tárgya lapjainknak”²⁴ (kiemelés tőlem). A „csak” szó mindkét esetben olyan hierarchiát sugall, amelynek csúcán a szépirodalom áll. A terminus latin megfelelője, úgy tetszik, ennek történetére vonatkozik következő példánkban, hiszen a Magyar Szépirodalmi Intézetről van szó: a Kisfaludy Társaság bevezető és beköszöntő beszédeiben „az új tagok választásainak motívumai, s ezek válaszaiban némelly biographiai *literaria-historiai* adatok találhatnának”²⁵ (kiemelés tőlem).

Toldy egész életművének egyik alapgondolatát fogalmazta meg a fővárosi színjátszás félszázados évfordulója alkalmából: „bármely ügy csak történeti terrenumon áll igazán erősen”.²⁶ Egyik kulcsszava a haladás volt, evolucionizmus azonban nem szakított az antikvitás feltétlen tiszteletével és magasabbrendűségének klasszicista hagyományával. Az Odüsszeia „utólérhetlen szép” és „saját műveltségünknek is fő forrása volt”²⁷ – írja, s „a classica literatura” művészi felsőbbsege alól kiaggani nem fogunk soha” – idézi saját bevezetését Cornelius Nepos munkáihoz, amelyben összefoglalja az említett példakép mibenlétét is. „Annak embereiben a' szellemi erők örök egyensúlyra törekedtek [...]; az értelmiség, egyik legbiztosabb hatóját az érzéki formában kereste, a' költészet, becsét, a' tartalmasságban”; s „ész és képzelem, eszme és kép, tárgy és alak” egysége, igazság és szépség kölcsönös azonossága, „üres forma” és „nyers anyag” elutasítása, irodalom és művészet azonossága s az étellel való összefonódása jellemezték.²⁸

Ezek az elvek, amelyeknek jelentős része rokon Hegel esztétikájával, cáfolni látszanak azt a visszaemlékezését, amelyben így nyilatkozik önmagáról: „noha egykor mint szorgalmas hallgatója Hegelnek, a' híres philosoph' dadogó leczkét férfias elszántsággal 's keresztire feszített figyelemmel kihúzta, meggyőződése’

²² *Nyelvtisztaság széptani szempontból*. MSzSz 1847. I. 160.

²³ SCHEDEL Ferencz, *Az academiai könyvtár' rövid története 's mibenléte* (1844. dec. 23.). A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei VII. Budán, 1846. 88.

²⁴ Kis János *superintendens Emlékezései életéből*. MSzSz 1847. I. 309–310.

²⁵ D. SCHEDEL F., *Irodalmi levelek. Életképek*, 1844. I. 295.

²⁶ S. F., *Magyar játékszini krónika*. Athenaeum, 1842. I. 941.

²⁷ *Homer Odysseája*. Hellenből Szabó István. III. MSzSz 1847. 243.

²⁸ S. F., *Literaturai mozgalmak*. Athenaeum, 1841. II. 31.

magasságaig felvergődni nem bírt soha”.²⁹ Hiszen annak a törvénynek történeti alkalmazása, „mely éppen szélsőségek közvetítése által létesíti céljait”,³⁰ s annak a költészetnek a dicsérete, amely „minden ellentétet felold s kiegyenlít”,³¹ a szélsőségeket kibékítő, „illő közepet” megvalósító egyensúly ideálja³² s a szüntelen előrehaladás normája, minden feltételezett visszaesést elítélve és dekadenciának bélyegezve (ilyen például Vajda Péter verseinek kötetlen alakja, „mintegy visszamenve a’ poesis pólyáihoz”³³): erős nyomait mutatják annak a felfogásnak, amelynek illusztrációját a római klasszikus auktor munkáinak kiadója mutatta föl. Mint kritikus, prózai művek íratásával igyekezett gondolkodásra nevelni azokat a diákokat, akik költői tehetség híján „szép szavak utáni kapkodásra, tartalmatlan képjátékra” hajlanak,³⁴ megróttá viszont azt is, akinek fordításában egy „magában is már nyers” versszak „kellemetlenül nyersebbítette”:³⁵ kifogásolta tehát forma és anyag eszményítő gondolat hiányában kiegyensúlyozatlannak talált végleiteit.

Kis János *Elváltások* c. Ovidius-fordításáról beszámolva megjegyzi, hogy kimaradtak „némelly sikos helyek is; ’s így ifjusági könyvtárunkat is növekedni látjuk”.³⁶ Korántsem minden követendő tehát a „classica literatura” anyagában: ahogy Csokonai műveinek kiadásakor, itt is problémát jelent Toldy számára a sikamlósság, s ahogy ott mint sajtó alá rendező, Ovidius esetében mint kritikus hagyja jóvá a szöveg illendőbbé tételét szolgáló kihagyás elvét. A *bienséance* követelménye ezek szerint még a mintául szolgáló klasszikus szerzőkre is éppúgy vonatkozik, mint a közelmúlt irodalmára. Ugyanez a híradás más szempontból is érdekes. „Sokakat hallok felkiáltani: prósai fordítás! anathema esto! Én úgy tartom, igazságtalanul.” A német irodalom, személyesen pedig Goethe véleménye alapján hangzik el az az állítás, hogy a „népszerűsített” fordítás nem köteles verses művet versben fordítani; „ha a’ tudományt popularizáljuk, valljon miért ne popularizáljuk a’ classicus írókat is?”³⁷ Nem sokkal később még világosabb a megfogalmazás: „classical munkák” esetében „minden fordításmód: a’ kötetlen szabad és kötetlen szoros, ’s a’ kötött szabad, és kötött szoros – mindenik a’ maga helyén – egyformán helyes és czélszerű”.³⁸ Tudjuk, hogy a Pyrker-vita a Kritikai Lapok első számában megjelent rezenzióval kezdődött, s ebben Toldy egyebek között azt vetette Kazinczy szemére, hogy prózában fordította a *Perlen der heiligen Vorzeit* hexametereit: „Verselt munkát prózában adni mindég bal gondolat, egyedül a

²⁹ D. SCHEDEL F., *Budapesti Szemle* 1840. Első kötet. Figyelő, 1840. 309.

³⁰ *Beszéd Földi János sírjánál.* In Toldy Ferenc *irodalmi beszédei* (a továbbiakban: *TFIB*) I. Pest, 1872. 207.

³¹ *Vachott Sándor Versei.* MSzSz 1847. I. 182.

³² S. F., *Stibor vajda.* Athenaeum, 1842. II. 255.

³³ D. Schedel F., *Irodalmi levelek.* II. ÉK 1844. I. 381.

³⁴ S. F., *Egyveleg.* Figyelő, 1840. 480.

³⁵ *Ausgewählte Gedichte von Petöfi.* Aus dem Ungarischen übersetzt von Adolf Dux. MSzSz 1847. I. 295.

³⁶ S. F., *Literaturai mozgalmak.* Athenaeum, 1841. II. 32.

³⁷ *Uo.*

³⁸ S. F., *Literaturai mozgalmak.* Athenaeum, 1842. I. 1181.

jámbusos mívénél valamennyire tűrhető.”³⁹ Most, legalábbis az antik szerzőkre vonatkozólag, ez a vád érvényességét veszti; s ha rájuk nézve elismertetik a fordítás szabadsága, nehéz határt húzni közöttük és az utánuk következők között. Ez a nyilatkozat tehát a korábbi felfogás részleges felülbírálatát jelentette. A’ műfordítás’ elveiről c. előadásában pedig (1843) – az „anyagmű”, „alakmű” és „szoros” módszert különböztetve meg – az ellen a másolatszerű fordítás ellen foglalt állást, amelynek, mint mondja, egykor maga is híve volt. Ezúttal már lehetségesnek tartja minden „kötött” mű „kötetlen” fordítását, s példái között megemlíti Pyrker művét is: „ide tartoznak [...] Bessenyei Sándortól Az elveszett Paradicsom, Péczely Józseftől Young’ Éjszakái, Kazinczytól A’ szent hajdan gyöngyei, ’s legújabbban Kis Jánostól Ovid’ Elváltozásai”. A folytatás valódi rehabilitáció: „mindannyi becses mű, mindenek felett képesek a’ külföld remekeinek beútat szerezni közönségünkhez, azoknak értését könnyíteni, ’s az izlést művészibb alakú művek’ befogadására előkészíteni”.⁴⁰ Nemcsak Kazinczy vállalkozása, hanem az eredeti is üdvözlendő tehát, ha ez utóbbi külföldinek tekintendő is. Toldy egyebek között az antikvitáshoz való viszony szempontjából is különbözött a nála fiatalabb kritikusanemzedéktől. Nem csak „művészi felsőbbsege” szempontjából tartotta a görög–latin ókort példának: „szabályosság, tisztaság és műgondra nézve” annak bizonyulnak „a régi classicus nyelvek” is.⁴¹ Tudjuk, hogy Henszlmann fölérendelte a keresztyén drámát a hellen tragédiának,⁴² Erdélyi János pedig örök szabály képviselőjeként beszélt Homéroszról,⁴³ akit nem tartott magasabbrendűnek, de akinél, mint írta, „többnek lenni vakmerőség”.⁴⁴ A Querelle des Anciens et des Modernes kevésbé látványos, olykor programtanulmányban, de inkább eldugott megjegyzésekben kirajzolódó magyar változatáról van tehát szó.

Az írói munkának „czélja az ember’ nemesebb felének művelése, az értelmesség’ terjesztése, az érzések’ nemesítése és köz jóra irányzása; mik nélkül az emberi társaság vég czélját: kül- és belső jólétét el nem érheti”.⁴⁵ Toldy úgy látja, „közelít az idő, melyben a’ literatura nálunk is hol előkészítőleg, hol kísérőleg és bírálólag, hatni fog a’ polgári élet’ phasisai’ fejlődésére”.⁴⁶ Nemzeti újjászületésünket jelentős mértékben az irodalom hatásának tulajdonította,⁴⁷ ez pedig szoros kapcsolatban áll költő-eszményével, akinek „küldetése erkölcsi, mit, minél kevesebbé vadász és fejez ki, annál bizonyosabban teljesít”, aki „szellemi

³⁹ In *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847*. Összeállította, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta SZALAI Anna. 130. Vö.: FENYI István, *Valóságábrázolás és eszményítés*. Budapest, 1990. 101.

⁴⁰ A Kisfaludy-Társaság Évkönyve VI/2. köt. Pesten, 1846. 50–51., 54–55.

⁴¹ *Nyelvtisztaság széptani szempontból*. MSzSz 1847. I. 159.

⁴² *A hellen tragoedia tekintettel a keresztyén drámára*. Kisf.-Társ. Évl. V. 1843–1845. Pest, 1846. 374.

⁴³ *Vörösmarty Mihály Minden Munkái*. In Erdélyi János *Válogatott Művei (a továbbiakban EJVM)*. A válogatás, a szöveg gondozás és a jegyzetek T. ERDÉLYI Ilona munkája. Budapest, 1986. 193.

⁴⁴ *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. In EJVM 465.

⁴⁵ SCHEDEL Ferenc, *Az írói tulajdonról*. BpSz I. 1840. 160.

⁴⁶ 36.: *Zsidók’ emancipatiója. A’ zsidókról*. Írta Bloch Móricz. Figyelmező, 1840. 257.

⁴⁷ D. SCHEDEL F., *Pannonia. Virágfüzér az újabb magyar lyrai költészet mezejéről*. Athenaeum, 1841. II. 209.

felsőbbséget” fejt ki; „a költők mindenha a népek nevelői”.⁴⁸ A nemzeti költőnek ez az ideálja – amely nagymértékben megfelelt a kritikus Vörösmarty-képének⁴⁹ – megszabta az önábrázolást éppúgy, mint a műben képviselt világképet és az ábrázolandó tárgyak választását.

„Mert mi ada Homer és Dante, Shakespeare és Schillernek, s minden idők nagy költőinek, olly nagy erkölcsi súlyt minden népek és korok fogékony lelkeikre nézve, ha nem azon felsőbb bölcsesség, melly saját módjokban nyilatkozik, miszerint természetet és emberiséget felfogni szoktak.”⁵⁰ Ezért jelenik meg Toldy Petőfi-kritikájában „minden, a mai világ erkölcsi csúcán álló költő” ezzel az imperatívusszal: „a költőnek mindig ott kell állni”, ezért bíraltatik meg az ő nevükben a példamutatást elmulasztó *Javulási szándék* c. vers, amely – a kritikus értelmezése szerint – azonosítja „a tivornyát a költőiséggel”,⁵¹ s ugyanott ezért ítéltetik nem költőinek az ember- és világgyűlölet. Czákó műveiben ugyanezt „a megrótt irányt egész képtelenségében látjuk tetőzni”.⁵² Vajda Péterről szólva fenntartás kíséri a dicséretet: a recenzens „iránya nemességénél fogva” ajánlja a költőt, bár „Nem ohajtjuk ugyan” – teszi hozzá –, „hogyan világnézete, melly álláspontul az indus pariaét veszi, elharapózzék”.⁵³ Vachott Sándor verseiben „egy nemesb szellemmel találkozunk, mely nem csak magasb érzeményeket énekel, hanem magasan érez is; kinél ez érzemények egy felsőbb lelkelet, egy kiválóbb szellemi jellem földében fakadoznak”.⁵⁴ Az összehasonlítás itt kettős: Toldy egyrészt a korabeli költőkhöz, másrészt az olvasóközönséghez viszonyít. Másik eszményi példája Kis János, aki visszaemlékezéseiben „több csüggesztő tapasztalásai után is kiengesztelődését sorsával, beszéli el”, akinek „egész élte folyása ritka összhangzatát mutatja a munkának és sikernek”, akinek erős jellemére „oly szerencse épült, melyet csak a külvilág dissonantiáinak mély, igénytelen kedélyben és munkás lélekben feloldódása nyújthat”.⁵⁵ Kiengesztelődés, összhang és feloldás: olyan klasszikus, Cornelius Nepostól a jelenig keresett

⁴⁸ Beszéd szépirodalmunk ügyében. In TFIB II. 292.

⁴⁹ BAYER József Vörösmarty megtiszteltetése 1841-ben c. cikkében (EPHk 1911. 773–775.) idézi a Pesti Hírlap 1841. okt. 16-i számát, amely beszámolt Vörösmarty névnapi fáklázásánéről. Kossuth a következő lábjegyzetet írta a tudósításhoz: „[...] Die Dichter stehen auf der Menschheit Höhen. Ők az emberiségnek legelső, leghatásosabb nevelői; ők a nemzetiségnek, polgárérnynek leghatalmasabb ápolói; – hahogy t.i. nem haszontalan rímfaragók, hanem azok, a kiknek lenniök kell, ha képviselőivé emelkednek az emberszív 's lélek maradandó nemes típusának, mellynek keresztül kell csillámlani népek és nemzetek minden phasisain.” Bayer a versidézet forrásául FREILIGRATH, *Aus Spanien* c. versét jelölte meg „Der Dichter steht auf einer höheren Warte / Als auf der Zinne der Partei” (774.). EINZIG Miklós Megjegyzés Bayer József „Vörösmarty megtiszteltetése 1841-ben” c. cikkéhez címmel korrekciót javasolt, és SCHILLER *Jungfrau von Orleans*-a első felvonásának második jelenetéből idézte a következő sorokat: „...Drum soll der Sänger mit dem König gehen, / Sie beide wohnen auf der Menschheit Höhen.” (Uo. 844.)

⁵⁰ D. SCHEDEL Ferencz, *Philosophiai elem a költészetben, különösen Kisfaludy Károly munkáiban* (1841. febr. 6-án felolvasott előadás). A Kisfaludy-Társaság Évlapjai II. Budán, 1841. 29.

⁵¹ Szépirodalmi ujdonságok. Petőfi, Kerényi 'stb. Budapesti Híradó, 1845. 141. sz. Márc. 4. 141.

⁵² *Ausgewählte Gedichte von Petőfi. Aus dem Ungarischen übersetzt von Adolf Dux.* MSzSz 1847. I. 346.

⁵³ *Irodalmi levelek.* II. Ék 1844. I. 383.

⁵⁴ Vachott Sándor Versei. MSzSz 1847. I. 181.

⁵⁵ Kis János *superintendens* Emlékezései életéből, maga által feljegyezve. MSzSz 1847. I. 413–414.

alapelvek, amelyek a kritikus esztétikai élményének fő feltételei: e könyv olvasása „nyugtató, keblünket e világ számtalan dissonantiáival kibékítő, hatást” szül.⁵⁶ Ez is magyarázza, miért fordított Toldy olyan kivételes figyelmet Kis János életére és munkásságára: Kazinczy levelezésének első két kötetében az őhozzá írottakat tette közzé Bajzával, a Nemzeti Könyvtárban poétai munkáit adta ki (amely máig egyedülálló maradt), 1846-ban gyász-, 1848-ban pedig emlékbeszédet tartott róla.

Az irodalmi életéről rajzolt kép eszményéhez és fiatalkori reményeihez képest kiábrándító: „Önismeret helyett öncsalás, készülés és gond helyett rögtönzés, belterj helyett vízenyős dagadozás, szerénység helyett elbizottság, tett helyett szó, s művek helyett firka!”⁵⁷ A romantikus teremtményszó kétségbevonójaként, mintegy Boileau-t idézve állítja, hogy „költői tehetség maga nem elegendő arra, hogy valaki költőművésszé legyen”: ehhez önismeret is kell, önművelés az esztétika, a filozófia és a történettudomány területén, élettapasztalat és műgondra való törekvés.⁵⁸ Saját keserű emlékezés is van a következő horatiusi tanács mögött: „Bár kiki elég erővel bírjon, zsenyéivel közönség elébe ne lépni, míg értelmes és őszinte barátok által arra fel nem bátorítatik.”⁵⁹ 1841-ben így kommentálta ifjúkori Schiller-fordításának megjobbítását: „a’ kiadó kegyes lesz [...] a’ kitatarozott *Haramiákat* is olvasói közé ereszteti, ’s velök egyik fiatalsági nagy bűnünket keresztény irgalmassággal eltemetni.”⁶⁰ Ez a példa és ez a kritikai norma is alapja lehetett annak, hogy a Nemzeti Könyvtár kötetének sajtó alá rendezése során – főleg Csokonai esetében – a zsenyének minősített versek kimaradjanak.⁶¹

Vajda Péter tárgyválasztása olykor „tudománynak kevés, költeménynek sok”. „Nem minden ismeret ’s nem minden eszme alkalmas költsői előadásra”; tanköltemény „követésre nem ajánlható”,⁶² bár annak minősül Boileau „nagy szépségű és (néemly ál tételek mellett is) nagy jelességű”, Erdélyitől fordított műve is.⁶³ Kis János „a sok jeles széptanárok által a művészet köréből kitiltani akart tanköltészetet veszi védelmébe, és Lessing, Herder, Schiller tekintélye ellenében Montaigne, Kaestner, de főleg Byron tekintélyeihez folyamodik: ő maga leginkább a »hasznosság« elvéből indulván ki”. Toldy látszólag tagadja, valójában

⁵⁶ Uo. 311. NAGY Ignác *Magyar titkok* c. regényének azért dicsérte meg befejezését, mert „A szerző iránya után méltán várhattuk az erkölcsi disharmoniák feloldódását, ’s jutalom és büntetés igazságos bekövetkezését. ’S így is lett. Az olvasó ki van engesztelődve.” Budapesti Híradó, 1845. 217. sz. Júl. 18. 42. Toldi „a király kegyelmében a kiengesztelődést, Miklós fiú kegyelelte pedig az érte sokat túrt anya örömkönyüiben a legszebb jutalmat” találta meg, Tompa Szuhay Mátýását pedig „igen kedves benyomással tesszük le; egy dissonantiája az életnek, mit a kül viszonyok hoztak létre, az érzés által, mely a kebelben lakik, oldatik fel”. *Költői Pályaművek, melyeket 1847-ben koszorúzott és kitüntetett a Kisfaludy-Társaság*. MSzSz 1847. II. 19., 44.

⁵⁷ *Ausgewählte Gedichte von Petöfi. Aus dem Ungarischen übersetzt von Adolf Dux*. MSzSz 1847. I. 341.

⁵⁸ *Beszéd szépirodalmunk ügyében*. In *TFIB* II. 289–293.

⁵⁹ Uo. 299.

⁶⁰ S. F., *Literaturai mozgalmak*. Athenaeum, 1841. II. 494.

⁶¹ Csokonai Mihály *Minden Munkái*. Kiadta D. SCHEDEL Ferenc. Pest, 1844. V.

⁶² *Irodalmi levelek*. II. Életképek, 1844. I. 382.

⁶³ *Irodalmi levelek*. Életképek, 1844. I. 293.

azonban mégis vallja a vitatott elvet: „Mi, ha a művészetben nem ismerünk is el azon kívül fekvő czélt, önczélnek tartván azt magát: kezét fogunk vele mégis a vég eredményben: mert annál tökéletesbnek tartjuk a költészetet, minél több erőt a léleknek hozza öszhangzó kellemes munkásságba; s annál nemesebbnek, mennél képzőbben hat az emberi lélek öszves tehetségeire.” (Ezt a kettősséget egyrészt megelőzte 1843-ban tett megjegyzése: „ne feledjük, a' szépmű mindig önczél”,⁶⁴ amelyet azonban nem érvényesített elemzéseiben; másrészt feltehetőleg befolyásolták A *fulu jegyzőjéről* írt bírálatok: Henszlmann 1846-ban írta le azt, hogy „valamint az élet, úgy a költészet is maga magának célja”,⁶⁵ Pulszky pedig a Magyar Szépirodalmi Szemle első számában fogalmazott úgy, hogy „a költészet önmagában végcél, s valahányszor eszköznek használtatik, nemes természete ellenszegül e szolgaságnak, nem engedvén, hogy a kitűzött cél elééressék”.⁶⁶ Toldy maga pedig így emlékezik vissza a 70-es évek elején Horváth Mihálynak írt önéletrajzi levelében: „Életünk földadása a magyar nyelv s a magyar irodalom művelése és terjesztése volt s mind kettőt nem mint végcélként tekintettük, hanem mint eszközt a nemzetiség s ez által a nemzet, s ha lehet a *magyar állam föntartására*.”⁶⁷ A „verselt tankönyv”, zárja le Toldy a kérdés tárgyalását, semmiképpen sem tekinthető költeménynek.⁶⁸

A történeti tárgy kiemelkedő jelentőségű a kritikus értékrendjében. Egy olvasókönyvet azért ajánl, mert „nem dicsérhetni eléggé szerzőnk' mindenütt kitetsző irányát, növendékeiben a' historiai érzéket ébresztgetni és erősíteni, mellynél nincs biztosabb és tartósabb táplálója a' hazaszeretetnek”.⁶⁹ Reméli, hogy Barabás Miklós „minél előbb a' történetfestés' magasabb körében is méltánylást fog magának kivívni”,⁷⁰ sajnálja, hogy Szigligeti „jellemeinek belső életet, valóságot és határozottságot, korainak szint, egészeinek azt a' tartalmasságot és magasb jelentést, végre compositioinak azt a' bevégeztséget meg nem adhatta, mik leginkább a' historiai színmű hosszabb életének feltételei.”⁷¹

1841-ben Kisfaludy Károlyról tartott előadásában vázolta a költészet tárgyait és az ezekhez tartozó műnemeket. A két fő forrás a kül- és belvilág, s mindkettő két részre oszlik; ezek: a világ és az ember, ill. a szív és az ész. Az első kettőnek a leíró (vagy festő) és a történeti költészet felel meg, mely utóbbi elbeszélő és cselekvő (vagy drámai) formára tagolódik; a másik kettőnek az érzelem-, ill. az észköltészet. A négy fő tárgy mindig összevegyül, „s bizton lehet állítani, hogy minél gazdagabb e vegyület, és egyszersmind minél bensőbb e kölcsönös áthatás, annál magasabb becsű lesz a poetai mű”; viszont valamelyiknek uralkodnia kell,

⁶⁴ A' műfordítás' elveiről. A Kisfaludy-Társaság Évtapirjai VI/2. köt. Pesten, 1846. 65.

⁶⁵ Irodalmi Ór, 1846. 7.

⁶⁶ 1847. I. 4.

⁶⁷ TOLDY István, Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból. BpSz 1879. 19. köt. 387.

⁶⁸ Kis János superintendens Emlékezései életéből, maga által feljegyezve. MSzSz 1847. I. 414.

⁶⁹ 28: Földesi estvék. Olvasókönyv a' magyar ifjuság számára. Irta Bezerédy Amália. Figyelmező, 1840. 841.

⁷⁰ S. F., Pesti művészeti egyesület. Athenaeum, 1840. I. 638.

⁷¹ Irodalmi levelek. IV. Életképek, 1844. I. 467.

„hogy a mű szépséggel birjon: melly ismét nem egyéb, mint a változatosságban nyilatkozó egység, vagy más szóval: az öszhangzás”.⁷²

Toldy nemcsak az önábrázolás, a költői világkép és a tárgyválasztás, hanem a műfajok szempontjából is hierarchizál. 1841-ben így köszönti Vajda Péter *Dalhon* c. kötetének harmadik füzetét: benne „Eszter, első könyv, költemény prózában, mellynek rovata a’ poeticában még eddig feltalálva nincs. [...] Legyen üdvöz a költő”,⁷³ három év múlva viszont már másképp értékeli: „Az épen nem közös dolog, a’ szépművek neveit szabatosan meghatározni; a’ nélkül tamadoznak ugyan uj fajtáu [!] művek, de többnyire jellemtelenek és formátlanok.”⁷⁴ A szabatos meghatározás igényének felülkerekedése végső soron a klasszicista műfajelmélet elfogadását és számonkérését jelentette: mint 1843-ban mondja, ismerni kell „a nemek jellemeit s ehez képest megkívántatóságait”. Az eddig nem ismert műfajok iránti bizalmatlanság olyan hierarchiáról tanúskodik, amelynek alapja az egyedül hiteles és időtlennek tekintett mérték. Ez az örökség sem egynemű azonban: „az igénytelen epigramm és szerelemdaltól kezdve a regényig és szomorújátékig” terjed,⁷⁵ s fontos darabja a hiányzó „nemzeti hősköltemény” és a „polgári epos”. A két évvel korábban előadottak tárgyra és műnemre vonatkozó terminusait megtartva konkretizálja a meglévő és a hiányzót, az elbeszélő, szín-, érzelem-, festő és északöltészet sorrendjében.⁷⁶

Az aktuális világirodalmi példák megítélése jól konkretizálja ezt a szemléletet. Toldy szembeszegült a legújabb német lírával, mert az „a különösnek, meglepőnek, bizarrnak keresésébe s fitogtatásába” tévedt; a bécsi népszínmű helyett a francia vígjátékot ajánlotta követésre.⁷⁷ Jellemző módon bírálta „a’ franczia romanticizmus elfoglalásait, meghódítva legtöbb íróinkat, ‘s köztük egy olly magas szellemet is, mint a’ Bujdosók írója, ‘s egy olly józan critikai főt, mint a Kritikai Lapok egykori kiadója. Ez irány által tragoediánk a’ tragoedia torzképévé lett.”⁷⁸ Toldy tehát szembefordult Vörösmarty és Bajza drámafelfogásával, s ez az izlésbeli különbség sajátos helyzetet teremthetett a „triász” tagjai között az erről a kérdésről folyó Henszlmann–Bajza-polémia idején.⁷⁹ Fél évvel az Athenaeum megszűnése után nagy valószínűséggel ő írta a Budapesti Hiradó színházi szemléjében: „Örvendettünk továbbá ez uj évben a franczia vadregényes drama gyérülésének is, melly még csak egy évvel is ezelőtt, a ferde izléstől és divattól felkapatva

⁷² *Philosophiai elem a költészetben, különösen Kisfaludy Károly munkáiban*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. II. Budán, 1841. 27–28.

⁷³ *Literaturai mozgalmak*. Athenaeum, 1841. II. 1005.

⁷⁴ *Irodalmi levelek*. II. Életképek, 1844. I. 383.

⁷⁵ *Beszéd szépirodalmunk ügyében* (1843. febr. 6.). In *TFIB* II. 291–292.

⁷⁶ *Uo.* 294–298.

⁷⁷ *Uo.* 295.

⁷⁸ *Irodalmi levelek*. IV. Életképek, 1844. I. 467.

⁷⁹ Már 1839-ben „kifejezést adott a francia romantika iránti ellenérzésének”, Kuthy Lajos *Fejér és fekete* c. drámáját bírálva. L. erről FENYI István, *Valóságábrázolás és eszményítés*. Budapest, 1990. 316. – Szentiváni Mihály Remény c. zsebkönyvéről írta ezzel kapcsolatban a következőket: „Ormós Zsigmond’ »Bujdosó lengyele« végre egy hugói beszély, pisztolytal, törrel, természeti gyermekkel, fiúöléssel, testvérszerelémmel ‘s mit tudom én mivel: de hihetőség, nagyszerűség ‘s azon irtóztató morál nélkül, melly az úgy nevezett regényes iskola’ fejének erejét teszi.” Figyelmező, 1840. 326.

's bálványozva, csaknem egyedül idvezítőnek tartott hitvallása vala színészeinknek 's némelly íróinknak", ⁸⁰ s ugyanez lehetett az oka Vörösmarty ilyen bemutatásának: „E költőnk, ki lyrában és eposban köz-elismerés szerint az első rangot víttá ki magának, először jelenik itt meg teljes, correct 's becséhez mért díszű kiadásban”.⁸¹ A drámaíró tehát a lírikus és az epikus mögött maradt, mert, mint azt Toldy másutt írja, „eposi természetéből a dramában sem birt kivetközni”.⁸²

Utánzott, keresett, természetlen és idegen: ezek a jelzők a költői nyelvről szóló kritikus ellenszenvét tükrözik, s jellemzik Vajda Péter *Dalhonát* is, mivel prózaverseinek formája „nem saját, hanem utánhangja a' bibliainak”.⁸³ (Korábban ugyan a kötet harmadik füzetéről még ezt írta: „Sajátságos művek mind, poetaiak teljes mértékben, gazdagok érzés, képek és eszmékben; [...] bizonyos a' sz[ent] könyvekéhez közelítő hangon, egy harmóniás egészszé olvadva.”⁸⁴) Az ezzel szembeállított eredeti, könnyed, természetes és saját lesz az az ideál, amelytől a *Huszárdalok* közreadó Döbrentei is igen távol kerül, hiszen „erőtetett, a könnyűvel, mindennapival, természetessel homlokegyenest ellenkező[,] nyelven ír”.⁸⁵ Csokonai nyelve viszont, „a maga keresetlenségében, a romlatlan, vegyítetlen magyar népiség typusát hordja magán, [...] 's bizonyos, hogy úgy mondjam, ősi eredetiség bélyegzik azt”.⁸⁶ mint annyian, a Horvát István túlzásai ellen síkra szálló Toldy is ősi hagyományokat vélt felfedezni a régiben. Mellette Vörösmarty az, „ki saját hatalmas egyedisége bélyegét ütötte a nyelvre”, s Szabó István, *Odüsszeia*-fordítása által⁸⁷ (ez utóbbi, Császár Elemértől is túlzásnak talált értéktétele⁸⁸ feltehetőleg az utolérhetetlennek tekintett Homérosznak volt köszönhető). Toldy költői nyelvről alkotott eszménye Petőfi költészetében is megmutatkozott, egyrészt a „könnyűség és keresetlenség”, másrészt pedig a „természetes ép hangokra” való képesség által⁸⁹ (1846 előtti, Dux fordításkötetébe bekerült versei tanúskodnak erről). A Döbrenteitől „megszégyenített nyelv” olyan

⁸⁰ 1844. 5. sz. Júl. 9. 21.

⁸¹ S. F., *Nemzeti könyvtár*. II. Budapesti Híradó, 1844. 93. sz. Dec. 10. 399. és LUKÁCSY Sándor--BALASSA László, *Vörösmarty Mihály*. Budapest, 1955. 345.

⁸² *Ausgewählte Gedichte von Petőfi. Aus dem Ungarischen übersetzt von Adolf Dux*. MSzSz 1847. I. 346. 1839. jan. 21-én Toldy a következőket írta naplójába: „Vörösmarty ismét balladát ajánlott s ismét a tárgy kitűzésével. Én poetai elbeszélést óhajtottam. Én nem tudom, de az szerencsétlenség, hogy sok ember nem bír annyi öntudatra vergődni, hogy csak azt fődözze föl magában, mire termett. Vörösmarty epicus, de e kornak nem kell az eposz, neki tehát az eposzi költeményhez, a verses beszélyhez kellene folyamodnia; ott vég nélkül szöheti tündérképeit, ott leírhat, a miben ereje oly rendkívüli, ott szabad omlást engedhet lyrai elemeinek; s az egyet ő maga nem bírja föltalálni, s macacssága nem engedi, hogy másnak szavára hajtson. Míg ő egy drámát ír, mely csak singularitásaiban jó, mely csodákat tehetne ott! S reménylettem, hogy ha e nálunk egészen új nemre impulsust adunk, majd visszahat az rá is, a nélkül, hogy észrevenné, de --- csak balladá!” TOLDY István, *Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból*. BpSz 1879. 19. köt. 115.

⁸³ *Irodalmi levelek*. II. Életképek, 1844. I. 381.

⁸⁴ *Literaturai mozgalmak*. Athenaeum, 1841. II. 1005.

⁸⁵ *Huszárdalok*. Szerzőjük: [...] Döbrentei Gábor. Budán, [...] 1847. MSzSz 1847. II. 148.

⁸⁶ S. F., *Nemzeti könyvtár*. I. Budapesti Híradó, 1844. 87. sz. Nov. 29. 375.

⁸⁷ *Homer Odysseája*. Hellenből Szabó István [...] Pesten, [...] 1846. MSzSz 1847. I. 241.

⁸⁸ I. m. 192.

⁸⁹ *Ausgewählte Gedichte von Petőfi. Aus dem Ungarischen übersetzt von Adolf Dux*. MSzSz 1847. I. 294.

költőjéről van szó, aki „megmutatta, mennyire ment lyrai nyelvünk, gazdagságban, tarkaságban, könnyűségben”.⁹⁰

Felfogásában az irodalmi mű organikus egység alkotáslélektani és poétikai szempontból egyaránt. A költői gondolat „a szív által megíhletett képzelem méhében fogantatva, a kifejezéssel együtt készen szökik elő”, fő jellemzője tehát a „belső egység eszme és kép közt”; átdolgozásról, tökéletesítésről így nem eshet szó. A *Huszárdalok* valóban igen gyenge darabjai „sokszor fogyatkoznak az egésznek minden tagocskáin uralkodó egy gondolatban, az egy öntésben”.⁹¹ Az allegória is szembenáll ezzel az ideállal Vajda-bírálatában: „E’ mód, melly szerint mást gondolunk, és mást mondunk; a’ jelentés és kifejezés e’ kettőssége, általában igen kétes becsű a’ költészetben.”⁹² Az egységnek ez a merev számonkérése ellentmond annak a megítélésnek, amely Kisfaludy Károlyra vonatkozott és nem kifogásolta ugyanezt a kettősséget: ő *A két hajósban* „allegoriába öltöztetve az eszmét, és cselekvény alakjában, tehát *haladásban*, folytonos mozgalmában adja”,⁹³ s ütközik azzal a megállapítással, amely *A helység kalapácsa* újdonságát ismerte fel: „Az érdek nem a tárgyban, hanem a formában van: az ironia játssza itt szerepét, s mint hiszszük nem szerencse nélkül: az affectált pathos contrastban a kisszerű tárggyal.”⁹⁴

Hiba, hogy Vajda Péter egyik verse „belső folytonosság” és „fokozatos előhaladás nélkül” való, „mi által a’ bárhol kezdhető ’s megszakasztható darab némileg organicus egészszé válnék”.⁹⁵ Petőfi dalait viszont „a compositio tisztasága, átlátszósága emeli társaéi fölibe, s a milly jól vannak gondolva, szintolly szerencsés a kivitel: mindenütt sem több, sem kevesebb, sem egyéb, mint mit a gondolat helyes világítása kíván”;⁹⁶ Arany pedig *Toldijában* „az anyagot, melyet a régi krónikás minden belső összefüggés s viszonyos szükségesség nélkül, anekdoteszerűen, regél el, művészileg használja föl egy léteges kerek egészül, melynek minden tagja szükséges ok vagy okozatként jelenik meg”.⁹⁷

A kérdés az, hogy az organikus egység normája milyen mértékben volt általános érvényű Toldy számára. 1842-ben írta: „Kisfaludy Károly par excellentiam jellemfestő volt, színműveiben ’s elbeszéléseiben egyformán; nála helyzetek és dictio nem öncél, hanem a’ jellemzésnek szolgáltak.” Shakespeare ellenben nagy jellemfestő, de „vigjátéki bolondjai pusztá tréfálók, *Spassmacherek*, elszármaztatói a’ szerző elmésségének ’s gondolatbőségének, öncélok, melyek magokért ’s nem a’ drámáért vannak, ’s azokból minden baj nélkül kivehetők: beszédeik hasonlóképp magokért vannak, ’s ennyiben szükségtelenek [...]. Csak a’

⁹⁰ *Huszárdalok. Szerzőjük: [...] Döbrentei Gábor. Budán, [...] 1847. MSzSz 1847. II. 151–152.*

⁹¹ *MSzSz 1847. II. 145–146.*

⁹² *Irodalmi levelek. II. Életképek, 1844. I. 381.*

⁹³ *Philosophiai elem a költészetben, különösen Kisfaludy Károly munkáiban (felolvasatott: 1841. febr. 6.). A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. II. Budán, 1841. 35.*

⁹⁴ *Szépirodalmi újdonságok. Petőfi, Kerényi ’stb. Budapesti Híradó, 1845. 141. sz. Márc. 4. 143.*

⁹⁵ *Irodalmi levelek. II. Életképek, 1844. I. 383.*

⁹⁶ *Szépirodalmi újdonságok. Petőfi, Kerényi ’stb. Budapesti Híradó, 1845. 141. sz. Márc. 4. 143.*

⁹⁷ *Költői Pályaművek, melyeket 1847-ben koszorizott és kitiintetett a Kisfaludy-Társaság. MSzSz 1847. II. 17.*

Lear' bolondja gerjeszt résztvételt kedélyes elmésségével 's ura iránti hűségével; de ő is cselekvőleg nem lép fel, post festa jó: a' tükör, mellyet Lear elébe tartogat, sem a' jelen fájdalmat nem szelidítheti, sem jövődő bajt nem fordít el; [...] inkább a' közönség kedvéért van jelen, t. i. a' sötét képet koronként felderíti ugyan, de csak hogy annál meghatóbban lássuk e' borzadályokat. 'S valóban e' bolond olly lazul [!] függ össze az egészszel, hogy már a harmadik felvonásban eltűnik, a' nélkül hogy őt nélkülöznök." Ezzel szemben „Kisfaludy' bolondjai: Beczkó, Rikkancs és Vidor, határozottabb egyedek, szorosban beszövétek a' drámákba”.⁹⁸

A bolond tehát – éppúgy, mint a mű bármelyik szereplője vagy részlete – nem lehet öncélú; a „puszta tréfálók”: eleve pejoratív megjelölés; aki nem a drámáért van, az szükségtelen; aki nem cselekvő, az másodrangú; az egész darabban való szoros és állandó kapcsolat szükséges ahhoz, hogy szerves egység jöhesse létre. Nem Shakespeare-re hivatkozó romantikus, hanem klasszicista szempontokról van szó: egységről, alárendeltségről, eszményítésről, s a bírálat és az összehasonlítás a szervesség kiemelt és egyoldalú szempontja alapján születik meg.

Mint ahogy a mű részlete vagy maga a mű, a nyelv sem lehet öncélú. Szabályosság és tisztaság tekintetében az Akadémia kezdetben elnéző volt, „talán nehogy a külsőséget, az eszközt tulbecsülni, nehogy a nyelvet öncézlnak tekinteni láttassék”; mondhatni: nehogy ezzel szükségtelenné váljék tevékenysége. „A hol pedig új szót alkotunk, mindenek előtt a nyelv rendeltetését ne feledjük, mely más mint a gondolatközlés közegül (mediumául) szolgálni, nem lehet.”⁹⁹ Voltaképpen ugyanarról van szó, amit a költői gondolat esetében láttunk: az is készen születik eszközével, a kifejezéssel. Ennek alárendeltségét a Toldi népiessége is igazolja, „mely nem csak a kifejezőmódban, nem csak a nyelvezet s a verssel bánásban – ezek külsőségek – hanem, és leginkább, a felfogás naivságában áll”.¹⁰⁰

Szavallattudomány c. recenziójában Toldy ismertette Nagy Márton tankönyvét, amely szerint a szavalás „a meghatározott eszmék és érzelmeknek beszédhang általi tökéletes előadásában áll”. A bíráló ezzel kapcsolatban a következő kérdést tette fel: „Avagy a szavalandó szóló műben nem fejeztetnek-e gyakran határozatlan eszmék, homályos vagy fejletlen, s így határozatlan érzelmek is ki?”¹⁰¹ Ha ezt a kommentárt átvetítjük a nyelv rendeltetéséről mondottakra, saját szavaival vonhatjuk kétségbe, ill. találhatjuk elégtelennek fenti állítását: úgy tetszik, még ha a nyelvet puszta eszközként fognánk is fel, akkor sem szorítkozhatnánk a gondolatközlésre. Ami tehát elégnek látszott a nyelvhelyesség racionalizmusának, kevésnek bizonyult a bírálói szigornak.

A költői gondolat csak akkor talál a nemzet egészében meghallgatásra, ha a verselés is nemzeti: az ennek az eszménynek meg nem felelő magyar hagyomány történeti kritikája és átalakítása a tárgya Toldy verstani nézeteinek.¹⁰² 1843-ban

⁹⁸ *Magyar játékszíni krónika. Stibor vajda*. Athenaeum, 1842. II. 245., 253.

⁹⁹ *Nyelvtisztaság széptani szempontból*. MSzSz 1847. I. 158–159.

¹⁰⁰ *Költői Pályaművek, melyeket 1847-ben koszorúzott és kitiűntetett a Kisfaludy-Társaság*. MSzSz 1847. II. 22.

¹⁰¹ MSzSz 1847. I. 168.

¹⁰² Ezt a kérdést részletesen tárgyalja KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története*. Budapest, 1991. Főleg 217., 224–225., 236–237., 258–261., 274.

így nyilatkozott: „Nem fájlalom a nyelvünkötől idegen, s reá tolt görög mérték és szchémak mellőztetését [...]; de fájlalom, hogy még eddig a nyelvünkben, mint minden nyelvben, meglevő saját mértéket és rhythmust ki nem lestük, nem szabályoztuk, verseinket min nyelvünkhöz s lelki hallóérzékünkhöz illőbb lejtéssel nem kezdtük alkotni.”¹⁰³ A' *deák szabású magyar versek' története* c. előadásában azt vetette az antik (de a rómaiaktól átvett, ezért deák) mérték meghonosítói, főként a XVIII. századi „külön iskola” szemére, hogy „kizáróságával 's az idegen, külső és belső, formák' szolgálai követésével a' költészetet nemzeti törzsökétől mind inkább félre terelte, 's idegen hangot, színt, képeket 's szellemet tolt reája”. A feladat tehát – éppúgy, mint azt a költői nyelv megítélése szempontjából láttuk – a saját versforma meghatározása s ennek az idegentől való elkülönítése. „'S ez leszen arany kora szépirodalmunknak!”¹⁰⁴

Ez volt két fő előzménye 1844-ben tartott *Eszmék a' magyar verstan átalakításához* c. előadásának,¹⁰⁵ amelyben régi költészetünket, majd a latin s az azt követő német iskolát is elítélte. Az elsőt azért, mert „semmi szépséggel nem bíró hagyományos formákban, öntudat 's műgond nélkül dolgoztak”: Toldy tehát saját korára alkalmazott normáit vetítette vissza a kezdetekre is; a másik kettőt azért, mert ellenkezett a magyar nyelv hangsúlyrendszerével. Nézete szerint a mi mértéktanunkban „az arsisban, vagy a' tetőzés pontján a' gyökérnél egyéb szótag nem állhat, midőn viszont a' thesisre vagy a' süyedés pontjára gyökérnek nehezkednie tilos leszen”; s a hosszabb szavak igényelte hosszabb lábakon kívül csak trocheus és jambus lehet (mely, mint gondolja, a magyar nyelvben felütéssel induló trocheus).¹⁰⁶

Ennek a nemzetinek szánt verstannak azonban nem a magyar nyelv volt az alapja. Kecskés András összegezése szerint Toldy „nem a magyar költészet gyakorlatát írja le, hanem új modellt kínál a költőknek: német típusú, a főszótagok nyomatékán alapuló, hangsúlyváltó verselést”, mely nem talált elfogadást.¹⁰⁷

2. Szónoklatok

A bevezető és gyászbeszédek hivatali teendői voltak az Akadémia titoknokának, s ezekhez járultak még emlékbeszédei is: irodalom- és tudománytörténetünk új és eltávozott tagjairól kellett szólniuk. A negyvenes években Toldy köszöntötte Hunfalvyt, Kiss Károlyt, Gaal Józsefet, Garayt és Nagy Ignácot, s azok között, akiknek halálhírért bejelentette, ott volt Csató Pál, Budai Ézsajás, Magda Pál, Dessewffy Aurél és József, Bölöni Farkas Sándor, Kőrösi Csoma Sándor, Mednyánszky Alajos, Kisfaludy Sándor, Kis János, Vajda Péter, Jankovich Miklós,

¹⁰³ *Beszéd szépirodalmunk ügyében* (eredeti cím: *Szépirodalmunk' jelen állapotjáról, 's néhány jámbor ohajtás*). In *TFIB* II. 298.

¹⁰⁴ A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. VI/1. köt. Pesten, 1846. 429., 459.

¹⁰⁵ Életképek, 1844. I. 249–259. Megjelent még: A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. VI./2. Pest, 1846. 118–137.

¹⁰⁶ Uo. 250., 258.

¹⁰⁷ I. m. 260–261.

Vásárhelyi Pál, Bacsaányi János, Schedius Lajos és Pyrker László. Tekintélyes névsor: tartalmazza az athenaeisták ellenfeleit és pártfogóit, s elődeit éppúgy, mint nemzedékének tagjait.

Maga a beszéd – Toldy szavaival – „egy új neme nálunk a szónoklatnak”,¹⁰⁸ a követendő minta pedig „b. Eötvös József” köz megindulással hallgatott gyönyörű emlékbeszéde” Kőlcsey Ferencről,¹⁰⁹ Eötvös példája pedig Kőlcsey volt. Az Akadémia a tagok „életrajzi gyónását”¹¹⁰ gyűjtötte össze: ezek voltak az adatok forrásai a pályaképekhez és az életmű-összegeзésekhez. A bemutatás nemcsak a személyiség lényegét törekedett megragadni, hanem rendszerint fölvetette egyén és kor kérdéseit is. Gyakori volt a viszonyítás az elképzelt szerencsésebb körülményekhez – innen a feltételes múlt jellemző használat, amely a teljesítmény nagyságát és áldozat-jellegét hangsúlyozta az életpálya egészében vagy töredék voltában. A múlt ismertetésében szüntelenül visszatért a jelenhez való viszonyítás, sőt a fejlődés eszméjétől elválaszthatatlan relativitás gondolata is. Mindez azt jelenti, hogy a Bajzától 1847-ben kiadott *Irodalmi beszédek* egyszerre voltak vázlatai és előzetes tanulmányai az irodalomtörténeti összefoglalásnak.

A tudomány és művészet kérdéseit Toldy nemegyszer elválaszthatatlannak tekintette a történelem eseményeitől, sőt olykor az udvar konkrét intézkedéseitől is. Jankovich Miklósról ezt mondta 1846-ban: „II. József [...] eltörölte a számos barátlakokat, ez égő fáklyáit a középkornak, de már akkor csak a középkor sötétségének védhelyeit, s ez szükséges volt, hogy a szellemi szabadság felvirágozhassék, melynek más föld, más éltető levegő kellett; de volt az intézkedésben [intézkedésben] valami, a régebbi idők képiertőira emlékeztető: a klastromok rak- és menhelyei voltak régi mű- és irodalmi kincseinknek is, és ezek az álladalom kótyavetyéin elszóráttak, egy részt semmivé lettek.”¹¹¹ Ez az összefoglalás többszörös érdekű. Igazolja Toldy vonzódását a jozefinizmushoz, de megalapozza Jankovich érdemeit is; megvilágítja annak az 1844-ben tett megállapításnak a hátterét, amely szerint 1800 körül lírai költőink „nagyobb része zárdalakók”,¹¹² és kapcsolódik Bacsaányi értékeléséhez (1847), aki „jós lélekkel látta előre azon borzadályokat, mikkel a francia nép a maga s az emberi nem története lapjait be volt fertőztetendő”. A Bourbonokkal szembeállított Habsburgok „oly királyház [...], melyben minden családi erények mellett a becsületesség, emberiség s igazságérzet a legszebb frígyben díszlett, s mely éppen akkor Józsefben és Leopoldban a legnemesebb testvér- és fejdelempárt adá nem csak ön népeinek, hanem az emberiségnek, a történetnek”. Bacsaányi pedig „elég gyenge volt nemzete megújulását nem ennek csendes alkotmányos fejlődésétől, hanem egy idegen zsarnok nagylelkűségétől várni. [...] Megfoghatatlan vakság, bűnös elfogultság!”¹¹³ – hangzott az értékítélet a gyászbeszédnek rendszerint inkább a jót

¹⁰⁸ D. SCHEDEL F., *Irodalmi levelek. Életképek*, 1844. 295.

¹⁰⁹ S. F., *Literaturai mozgalmak*. Athenaeum, 1843. I. 294.

¹¹⁰ *Gyászbeszéd Bölöni Farkas Sándor felett*. In *TFIB* I. Pest, 1872. 61.

¹¹¹ *Gyászbeszéd Jankowich Miklós felett*. Uo. 162.

¹¹² *Gyászbeszéd Kisfaludy Sándor felett*. Uo. 119.

¹¹³ *Gyászbeszéd Bacsaányi János felett*. Uo. 214–215., 217.

hangsúlyozó, de az aktualitás érdekeit állandóan szemmel tartó összegzésében, vázolvá egyben Toldy történet szemléletét és bizonyos mértékben éreztetve hivatalos posztjának a közönség előtti megnyilatkozást előíró kötelezettségeit is. Az, hogy ez a figyelmeztetés nemcsak a múltnak szólt, megmutatkozott már 1845-ben, Dessewffy Aurélról tartott beszédében is: „a javítási eszmék kevés év alatt nagyobb kört rögtönöztek, mint a státustest egészségére üdvös lehet. S lőn, hogy férfiak, kiket tisztelet és hála nélkül említeni nem lehet, szükségesnek láták határt mutatni ki e szellemi mozgalomnak.”¹¹⁴

A József nádorról mondott emlékbeszédben (1847) nemcsak a nádor apja, II. Lipót, de I. Ferenc is eszményített vonásokban jelent meg: az atya a szeretet, emberiség és egyszerűség fejedelme volt, az utód pedig „a legjobb király”, „ki valahányszor ön szíve sugallatát háborítatlanul követheté, csak nemesen, csak királyilag cselekedett”.¹¹⁵ Pedig „a legjobb király” minősítés korábban (1844) már vonatkozott V. Ferdinándra is, akinek hála, Mednyánszky Alajos érdeme lehetett „a sajtó felszabadulása tervben és kivitelben”. Ez a cenzúra enyhülését jelentette, amelyben Toldynak is szerepe lehetett; erről megemlékezve mondja, hogy „az elhúnythoz [...] oly forró hála láncai is kötöztek, mik csak életemmel szakadhatnak el”.¹¹⁶

Mednyánszkyval való kapcsolatára vonatkoznak ezek a szavak is: „örömmel és büszkeséggel mondhatom, hogy több évek lefolyásáig volt alkalmam és módom a tiszta jellemű férfi elveit és tetteinek rúgóit kiismernem”.¹¹⁷ Ennek megértéséhez a következőket kell tudnunk. Toldy „a tanulmányi és cenzúrabizottságnál” kívánta „a megüresedett ötödik ülnöki állást elnyerni”; ezügyben „1840 nyarán Bécsbe utazott és útjával egyidejűleg jelentette róla a rendőrség, hogy »közismerten ellenzéki«, tehát az állás szempontjából megbízhatatlan. Érthető, ha a rendőrségi besúgó ezek után valósággal felháborodott, amikor a helytartótanács mégis Schedelt jelölte első helyen az állásra. »Őt választani annyi – ismétli a rendőrség –, mint tárt ajtót nyitni az anarchista törekvések előtt. Alig tudjuk megérteni, hogy Mednyánszky báró miként járulhatott hozzá ehhez a javaslat-hoz.«”¹¹⁸ Elnyervén így a bizottsági tagságot, Toldy évekig Mednyánszky, a központi cenzori kollégium elnöke közelében dolgozhatott, aki 1843-ban – a végleges országgyűlési cenzor személyének eldöntéséig – őt javasolta az ülésekkel kapcsolatos újságtudósítások ellenőrzésére. Ilyen kinevezése és mintegy két hónapig tartó cenzori tevékenysége nagy feltűnést keltett.¹¹⁹ Bajza beszámolója szerint az Akadémia tagjai „igen megalégtelennek” voltak; „azon testület titoknokja lett cenzorrá – gondolatok öljőjévé [...], mellynek épen gondolatok teremőjévé kellene lenni”.¹²⁰ Egy titkosrendőrségi jelentés szerint azt beszélték Toldyról, hogy olyan renegát, „der viele Jahre hindurch in der Belletristik den

¹¹⁴ Gyászbeszéd gróf Dessewffy Aurél felett. Uo. 56.

¹¹⁵ Emlékbeszéd a nádor felett. Uo. 181., 190.

¹¹⁶ Gyászbeszéd b. Mednyánszky Alajos felett. Uo. 105., 101.

¹¹⁷ Uo. 104.

¹¹⁸ KÓSA János, *Az Athenaeum és a bécsi rendőrség*. It 1942. 139.

¹¹⁹ Vö. TÓTH András, *A pesti Egyetemi Könyvtár a modern fejlődés útján*. Tanulmányok Budapest múltjából, XI. 1956. 246. és BTLev. 677., 678.

¹²⁰ Levele Toldyhoz, 1843. júl. 2. BJÖM VI. 345. és BTLev. 510–511.

Patrioten spielte".¹²¹ Érthető tehát, hogy az 1844-ben tartott beszéd idézett, a Mednyánszkyval való ismeretségre és a sajtó helyzetére vonatkozó mondatait komoly várakozás előzhette meg, hiszen szereplését nemcsak a rendőrség, hanem a másik fél, az Akadémia egy része is gyanúsnak találta; a gyászbeszéd ilyen szempontból válasz is lehetett nekik.

A cenzúra több más alkalommal is szóba került, így 1841-ben: „Felvilágosodott kormányunk szabadabban hagyja mozogni a' sajtót";¹²² Toldy itt még nem szólt felszabadulásról, mint 1844-ben (igaz, a Pesti Hirlap más fórumot képviselt). Az Akadémia 1847 novemberében búcsúztatta Nemeskéri Kiss Pált, aki „Bécsben utóbb viselt magyar könyvvizsgálósága alatt bebizonyítá, hogy ő nem a szabadságnak, hanem a szabadosságnak volt ellenzője", s aki magyar nyelvre oktatta a trónörökös Ferenc Józsefet; a herceggel való találkozás „egy új szerencsésb időszak záloga" volt, egyben lehetőség a leendő király laudációjára.¹²³ 1848-ban, a Kossuth hirlapja tárcájában Toldy kétszer is megemlékezett a sajtószabadságról. Kölcsény akkor megjelent *Országgyűlési naplóját* ismertette úgy, hogy a bátor lelkű szónokokkal szemben a „magánjegyzőkönyv" szerzője szerinte „félénk és hímező, milyenné a magyar író a censura létezése által eddig nevelve volt".¹²⁴ Ez a mondat más határt jelöl ki, mint az a korábbi, amelyik 1844-ben Mednyánszkyval kapcsolatban említette a sajtó felszabadulását. A *Magyar Academia* c. cikk pedig arról tudósított, hogy március 20-án rendkívüli gyűlés tartatott, „mellyben a titoknak örömbeszéddel üdvözlötte a sajtó fölszabadulását s politikai viszonyaink szerencsés átalakulását".¹²⁵

Különböző időpontokban és körülmények között Toldy – aki egy ideig maga is betöltötte a cenzori teendőket – másképpen nyilatkozott a cenzúra szükségességéről, következményeiről és a sajtó felszabadulásáról. 1847-ben még fontosnak találta a szabadosság elleni fellépést (bár ennek határait nem határozta meg), 1848 nyarán viszont – retrospektíve – már károsnak ítélte a cenzúra hatását; a sajtószabadság kezdetét korábban Mednyánszkyknak, 48 tavaszán pedig a forradalomnak tulajdonította. Nemcsak a változó időhöz, hanem a helyhez is alkalmazkodott: másképpen szólt a Pesti Hirlapban, az Akadémia előtt és Kossuth hirlapjában. Mindez arra enged következtetni, hogy Toldy a kompromisszumok embere volt.

Az egykori ellenfelek külön csoportot képviselnek a gyászbeszédekben; ezek Csató Pál (1841), Pyrker László (1848) és – némi előretekintéssel – Döbrentei Gábor. A „holtakról is csak *valót*" elv alapján a kegyeleten is győzött a kritika: az első esetben olyan erkölcsi összehasonlítással, amelynek egyik pólusa maga az emlékező: „hason irányban munkatársam volt több irodalmi vállalatnál, [...] majd szemközt velem – kinek céljai és iránya nem változtak soha", és olyan ítélettel, mely szerint „ő saját jó nem jó szerencséjének maga volt alkotója".¹²⁶ Pyrkert

¹²¹ Tóth András, *in*. 249.

¹²² –T.–, *Töredékes észrevételek a' magyar tudós társaságról*. PH 1841. 36. sz. Tavaszuto [I] [Máj.] 5. 299.

¹²³ *Gyászbeszéd Nemeskéri Kiss Pál felett*. In TFIB I. 224., 226.

¹²⁴ T., *Deyerando: A közzellenről Magyarországon a francia forradalom óta*. Kossuth hirlapja, 1. sz. 1848. júl. 1.

¹²⁵ Kossuth hirlapja, 4. sz. 1848. júl. 5.

¹²⁶ *Gyászbeszéd Csató Pál felett*. In TFIB I. 33–34.

hálával és szemrehányással búcsúztatta az, aki maga is egyik bírálója volt a vitának (melyről ezúttal nem tett említést); a köszönet alapja az a képtár volt, amelyet két évvel előbb maga Toldy nyitott meg a Nemzeti Múzeumban, akkor azt „a hazafi lelki férfiút” üdvözölve, aki gyűjteményét „a haza oltárára rakta le”,¹²⁷ most „hazafiúi elkeseredéssel”, mert a sors „hazánkfia élte hajóját oly parton kötötte ki, hol ő ránk nézve visszahozhatatlanul el vala veszve.”¹²⁸ Jellemző kettősség ez: Pyrker németül írt, s így az irodalom szempontjából hűtlennek tekintetett, képzőművészet dolgában azonban „hazafi lelki” maradhatott.

Toldy már 1828-ban így írt Bajzának: „nekem nagyobb személyes üldözöm nincs Döbrenteinél”; „Ah, ha az a Döbr[entei] nem volna! [...] buta, ki hazafiságnak nézi, mit ők hiuságból s mocskos lélekkel tesznek.”¹²⁹ 1851-ben viszont így búcsúztatja: „nem illett lassúnak lenni annak megtisztelésében, kit – bár vele egykor a külön vélemény padain szemközt ülék – hazafiságban és buzgalomban például tekinteni soha nem pirúltam.”¹³⁰ A *soha* szó talán ellensúlyozza azt az önkényességet, hogy negyedszázaddal korábbi baráti levéllel szembesítsük az akadémiai beszédet. Hallatlanul nehéz lehetett az ellenfelet búcsúztatni, s szinte lehetetlen megállapítani azt, hogy mennyi a szerep diktálta kötelező retorikus elem és a személyes megrendülés a hivatalból elmondott szavakban; nem tudjuk miért, az ígért emlékbeszédet Toldy nem tartotta meg.

E számos életpálya összeállítása – mely a költészetre nézve már a *Handbuch*-ban elkezdődött – több szempontból is közelíti az emlékezőt a történész feladataihoz. Egyrészt a portré műfaja köti össze e beszédek és a tankönyvet, melynek fejezetei jórészt egyes életrajzokat, életműveket foglalnak majd össze, másrészt mennél nagyobb az időbeli rálátás, annál jobban érvényesülhet az anyag jelenhez való viszonyítása és történeti értékelése. Toldy maga is szól, metaforikusan ugyan, erről a kapcsolatról: a tudós „a régi idők tetteit igyekszik kibontani homályukból, s mint egyes vonalait a társas emberiség életrajzának – mert mi egyéb a történet? – részvét s tanulmány tárgyaiul adni át ismét az emberiségnek”.¹³¹

A múlt megítélésének változása s általában az ítéletalkotás történeti módosulása a beszédek egyik visszatérő problémája. „Fájdalmas de való: Kisfaludy Sándor rég megszűnt élni, mert rég megszűnt folyton olvastatni mint egykor, minden magyarra hatni mint egykor, vezetője lenni érzéseinek, szelleme nézeteinknek, előképe [példaképe] a dolgozóknak; az ő neve helyét a nemzet ajkain más nevek foglalták el: ő élve már a múltnak embere lőn, dicsősége az emlékezeté, s az élő nemzedék régen az atyák árnyai közé sorol.” Ez korának igazságtalan ítélete, mely megfeledezett arról, hogy „a magyar lyra csak Kisfaludy Sándorral születtett”; túlhaladt rajta az idő – mert „Az emberiség rendeltetése haladás” –, ő nem vette észre, hogy más ízlés, más divat igényeihez már nem tud alkalmazkodni és alább szállította mércéjét. A történeti ítékezés azonban más: „Ez mesterműveiből fogja felépíteni diadaloszlopát, a hulladékokat pedig tisztelni fogja mint hulladékokat a mester műhelyéből. Fölebredend a kegyelet, a hála, s az is ez is ki fogja egyenlí-

¹²⁷ Beszéd a Pyrker-képtár megnyitásakor a nemzeti muzeumban. In TFIB II. 327.

¹²⁸ Gyászbeszéd Pyrker László felett. In TFIB I. 248–249.

¹²⁹ 1828. szept. 20. és dec. 3. BTLev. 442., 450.

¹³⁰ Gyászbeszéd Döbrentei Gábor felett. In TFIB I. 277.

¹³¹ Gyászbeszéd Gyurikovics György felett. Uo. 254.

teni, mit az idők összeütközésbe hoztak. Leszállítandják a csodálatot, mit az első meglepés költött, s enyhítendik a szigort, mely pályája utóbbi korszaka felett pálcát tört.”¹³²

A magasabbrendű igazságra törekvés, amelyben kibékülnek és megoldódnak az ellentétek: Hegel filozófiájából, többek között esztétikájából ismert gondolat. A történetiség magasabbrendű nézőpontja nemcsak Kisfaludy Sándorról szólva volt elérendő dimenzió. 1847-ben Földi János sírjánál „olvastatott a szerző képében” Toldy beszéde; ebben a nyelvfelfogásról írta a következőket: „Vádoltatott Földi purismusért, vádoltatott a nép nyelvéhez ragaszkodásért, megrovatott a szoros fordításnak általa védett elve, meg ízlése miatt, mely míveletlen volt. De melyik nézet jó vagy rossz minden helyzeteiben az irodalomnak? s mely bűn vagy érdem egyiránt bűn vagy érdem minden körülmények között? Azt is, ezt is a viszonyok határozzák meg.” Az időtlen, történetietlen ítéletek, az önkényes visszavetítések megkérdőjelezése és a tekintélyelvű (ez esetben Kazinczytól és Kölcseytől származó) értékelések felülvizsgálat nélküli átvétele elleni tiltakozás: fontos stádiuma a hazai irodalomkritikának. Ha nem tévedünk, a Toldy esetében oly ritka vallomás is ez, amely a változó viszonyoktól teszi függővé a helyes nézet kiválasztását és az erkölcsi megítélést: a beszéd szerzője saját kompromisszumaira is felmentést találhatott a felelősség ilyen áthárításában.

„S ha ő [ti. Földi] egyoldalúságba bukott: vajjon mikor lelték meg a küzdő szélsőségek rögtön az igaznak középvonalát? Sőt nem természet törvénye-e az, mely éppen szélsőségek közvetítése által létesíti céljait?”¹³³ Toldy felmentette azt, amit a múltban végletként tartott számon, mert arra hivatkozhatott, hogy az elért kiegyenlítődés igazolta annak fejlődésbeli szerepét; a jelenben szélsőségeknek tekintett újdonságokkal szemben azonban nem tette meg ezt. A negyvenes években is aktuális ellentétpárokkal ítélte meg az előzményeket: „Ha Földi s a vele együtt annyira korholt, lenézett, kigúnyolt debreceni fél ahhoz is ragaszkodott, mi saját de nem szép, s azt is elutasítá mi idegen, de szép és szükséges volt: a másik fél nem volt-e viszont hajlandó a saját és szép fölött elsőséget adni néha az oly idegennek is, mi sem szükséges, sem szép nem volt?”¹³⁴

Erdélyi másképpen fogalmazott a jelenről gondolkodva: „Semmi sem korszerű, ami rossz, s ellenben korszerű minden, ami saját és jó, mi szabad és nem szolgál, eredeti s nem utánzott.”¹³⁵ Toldy az ízlés két, hierarchikus és kizárólagos pólusáról szólt, s azok erényeiről és hibáiról; Erdélyi viszont nem az idegen, hanem a hazai művek értékrendjét állította fel. Toldy beszéde végső soron annak a Földiétől kifejtett „erélyes ellenhatás”-nak a szükségességét bizonyította, amelynek segítségével „a küzdelem megtalálta a kiegyenlítés nyugpontját”.¹³⁶

Az ellentétes szélsőségek közötti egyensúly elérhető értékként mutatkozott meg az életmű belső kifejlődésében is. Toldy 1848 februárjában szólt arról, hogy a fiatal Kis János „a kor polgári és szellemi mozgalmai által eleinte hagyományos nézeteiből kiforgatva, ide-oda hányatva, de midőn a középben megnyugvást lele,

¹³² Gyászbeszéd Kisfaludy Sándor felett. Uo. 118–119., 120., 121., 122.

¹³³ Beszéd Földi János sírjánál. Uo. I. 202., 206–207.

¹³⁴ Uo. 207–208.

¹³⁵ Vörösmarty Mihály Minden Munkái. In EJVM 225.

¹³⁶ TOLDY, i. m. 208.

biztosítva a kétségek csapkodó habjai ellen: úgy kötött ki a gyakorlati élet révében, hogy ezentúl biztos elmeországban munkálható hivatását"; műve „tanít, emel és nyugtat”.¹³⁷ Igen kevesen kapták meg a kifejlődés valódi feltételeit; sokan voltak úgy, mint Vajda Péter, aki „nem érheté meg, hogy [...] azzá legyen, [...] mire lelki erejénél fogva, ha szerencsésb környületek ápolják, meghivatva bizonyosan volt”, ő azonban, „mint valóságos életbölcs, minden helyzetben meg tudott nyugodni”.¹³⁸ A nyugalom Toldy számára egyszerre volt elérendő pontja a történeti és az egyedfejlődésnek, mint olyan ideális állapot, amelyhez az irodalmi mű hozzásegít, sőt hozzá kell hogy segítsen. A Földit méltató beszéd hangsúlyozta, hogy a klasszicizmus nálunk hatalmas mértékben hatott;¹³⁹ az ötvenes években Erdélyi mondja majd ki, hogy ez az ízlés a költészet „legmélyebb organizmusában fészkelte meg magát mint munkás, elevenítő fogalom”.¹⁴⁰ A Kisfaludy Társaság előtt tartott beszédében szintén is jellemzi Kis János költészetét az „oktatói nyugalom”,¹⁴¹ de Vajda Pétert, akit ugyanott búcsúztatott, ő másképp szemlélte.

Toldy felfogásában Vajda „kötetlen és kötött beszédű költeményei, melyek közt keleties beszélei a legbecsesb gyöngyök közé tartoznak, miket a tanköltés nálunk előhozott, ha a művészetnek nem is, de a természeti gazdag érnek fényes tanúságai, szíve és lelkülete nemességének pedig legszebb emlékei”.¹⁴² Ezt a besorolást, amely minden dicséret ellenére is kirekeszti Vajda életművét a művészetből, átveszi majd *A magyar nemzeti irodalom története* is, a *Tan- és gúnyköltészet* c. fejezetben ismertetve munkásságát.¹⁴³ Erdélyi viszont ezt írta naplójegyzeteibe: „Költőietlenségünkön sokat segítne a természettudományok tanulása. Ritka oly ember, mint Vajda: ő költő és természettudós”.¹⁴⁴ Toldy művészettelfogása tehát szűkebb körű, mint az Erdélyié.

3. Szövegkiadások

1876-ban ez hangzott el róla: „negyvenöt év óta majdnem egyedül az ő kezéből vettünk minden jelesb elhunyt magyar költőt és prózaíró. Erre alig van példa az irodalom történetében.”¹⁴⁵ A kiadói munka Kisfaludy Károly műveivel indult, Dayka és Czuczor versei után Kazinczy levelezésével folytatódott, s a negyvenes években vett komoly lendületet a Nemzeti Könyvtár megindulásával. Ennek első

¹³⁷ *Emlékbeszédek Kis János felett.* In TFIB I. 232–233., 236.

¹³⁸ *Gyászbeszéd Vajda Péter felett.* Uo. 157.

¹³⁹ Uo. 207.

¹⁴⁰ *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.* In EJVM 391.

¹⁴¹ Uo. 236.

¹⁴² *Gyászbeszéd Vajda Péter felett.* In TFIB I. 159.

¹⁴³ Második, javított kiadás. Pest, 1868. II. 150–151.

¹⁴⁴ *Úti levelek, naplók.* Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta T. ERDÉLYI Ilona. Budapest, 1985. 76.

¹⁴⁵ GYULAI PÁL, *Emlékbeszéd Toldy Ferencz fölött.* (Főolvasztott: 1876. jún. 11.) In *Emlékbeszédek I.* Harmadik bővített kiadás. Budapest, 1914. 106.

kötetként jelentek meg újra Kisfaludy Károly munkái, majd ezt követte Kármán, Csokonai, Kis János, Vörösmarty és Kisfaludy Sándor, s a sorozat túl tudta élni a szabadságharcot.

Az 1841-ben „általa indítványozott” Nemzeti Könyvtár első tervéről így írt Toldy A Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban: „minden időbeli jelesb íróink’ hol válogatott, hol minden munkáik, bírálati hűséggel, hibátlanul ’s díszesen kiadassanak, a’ mennyiben t.i. azt idegen jogok nem ellenzik, ’s a’ közönség részvétele lehetővé teendi.”¹⁴⁶ 1842 tavaszán részletes elképzelést terjesztett elő, amelyben a vállalkozás szükségességét fejtette ki: „e’ haza’ irodalmi értelmiségének ezred évi történetét megírni: e’ feladás az, melyet éltem’ céljául tűztem ki”, s ez már „több mint húsz év óta” foglalkoztatta. A feldolgozandó anyag hiányos és hozzáférhetetlen, s ahhoz, hogy a „nemzeti irodalom” története megszülessék, szükséges, hogy a kitűnőbb írók munkái megjelenjenek. „Gyűjteményembe [...] a’ XVI-ik századból 50 versirót, 20 prósaírói vettem fel, a’ XVII-ből 10 költőt, 20 prósaírói, a’ XVIII-ből mintegy 40 írói, jobbara költőt, de sokat már vegyes körrel; a’ XIX-d. század’ írói közül is többek’ munkái már szerkesztve, némelly még előtől részint az átengedés, részint a’ hozzám-társulás megígérve van.”¹⁴⁷

Toldy visszaemlékezése szerint tehát történetírói szándéka egyidős volt kritikus működésének kezdetével, s nem a szépirodalom, hanem az írásbeliség, az irodalmi műveltség történetének megírására készült. A Nemzeti Könyvtár tervezetének méretei inkább a *Handbuch* és *A magyar költészet kézikönyvének* anyagára emlékeztetnek, mintsem a megjelentetni tudott kötetek tiszteletre méltó mennyiségére. A vállalkozás koncepciója kétségkívül változott. A húszas évek felfogásában még nem különült el a szépirodalom fogalma, s az irodalomtörténet a literatura hagyományos meghatározásából indult ki. „Bírtam már Pápay Sámuel *Magyar literaturáját* és Wallaszkyt; Bod Péter *Magyar Atheneását* Horvát Istvántól kaptam olvasni”, a *Handbuchot* „fő czélem volt azzá tennem a minek Horvát István Wallaszkyt nevezte volt: a nemzeti becsület szerencsés védőjévé.”¹⁴⁸ Első rendszerezésében, *A magyar nemzeti irodalom történetében* (1851) is „a nemzeti irodalmi értelmiségnek egészletes képét” kívánta megrajzolni, tehát Wallaszky és Pápay hagyományát alakította tovább, azonban az erudíció itt már nem része, hanem alapja és feltétele volt a literaturának, nyelv és irodalom története viszont szorosabban összefüggött.¹⁴⁹ Toldy Gyulainak mondta, hogy 1865-ben megjelent tankönyve „csak programja egy nagyobb műnek [...]. Ő nagy munkájában nem csak a magyar irodalom történelmét akarta megírni, hanem egyszersmind a magyar nyelv, műveltség, művészet és tudomány történelmét is, teljes könyvészet kíséretében.” Ez a cél az első terv legteljesebb – és megvalósulatlanul maradt – változata, amelyhez képest az emlékbeszéd megkülönböztette a „szorosb értelemben vett irodalomtörténet” műfaját, már a szépirodalom történetére

¹⁴⁶ III. köt. Budán, 1842. 30–31.

¹⁴⁷ A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. IV. köt. Pesten, 1844. 38–39.

¹⁴⁸ TOLDY István, *Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból*. BpSz 1879. 19. köt. 389–390.

¹⁴⁹ I. Pest, 1851. V. Idézi és kommentálja HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Budapest, 1976. 330–331.

gondolva.¹⁵⁰ A historia literaria hagyományából tehát átmeneti formákon keresztül jöttek létre az irodalom-, nyelv-, művészet-, tudomány- és művelődéstörténet mai értelemben vett műfajai.

Ez az átmeneti jelleg megmaradt a negyvenes évek felfogásában is. Toldy a Nemzeti Könyvtár köteteit egyrészt „a’ nemzeti írók’ kitünőbbjeinek”, „a’ XV-d. század’ eleje óta a’ legújabb időkhöz fellepott írók’ jelesbjeinek” munkáiból szándékozott összeállítani,¹⁵¹ két év elteltével viszont „legrégibb költőink[,] semmi szépséggel nem bíró hagyományos formákban” való, „öntudat ’s műgond” nélküli verseiről adott elő.¹⁵² A régiség értéke és a mereven számon kért kritikai norma visszavetített szempontjai ütköznek itt: az a kérdés, hogy a sajtó alá rendező mennyire érvényesítette a történeti anyag szövegkritikájában a jelen irodalmával szemben kialakított elveit.

Milyen megjegyzései maradtak fenn a kiadás mibenlétéről és folyamatáról?

Toldy Cornelius Nepos, Kisfaludy Károly, Csokonai, Vörösmarty és Kisfaludy Sándor Minden Munkáit, Kazinczy Eredeti Munkáit, Kis János Poétai Munkáit tette közzé a negyvenes években; a cím szempontjából egyedüli kivétel Kármán József írásai és Fanni hagyományai. Az írói munkát a mű szó már ekkor helyettesíthette, de a kor gyakorlatában éppoly ritka volt (Berzsenyi Dániel összes művei, 1842), mint napjainkban (pl. Kossuth esetében) az „összes munkái”. 1849 előtt tehát a munka, majd hosszas párhuzamos használat után 1945-től a mű dominált az ’opus’, a ’Werk’ megfelelőjeként.

Az írói tulajdonról c. értekezésében¹⁵³ Toldy leginkább a munka szót használta, hiszen egyik fő célja volt annak megértetése, hogy az írás a többihez hasonló alkotó tevékenység, s így az embernek joga van saját eredményéhez és hasznához. Főleg összehasonlítások alkalmával azonban többször is megjelenik a mű mint kizárólag szellemi erőfeszítés magasabbrendű eredménye. Munka a sajtó alá rendezés: „a’ régi classicusok’ újra átvizsgált, hiteles kéziratokból restaurált textusainak kiadásai; így újabb kori írók’ összeszedett munkáik is, ha nem pusztá újra-nyomások, hanem utánjárással, kutatással gyűjtött, sorozott, critikai szemmel átnézett, netalántán hibáiból kitisztított textusú kiadások [...]. Mind ezekhez gyakran előszók, bevezetések, jegyzetek, magyarázatok, mutatók ’s különféle toldalékok járnak; ezek az angol törvény szerint mint eredeti munkák a’ szerző tulajdonai, ’s azok maradnak akkor is, midőn a’ textus már köz birtokba ment által.”¹⁵⁴

Kiadható-e a kézirat, birtokjoga jelent-e kiadási jogot? Az írói tulajdonról szóló értekezés szerint egyebek között tiltó körülmény az, „ha tudva lenne, mikép az író e’ munkát nem közönségnek szánta”.¹⁵⁵ A közzétételnek erre a – csak tervezett – jogi feltételére célzott Toldy Csokonai kiadásakor, a „Minden Munkák” címet értelmezve: „alatta egyéb nem gondolható, mint valamelly író mind azon írásai,

¹⁵⁰ GYULAI Pál, i. m. 110–111.

¹⁵¹ A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. IV. köt. Pesten, 1844. 38., 39.

¹⁵² Eszmék a’ magyar verstan átalakításához. Életképek, 1844. I. 250.

¹⁵³ BpSz 1840. 157–237.

¹⁵⁴ Uo. 225.

¹⁵⁵ Uo. 230–231.

mik általa vagy közönség elébe szánattak, vagy becsők, vagy jellemzetességöknél fogva a sajtóra igényt tarthatnak." A közönség szempontja nehezen igazolható; a becs és a jellemzetesség (Henszlmann szava!) kritikus megítélés kérdése. A sajtó alá rendezőnek szüksége volt a választásnak erre a lehetőségére: „nem tartottam szabadnak, ha lehetett volna is, a »dévaj költeményeket« közlenem, mik magán tréfa eszközeiül készültek”, s így maradtak ki a zsengek; Metastasio cantái és a halottas versek pedig azért nem kerültek be a kötetbe, mert „az első nemből elégnék látszott a prosában fordított színműveket adni, az utóbbiak pedig, azon felül hogy magán s nem köz használatra készültek, sem új oldalról, sem nagyobb becsben költőnket elő nem tüntetik”.¹⁵⁶ Ez a korlátozás valószínűleg a cenzúra megelőzését szolgálhatta, másrészt azt igazolta, hogy Toldy nem sokra tartotta a zsengeket. A bevezető tanulmányban ilyen indokolással közölte a kihagyott művek listáját: „Következik már most azon kiadatlan munkák sora, miket ismerek, s legnagyobb részt másolatban bírok is, de gyengeségök vagy botrányos voltokért nem vehettem fel.”¹⁵⁷

A színvonal tehát, amely bírálatainak gyakori kérdése, a kézirat kiadásának, mondhatni, művé nyilvánításának is egyik feltétele lett; az életrajz csak címét közölte a kihagyott (és elveszett) szövegeknek. Ezeknek első, az iskolai korszakból fennmaradt csoportja azért vívta ki Toldy ellenszenvét, mert megadott tárgyról kidolgozandó feladatok lévén, „a belső szükség nélküli verselés tanuságai”; később viszont Csokonai „a leíró költeményeket tankölteményekké igyekezett átváltoztatni”.¹⁵⁸ A Kisfaludy Károlyról tartott előadás a leíró (vagy festő) verseket a műnemek első csoportjába sorolta; a tanköltemény viszont már művészetén kívüli kategória volt a sajtó alá rendező számára.

A fentebb idézett bírálati hűség és kritikai szemmel végzett munka eszerint nemcsak szövegkritika volt, hanem esztétikai értékelés is. A Kisfaludy Károly művei elé írt előszóban is találunk hasonló, sőt ennél meglepőbb állásfoglalást: „régis s gyenge dolgozásait” a költő sokáig elrejtven minden betekintés elől, „Hosszu ostrom után mutatá meg egyszer Hadi énekét, Themistoclest s az Elválást [...], mellyek ha a többenél jobbak, mint szavaiból észre vehetém, azok elveszését nem fájlatni.”¹⁵⁹ A sajtó alá rendező igazolva találja szándékát a szerző szóbeli nyilatkozatában, amely egyedüli forrása az ismeretlen kéziratok értékének megállapításához, s nem sajnálja a feltételezetten gyenge művek sorsát.

Az esztétikai mellett erkölcsi kritériumai is voltak a szövegközlésnek. Toldy saját Csokonai-kiadásáról írja: „a lehetőségig teljes. Nem priapismusokkal szaporítottuk, mellyek sem olvasóinkhoz nem illenek, sem Cs. által a közönség számára nem készültek: ezek az akkori deákos élet egyik elemét tették, 's Cs. nem volt elég erős, elmésségét 's phantasiáját e hozzá méltatlan divattól tisztán tartani, de [...]

¹⁵⁶ Előszó V. In *Csokonai Mihály Minden Munkái* [!]. A szerző saját kéziratai s az első kiadásokhoz gondosan egyengetve, számos kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel világosítva s életrajzzal bevezetve [!]. Kiadta D. SCHEDEL Ferenc. Pest, 1844.

¹⁵⁷ Uo. LXXXVII. A szöveg későbbi kiadásában *botrányos* helyett *sikamlós* szerepel: *Magyar államférfiak és írók* (a továbbiakban: *MÁI*) II. Pest, 1868. 162.

¹⁵⁸ Csokonai. In *MÁI* II. Pest, 1868. 38., 66.

¹⁵⁹ *Kisfaludy Károly életének vázlata* V. In *Kisfaludy Károly Minden Munkái*. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszté s kiadta D. SCHEDEL Ferenc. Második teljesebb kiadás. Pest, 1843.

e szellő keble tengerének csak fölszínén suhogott el, mélyeit fel nem zavarta. Mellőztük tehát számos, és az immoralitástól eltekintve, helyenként csakugyan talentumot mutató priapismusait, de egyenkint munkáiban elszórt csintalanságait, mennyire lehetett, meghagytuk, nehogy a kor 's az ő színét letöröljük."¹⁶⁰

Láthatólag mindent megtett eljárása igazolására: betegsége utaló orvosi műszóval illette a kifogásolandót és megkülönböztette a szerzői jog szempontjából; felmutatta okait és igyekezett határt szabni az elhagyásnak. Legnehezebb dolga azonban feltehetőleg ott volt, ahol ütköztek esztétikai és erkölcsi szempontjai, ahol találkozott „talentum” és „csintalanság”. Ilyenkor került sor a stilizálásra.

„Toldy nem szövegű kritikai kiadást akar adni, hanem olvasmányt, amely »éldelehető« legyen. Ennek elérésére önkényesen változtat a kéziratok szövegén”¹⁶¹ – írja Pukánszky Kádár Jolán. A Gerson esetében például „néhány trágár kifejezést mással helyettesít, a nevekké olykor önkényesen bánik”,¹⁶² Az özegegy Karyóné 's két Szeleburdiakról pedig ezt jegyezte meg: „Őt helyt kénytelen voltam apró törléseket tenni, hol az élet undorodásig híven volt másolva.”¹⁶³ A kritikus bírálaiból ismert eszményítés tehát nemegyszer javítássá változtatta a szöveggondozást.

A' méla Tempeffői egyházellenesnek talált részeit a cenzúra törölte, s „Toldy erre nézve [...] a következőket mondja: »A negyedik felvonás 7. és 8. jeleneteit fájdalom nem adhattam épségükben.«”¹⁶⁴ Egyetértett viszont a Dorottyát elutasító cenzornak azokkal az észrevételeivel, amelyeket „nem csak a nemesb erkölcsök, hanem az aesthesis is helyeslék; s a mű nem nyert semmit, hogy utóbb csakugyan kevesebbé kényes censor úti levelével jelent meg”¹⁶⁵ E megjegyzésével némi rokonságot állapított meg hasznos cenzúra, klasszicista bírálat és kritikai kiadás között; másképpen ugyan, de mindhárom betöltötte a szűrő funkcióját a mű érdekében hozandó, tehát szükségesnek talált ítélet segítségével: az eszmény nevében való tiltás és átíratás itt közel állott a kihagyáshoz és átfogalmazáshoz. Ezt tükrözi Toldynak az a megállapítása, amely Petőfi-, majd Vahot-bírálatához kapcsolódva a költő mindenkori magatartását írja elő: „Fájdalom, az olvasó közönségnek készült több darabjaiban is elfelejtkezett azon határoktól, miken a művésznek soha átsíklani nem szabad.”¹⁶⁶ Ennek felel meg Bürger és Csokonai összehasonlítása: az első „a világrend ellen fellázadt, magával s a világgal meghasonlott, tépett kebel”, akinek indulata „erősebb és közvetlenebb, hogysen a művészet azt uralkodása alá hajthatá”, mint azt már Schiller kifejtette; a második viszont – Toldy ezt javasolta Petőfinek is – „a legnemesebb emberszeretettől vala eltelve” és mérsékelni tudta érzelmeit. Hasonlóságuk „a hang és szín egyenlőtlen-

¹⁶⁰ S. F., *Nemzeti Könyvtár*. I. Budapesti Híradó, 1844. 87. sz. Nov. 29. 375.

¹⁶¹ Csokonai Vitéz Mihály *Összes Művei* (a továbbiakban: CSVMÖM). *Színművek* 1. 1793–1794. S. a. r. és a jegyzeteket írta: PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán. Budapest, 1978. 251.

¹⁶² CSVMÖM. *Színművek* 2. 1795–1799. S. a. r. és a jegyzeteket írta PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán. Budapest, 1978. 229.

¹⁶³ Idézi: PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán. *I. m.* 2. 344.

¹⁶⁴ *Uo.* 1. 259–260.

¹⁶⁵ *MÁF* II. 122.

¹⁶⁶ *MÁF* II. 152–153.

ségében" áll: „legszebb darabjaik több kevesebb oda nem illő kép, kifejezés, szó által kiejtetnek jellemökből, mi által megzavartatik azon összhangzat, melylyel minden szépműnek hatnia kell”.¹⁶⁷ *Nem szabad és kell, soha és minden: a preskriptív kritikának ezek a tilalmat és kötelességet, időtlenséget és egyetemességet összegző kulcsszavai és tanulságai éppúgy érvényesek a nem klasszicista műltra, mint az organikus egység normája Shakespeare színházára.*

Ha Csokonai kiadásakor a mű, *Kármán József írásai és Fanni hagyományai* (1843) esetében a szerző és a mű volt problematikus. Szilágyi Márton *Kármán József utóélete* c. tanulmánya¹⁶⁸ szerint Toldy „tudatosította Kármán írói művoltát, életművé rendezte az Urániában megjelent írásokat”, mivel a szerkesztő nevét 1843 előtt még senki sem kötötte művekhez. A *Fanni hagyományait* a Kisfaludy Társaságban tartott előadás és a kötet előszava még úgy tartotta számon, mint amely először fordításnak látszott, de e feltevést „egy kortanú” (Schedius Lajos) megváltoztatta.¹⁶⁹ Az akkori stádium a női szerző: Kármán ebben a felfogásban csak olyan átdolgozó és közreadó, aki a műben megváltoztatott néven szerepel, Fannit pedig „a legérdekesebb asszonyi egyediségek közzé soroljuk”.¹⁷⁰ Bár Toldy meghagyta annak lehetőségét, hogy Kármán lehetett a *Hagyományok* egyedüli írója, 1843-ban ezt nem tekintette valószínűnek. A *magyar költészet történetében* (1867) már nagyobb szerepet tulajdonított a tisztázhatatlan arányú társszerzőségnek, s a Werther hatására is gondolt, elsőként mégis Gyulai jelentette ki 1875-ben, hogy a szerző egyértelműen Kármán volt.

Ennek a tanulmánynak a negyvenes évekre vonatkozó következtetéseit támasztja alá Toldy két megjegyzése. A Nemzeti Könyvtár köteteit így ajánlotta: „Kisfaludy K. után következtek K á r m á n Írásai, F a n n i Hagományai és C s o k o n a i Minden Munkái: az első és második félszázadi feledékből felköltve; a' harmadik egyik leggazdagabb szelleme literaturánknak, ki [...] a legfinnyásb izlésűek előtt is tartalmasságánál fogva első rangu írónk közt foglaland helyet.”¹⁷¹ Kármán, Fanni és a stilizált Csokonai tehát külön alkotóként voltak számon tartva, éppúgy, mint azt a fogadtatást összegző híradás is tanúsította: „Egyesek meglepetéssel olvasták Kármánt; 's Fanni írásait a legszébbhez sorolták, mit irodalmunk előhozott.”¹⁷²

Kis János – mint azt a bírálatokban és a beszédekben láttuk – Toldy egyik erkölcsi modellje volt: „a legszerényebb, legigénytelenebb író, kit ismertem”; a jellemzést tömör, bár poétikai szempontból meg nem magyarázott minősítés kísérte: „kitűnő költő”.¹⁷³ Csokonai vagy Kármán kiadásához hasonló probléma

¹⁶⁷ MÁI II. 175., 176.

¹⁶⁸ Itt köszönöm meg, hogy az 1990-ben készült szakdolgozat kéziratát elolvashattam.

¹⁶⁹ *Kármán és Fanni emlékeztető.* A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, V/1. köt. Pesten, 1846. 151. és *Kármán József írásai és Fanni hagyományai.* Újra kiadta és bevezette D. SCHEDEL Ferenc. Pest, 1843. XVI.

¹⁷⁰ TFIB II. 150.

¹⁷¹ *Irodalmi levelek. Életképek, 1844. I. 296.*

¹⁷² S. F., *Nemzeti Könyvtár* I. Budapesti Híradó, 1844. 87. sz. Nov. 29. 375.

¹⁷³ *Kis János élete.* In *Kis János poetái munkái.* A szerző saját kéziratai s az első kiadáshoz gondosan egyengetve, kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel s életrajzzal kiadta D. SCHEDEL Ferenc. Pest, 1846. Másodszor megjelent: *Kis János.* In MÁI II. 225., 238.

nem merült fel a kötet sajtó alá rendezése során, Kazinczy hozzá írt leveleinek közzététele azonban fontos szövegkritikai stádiumot jelentett.

1832-ben, egy évvel Kazinczy halála után, Bajza és Toldy javasolták az életmű teljes kiadását. Az 1836-ban megjelent első kötet előszavában Toldy az „írásmód-ra” nézve tett egy megjegyzést: annak ellenére, hogy az többször változott, a nagy írónak járó tisztelet „parancsolta, hogy minden érintetlenül hagyassék; egyedül a’ helyesírást, mint legkevesbbé fontos a’ többi közt, ’s tarkaságával még is igen szemet szűrő, látszott tanácsosnak egy elvre visszavezetni”.¹⁷⁴ Külső és belső írásmódot különböztetett meg: a külső jelentette a helyesírást, a belső pedig az egyéni nyelvet és stílust; ez utóbbitól tért el Zrínyi kiadója, „mit tenni nem szabad, s mi által az író sajátsága veszt, a nélkül hogy a munka nyerne”.¹⁷⁵ Ez az akadémiai szabályokhoz igazodó egységesítés nem változott a második kötetben (1839), a harmadik (1842) *Előbeszéde* azonban, amelyet Bajza és Toldy írt alá, s amely a Kis Jánoshoz szóló leveleket vezette be, a következő újdonságra hívta fel a figyelmet: „Nyelv- ’s írásmód’ tekintetében szorosan ragaszkodtunk az eredetinek betűjéhez, hogy az abbani fejlődés és változások is folyton észrevehetőek legyenek, mi legalább a’ grammaticus előtt bírhat némi érdekel.”¹⁷⁶ A levelezés harmadik kötetének (1845) előszava hasonlóképpen tájékoztatót: „Megjegyezzük végre itt is, hogy a’ mit adunk, kicsinyes hűséggel van adva egész a’ helyesírási ingatagságig, melly Kazinczyt gyakran meglepte, hol gondatlanul hányta papirosra, pongyolában is mindig kecses, sorait.”¹⁷⁷

A helyesírás tehát más feladat elé állította a sajtó alá rendezőket a levelezés kiadásakor, mint a két első kötet esetében: akkor egységesítették a kéziratokat és a már megjelent szövegeket, most viszont a betűhív közlés megcáfolta a mindenáron való uniformizálás szükségességét. Ez az az út, amely Vörösmarty műveinek két változatban való megjelenéséhez vezetett: az ún. „kézi kiadást” (1845–48) és „nemzeti kiadást” (1847) a költő hagyta jóvá, s közülük az első lett a kritikai kiadás alapszövege.

Bajza és Toldy volt a sajtó alá rendező, bár „Kezdetről fogva inkább az utóbbi végezte a gondozás munkáját, Bajza úgy látszik, inkább a kiadóval való tárgyalásokat intézte.”¹⁷⁸ (Toldy Ferenc *Irodalmi beszédeit* ő jelentette meg 1847-ben, de ez elsősorban az ajánlósszerű rövid előszó megírásából állt; a jegyzeteket maga a szerző állította össze.)

A költő kérésére Toldy szerkesztette Vörösmarty Mihál’ *Munkáit* (1833), *Ujabb munkáit* (1840) és most *Minden Munkáit* is.¹⁷⁹ Ez a kiadás annyiban emlékeztet a Nemzeti Könyvtár többi kötetére, hogy a kronológiai rendet követte és az életmű

¹⁷⁴ Kazinczy Ferencz’ *Eredeti Munkái*. A’ M.T.T. megbízásából összeszedék BAJZA és SCHEDEL. Első kötet. Budán, 1836. XI–XII.

¹⁷⁵ Zrínyi Miklósnak *Minden Munkái*. [...] Pesten, 1847. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. I. 81.

¹⁷⁶ Kazinczy Ferencz’ *Eredeti Munkái*. Összeszedék BAJZA József és SCHEDEL Ferencz. Második osztály. Levelek. Első kötet. Budán, 1842. XIII–XIV.

¹⁷⁷ Kazinczy Ferencz’ *Eredeti Munkái*. Összeszedék BAJZA József és SCHEDEL Ferencz. Második osztály. Levelek. Harmadik kötet. Pest, 1845. XII.

¹⁷⁸ Vörösmarty Mihály *Összes Művei* (a továbbiakban VMÖM) I. Kisebb költemények. Szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső. Budapest, 1960. 337., 331.

¹⁷⁹ Uo. 317., 324.

belső fejlődését igyekezett megmutatni; abban viszont különbözik, hogy a korai versek is szerepet kaptak benne. A Budapesti Híradóban közzétett összefoglalás így számolt be erről: „Meg lévén egyszer a történelmi elv alapítva, szükségkép azon csomókhoz is kelle nyúlnunk, mik a költő szekrényében évek óta nyugodtak, s azokból is kiszemelnünk mindazt, mi a költő ismertetésére nézve bármi tekintetben jelentőséggel bír. Incunabulái ezek egy lángelmének”;¹⁸⁰ nem gyengének talált és kihagyásra ítélt zsenigék, mint Csokonai esetében. Kollektív és egyéni ok, „a legnagyobb magyar költő”¹⁸¹ adott erre a kivételes bánásmódra alkalmat.

Ezzel csaknem egy időben azonban, 1846-ban kelt a Csokonai-kötet előszava, amelyben Toldy a régebbi anyaghoz választott korábbi megoldást magyarázta: „A helyesírás tisztán külső dolog lévén, magamat az íróéhoz annál kevesebbé kötöttem, mert ez az első kiadásokban is (Csokonai maga csak keveset adván ki életében és ön gondjai alatt), nem mindig híven és az ő kézíratait követte; másfelül újabb és ismertebb, hogysen magának tudomására lehetne.”¹⁸² Az indokolás részben tárgyilagos, részben viszont megfogalmazója felfogását jellemzi: nem volt általánosan érvényesíthető viszonyítási pont (s archaizálni kellett volna az átfogalmazásokat is), azonban ez nem teszi a helyesírást a szövegről leválasztható külsőséggé; emellett pedig ismertnek sem mondható, mint ahogy azt Kazinczy leveleinek bevezetése is tanúsította.

Zrinyi Miklósnak Minden Munkáit Toldy nem azért tartja tökéletlennek, mert megváltoztatott helyesírással jelent meg („azon pár embert, kit ez érdekel, bizvást könyvtárainkba utasíthatjuk”); egyrészt hiányolja a kiadás apparátusát (életrajz, magyarázatok, előszó), másrészt és különösképpen pedig azt, hogy nem támaszkodik az eredeti kiadásokra, s állandóan „corrigálja és stilizálja” a szöveget. A bírálat alapkérdése: „ki ad jogot” elrontani a szépet és világosat, későbbi szóval átírni, visszakeresztelni, „átnyelvezni”, nyelvjáráson és régiességen változtatni, idegen szokat átírni?¹⁸³

Ehhez hasonló kifogásokat tartalmaz Döbrentei Berzsenyi-kiadásának recenziója is.¹⁸⁴ Hiba, hogy Kazinczy Berzsenyire írt levelei nem „mind és teljesen” szerepelnek a függelékben: a „kény és kedv szerint nyesegető módtól az írói világ rég eltért immár” s „minden levél egy kis mű, egy organicus mű”. Döbrentei átfogalmazta saját, Berzsenyire szóló leveleit, s ez ahhoz a kérdéshez vezetett, hogy „szabad-e, és mennyiben [...] ily documentumokhoz változtató kézzel nyúlni”. Toldy szerint egyedül a szerző módosíthat, de csak a „külső kérget” illetően, tehát meg nem másítva „az értelmet, és hangot, és külső jellemet”, megőrizve az irodalmi levél hitelességét. „Ki ada neki jogot Berzsenyi textusán változtatni?” – hangzik a leg súlyosabb vád, hiszen a sajtó alá rendezés számos

¹⁸⁰ S. F., *Nemzeti könyvtár*, II. Budapesti Híradó 1844. 93. sz. Dec. 10. 399. és LUKÁCSY Sándor—BALASSA László, *Vörösmarty Mihály*. Budapest, 1955. 345.

¹⁸¹ *Vörösmarty életének vázlatja*. In *Vörösmarty Mihály minden munkái*. Kiadák barátai BAJZA J. és SCHEDEL F. Második öszves kiadás. Pesten, 1847. VI.

¹⁸² I. m. V.

¹⁸³ Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. I. 81–86.

¹⁸⁴ *Berzsenyi Dániel összes Munkái. Költemek és folyóbeszéd. Közre bocsátotta meghagyása szerint Döbrentei Gábor*. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. II. 289–294., 324–328., 339–343.

helyen önkényes átírást jelentett szavak vagy sorok esetében. Végül pedig nagy az aránytalanság „a szükségtelen felesleges s szükséges hiányzó” jegyzetek között.¹⁸⁵

A Zrínyi- és a Berzsenyi-kiadás bírálója maga is stilizált, ha kevesebbszer is, elsősorban Csokonai kötetében; de az ő sajtó alá rendezése más, átgondoltabb koncepciót képviselt. A „ki ad jogot a változtatásra” kérdés mindazonáltal őrá magára is visszafordítható. A helyesírást – ha a kézirat nem maradt fenn, vagy ha az első kiadás nem követte azt – külsődlegesnek tekintette. Bajza és Toldy Kazinczy-kiadásában sem jelent meg minden levél a maga egészében; ezt az első kötet előszava egyes személyek iránt megnyilvánuló tapintattal magyarázta.¹⁸⁶ Nagy különbség választja el azonban a betűhív közlésre való törekvést és a régi levelek átfogalmazását, még akkor is, ha Toldy elnézett bizonyos minimális változtatást. Más és körülhatárolhatóbb funkciót töltöttek be az ő átírásai, mint Zrínyi és Berzsenyi parafrázisai: ízlés- és nyelvbeli alakítás állott annak a két felfogásnak a középpontjában, amelyek közül az egyik közölhetővé kívánta tenni, a másik viszont továbbközlhetőnek tartotta a fennmaradt szövegeket.

A Magyar Szépirodalmi Szemle 1847 márciusában a Nemzeti Könyvtár köteteinek megjelenési rendjéről tudósított.¹⁸⁷ Eszerint még hátravolt a Csokonai-, a Kis János- és a Vörösmarty-kötet nyomtatásának befejezése, s ezutánra tervezték Kisfaludy Sándor műveit s az „ötödik folyam”-ot, „melyben gróf Esterházy Miklós nádornak, legnagyobb részt kiadatlan írásai, úgy Gombos dramái és Vitkovics Mihály Írásai adatnak”, s amely „félíg szinte ki levén nyomtatva, szeptemberben induland meg”.

Ezek közül abban az évben csak a *Kisfaludy Sándor Minden Munkái* c. kötet jelent meg; Esterházy Miklós *Munkái* és Faludi Ferenc *Minden Munkái* az ötvenes évek elején folytatták a Nemzeti Könyvtár sorozatát, de Gombos Imre és Vitkovics köteteit Toldy – jelentése és tervei ellenére – Világos után sem tudta már kiadni. Kisfaludy Sándor műveinek életrajza, amely a Közhasznú Esmeretek Tárából való, ezzel az 1848 áprilisában kelt kívánsággal ér véget: „Hátra vannak apróbb, itt-ott elszórt, kötött kötetlen írásain kívül némely eddig kiadatlan, a boldogult censura rostaiban fenakadt, költeményei, prosai töredékei és levelezései, melyek, mihelyt a nem politikai tartalmu könyvek kiadásának épen nem kedvező, mozgalmas, jelen időpontot egy csendesebb váltandja fel, pótló kötetben fognak következni. Bár ez idő hamar derülne ránk, hogy a jelen kiadás címe: »minden munkák« igazsággá válhassék!”¹⁸⁸ Ez „a sulyos idő” – írja Toldy a Kossuth hirlapjában – „tudományos összemunkálásra szükséges nyugalmat nem engedett”,¹⁸⁹ s ugyanennek a Bajza szerkesztette lapnak névtelen tárcaírója ezt jegyzi meg majd 1848 végéhez

¹⁸⁵ Uo. 324–325., 340–343.

¹⁸⁶ *Előbeszéd* IX. In *Kazinczy Ferencz' Eredeti Munkái*. Összeszedék BAJZA József és SCHIEDL Ferencz. Második osztály. Levelek. Első kötet. Budán, 1842.

¹⁸⁷ I. 180.

¹⁸⁸ *Kisfaludy Sándor élete*. In *Kisfaludi Kisfaludy Sándor Minden Munkái*. Kiadta Toldy Ferenc. I–VI. Pesten, 1847. 354–355.

¹⁸⁹ *Magyar Academia*. 4. sz. 1848. Júl. 5.

közeledve: „Irodalom. Inter arma silent musae. Tudták azt már a rómaiak is, hogy a harc zaja közt a tudományok háttérbe szorúlnak.”¹⁹⁰

A Magyar Szépirodalmi Szemlének említett oldala tartalmaz még egy hirdetést; a könyv címe: *A Magyar Nemzeti Irodalom Kézikönyve széptani rendszerben*. Két kötetből lett volna szó, mely a XV., ill. a XVII. századtól mintegy kétszáz író műveit mutatta volna be. 1847-ben még nem jelenhetett meg, 1855-ben viszont, némi módosítással, igen: *A magyar költészet kézikönyvéről* van szó, a *Handbuch*-nak arról a folytatásáról, amelyet Toldy előszava szerint már 1834-ben kiadott volna „prózai” és „költői” részre bontva.¹⁹¹ Ennek az antológiának a gondolata éppolyan fontos volt az életmű egymást követő korszakaiban, mint az irodalomtörténeté: a húszas évtizedben éppúgy, mint a negyvenesben, amely már a régóta tervezett szintéziseket készítette elő.

János Korompay H.

LA CRITIQUE LITTÉRAIRE DE FERENC TOLDY DANS LES ANNÉES 1840

Critique, orateur et textologue: avant d'écrire ses oeuvres synthétiques c'étaient les trois qualités principales du „père de l'histoire littéraire hongroise”. Sa conception de l'évolution poétique était déterminée par la recherche de l'équilibre qui refuse les extrémités romantiques. Ancien étudiant des cours universitaires d'Hegel, il est devenu personnage central de la critique littéraire; secrétaire de l'Académie des Sciences et président de l'Institut Hongrois de Belles Lettres, il prononçait des discours officiels; fondateur de la collection Bibliothèque Nationale, il publiait de précieuses éditions. Cette étude examine les principes critiques et le goût littéraire de ce grand philologue.

¹⁹⁰ 127. sz. Nov. 25.

¹⁹¹ Előszó. In *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időkig*. I. Pest, 1855. X.

PETŐFI-VERSEK SZÍNHÁZI ZSEBKÖNYVEKBEN (1845–1880)

Martinkó András és Kiss József emlékének

1. A színházi zsebkönyvek és irodalomtörténeti forrásértékük

A színházi zsebkönyv (almanach) német mintára meghonosodott kiadványtípus a 18. és a 19. században. Az eredetileg egy-egy évad vagy naptári év érvényes kalendáriumát, társulati névsorát és teljes műsorát, vendégművészeit, társulati eseményeit feltüntető zsebkönyvek Magyarországon a német színészetben 1787-től, a magyar játékszín gyakorlatában pedig 1793-tól tűnnek fel. Annak a városi közönségnek (polgároknak, értelmiségieknek) készültek, amely bérletesként, színpártoló egyesület tagjaként vagy gyakori nézőként a rendszeres színjátszás feltételeit biztosította. A kiadvány hatóköre általában korlátozott volt, nem terjedt túl a település határain. (Még a Nemzeti Színház évkönyvéről is azt jelentette Gömöri Frigyes, a Délibáb c. divatlap kecskeméti levelezője, a lap 1853. február 13-i számában: „Vahot 'Színházi almanachja' nálunk kevés előfizetőket számál...”.) Példányszámuk mindazonáltal nem lebecsülendő: a kecskeméti Szilády Nyomda könyvei szerint 1842-ben a Nemzeti Színház zsebkönyvét 600 példányban nyomták (ebből 400-at velínpapíron); a helyben játszó társulatnak is 500 példány készült 1848-ban.¹

Elsődleges funkciója szerint a zsebkönyv a dráma- és színháztörténet alapvető forrása, amely (utólag készülve) mindenkor kontrollja az előadást megelőzően kibocsátott és az esetleges műsor- vagy szereplőváltozásokat követni már nem tudó színlapnak. A magyar vándorszínészeti gyakorlatban azonban, melyre a ritkább esetekben volt jellemző az egy évad – egy társulat – egy város hármassága, a zsebkönyv pótlólagos művelődési funkciókat is vállalt. Olvasnivalót nyújtott közönségének: mindenekelőtt persze drámaszövegeket (eredetieket és fordításokat, zömmel egyfelvonásosokat és operalibrettókat, főleg a társulat színésztagjainak munkáiból), de verseket, elbeszéléseket, anekdotákat, aforizmákat, sőt tanulmányokat is. A színházi zsebkönyv tehát a speciális kalendárium szintjéről elmozdulva, köztes kiadványműfajjává vált, a szépirodalmi almanachhoz közeledve.

Ebben a minőségében kiadta a kortárs magyar szépirodalom minden jelentős alkotóját és műfaját. Néhány kevésbé ismert, látványos példát erre – a zsebkönyvek említett bibliográfiája alapján. Kilenyi Dávid társulata Kolozsvárott (553. sz. zsk., 1838, Feleki Miklósnak, a későbbi híres színésznek szerkesztésében) kiadta *Kölcey Vanitatum vanitasát*. Arany Jánostól az 1850-es években nemcsak az *Alkalmi verssel* és szállóigévé lett refrénjével („Adjon Isten, ami nincs / Ez új

¹ A Kecskeméti Szilády Nyomda iratai 1840–1913, Bács-Kiskun megye Levéltára, XI. 9. „1-ső Nyomdai Főkönyv 1841–1857”, 9. és 38. A színházi zsebkönyvek áttekintésére: *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája*. Összeállította HANKISS Elemér és BERCZELI A. Károlyné, Budapest, 1961. A továbbiakban: MSzZsB. (A könnyebb követhetőség kedvéért a Petőfi kritikai kiadás és a Petőfi-adattár köteteinek rövidítéseit használjuk.) A zsebkönyvek bibliográfián belüli sorszáma egyszersmind jelzetük is az OSZK Színháztörténeti Tárában.

esztendőben") találkozunk; a *Zács Klára* c. ballada zsebkönyv-közléseiről a kritikai kiadás sem tud: 812. sz. zsk. Pécs, 1858. és 32. sz. zsk. Arad, 1860. Ugyancsak példázat-értéke lehetett annak, hogy a kolozsváriak 1866-ban (596. sz. zsk.) közölték *Az ember tragédiájának* IX., párizsi színét. Az ötletet átvette tőlük Sztupa Andor színigazgató társulata: Sárospatak, 1870. (874. sz. zsk.) Természetesen a versanyag zömét nem a rangos költők adták. Bajza, Vörösmarty, Garay, Erdélyi stb. költeményei mellett nagy számban jelentek meg nyomtatásban a társulatok tagjainak zöngeményei, valamint a sikeres zenés vígjátékok, népszínművek, majd operettek dalszövegei, a korszak slágerei.

A színészet differenciálódásával párhuzamosan, jelentős különbségek mutatkoztak a nagyobb városokban huzamosabb ideig játszó társulatok és a kisebb együttesek kiadványai között. (Faluzó társulatok csak nagy ritkán, nyomdával rendelkező városokban bocsátottak ki zsebkönyvet.) A tanulmánykötet méretű, igényes könyvművészeti kivitelű nemzeti színházi zsebkönyvektől (1838 és 1876 között) a néhány lapos, alkalmi, színlappapírra nyomott kiadványokig terjed a lista, az utóbbiak olykor még a társulat, sőt a sűgő nevét sem rögzítették.² A zsebkönyvek szerkesztése és kiadása ugyanis rendszerint a sűgő feladata, sőt jövedelemkiegészítő üzlete volt; általában személyesen forgalmazta, az ár pedig megajánlás és alku tárgyát képezte, a felülfizetés reményében, így nem is nyomtatták rá a példányokra.³

A színházi zsebkönyvek kiadása a dualizmus korának első évtizedében fokozatosan megszűnt. A színikerületi rendszer kialakulása, a társulatok tervezett és egyeztetett mozgása, a róluk szóló információk átkerülése az országos színészeti szaksajtóba és a fellendült helyi sajtóba az 1870-es években fölöslegessé tette őket.

2. A Petőfi-versközlések statisztikus igazságai

A címben jelzett évkörben a színházi zsebkönyvekben harminc teljes szöveg és négy egystrófás részlet jelent meg Petőfi Sándor verseiből, összesen ötvenöt (48 + 7) közlésben. Ez kiegészül egy kétes hitelű vers két közlésével, valamint egy levél egy ízbeni publikálásával. Külön szövegtestet képez öt Petőfinek tulajdonított

² A két legterjedelmesebb, tanulmánykötetként is felfogható zsebkönyv nem véletlenül született a színészet társadalmi pártolásának kényes pillanataiban. KÖNYVES Máté *Játékszíni Koszorúja* (Buda-Pest, 1834. 256. sz. zsk.) a magyar színészet addigi történetét, akkori állapotát, Pest vármegyei játékszíni könyvtárának teljes listáját is tartalmazta szépirodalmi melléklet nélkül, hogy egyrészt így mondjon köszönetet a vezérvármegyének a Várszínházban megtelepedett és a leendő Nemzeti Színház első színészgárdáját képező társulat segítségével, másrészt pedig, hogy kedvet élesszen másokban is a pártolásra. Mindezt tette 206 számozott lapon. VAHOT Imre *Magyar Thaliája* (Pest 1853, 185. sz. évk.), 310 számozott lapon egyetemes színháztörténetet és gazdag szépirodalmi mellékletet is hozott, hogy az 1849 után a Nemzeti Színházat fenntartó-pártoló arisztokrácia és polgárság ízlésének kedvében járjon.

³ A sűgő akkori feladatköre nem azonos a későbbivel: ő látta el a majdani rendező és a színházi könyvtáros munkájának egy részét, amikor vezette a műsoron lévő játékdarabok színpadi szövegének változásait, őrizte, gondozta őket, és olykor ügyelőként, sőt segédszínészként is működött. Olvasott, fordítással, dramatizálással is foglalkozó, fontos színházi szakemberek voltak. Kiss (Iván) Jánosból egyenesen a Honművész színikritikusa lett – ő volt az Egressyt bíráló írásaiért Vörösmartytól epigrammából kicsúfolt „Sikínáv”. Erre l. még Kiss József jegyzetét *A sűgő* c., megsemmisített Petőfi-vershez, PSÖM 1. 147.!

textus (négy vers és egy mottóul szolgáló idézet) kétszeri közlése – ez utóbbiak a recepció- és kultusztörténeti kutatásnak szintén fontos forrásai.

A közölt versek mennyisége elegendő ahhoz, hogy Bodolay Géza diáktársasági áttekintése és Kiss Józsefnek a *Petőfi-adattár* I. kötetében található, Endrődi Sándor adatait kiegészítő, Bodolay eredményeit is szintetizáló összefoglalása, valamint a *Petőfi-adattár* II. kötetében, Oltványi Ambrus által közölt napló- és levelezés-adatai után⁴ most a recepciótörténet egyik újabb szeletének nyersanyagával szolgáljon. Ez azonban nemcsak a költő haláláig terjed, hanem két további fejezete is van: egy 1867-ig számítható második és egy 1868-tól az 1870-es évekig tartó harmadik. Az utóbbira jellemző, hogy megjelennek (a kibontakozó kultusz körüli viták lecsapódásaiként) a Petőfire vonatkozó, róla szóló versek is: négy költemény és egy jelenet összesen hat közlésével.

A három periódus versközlései, a címváltozatok és a legfontosabb (itt speciális) közlési adatok megadásával, a következők:

A megjelenés		A zsk. száma	Súgó, szerkesztő	Társulat, igazgató	Vers
éve	helye				
1845	Pest	271.	Gillyén Sándor Gönczy Soma Réti Mihály	Nemzeti Színház	<i>Színészdal; Levél egy színész-barátomhoz; A tenitis üveg (sic!)</i>
1847	Nagyvárad	763.	Fehérváry Kontra Antal	Kőrösy Ferenc	<i>Bordal</i> (= Üresen áll már a kancsó...)
	Székesfehérvár	1019.	Csiky Gergely	Kilényi Dávid Latabár Endre	<i>Örömdal</i> (= Édes öröm, italak már...); <i>Bojtárdal</i> (= Tedd le, bojtár, a subádat...)
	Pápa	787.	?	?	<i>Örömdal; Bojtárdal</i>
1848	Kecskemét	538.	Fehérváry Kontra Antal	Kőrösy Ferenc	<i>Bordal; Rég veri már a magyart a teremítő...</i>
1853	Pest	185. évkönyv	Vahot Imre	Nemzeti Színház	<i>Síromra virágokat!</i> (= A virágok); <i>Czakó temetésén</i>
1854	Nagykanizsa	713.	Szathmári Elek	Szóllósi Mihály Szuper Károly	<i>Hollósy Cornélia Emléke</i> (= A virágnak megtiltani nem lehet...)
1854 után	Nagykanizsa	714.	–	Latabár Endre	<i>Hollósy Cornélia Emléke</i>
1854	Szeged	970.	Szóllósy Károly	Hetényi József	<i>Disznótóban</i>
	Miskolc	690.	Szóllósy Károly	Hetényi József	<i>Czakó temetésén; Mi volt nekem?</i> ; egy epigramma (= Cs. E. kisasszony emlékkönyvébe)
	Szarvas	946.	Szathmári Elek	Nyíri György	<i>Rózsabokor a domboldalon...</i>

⁴ A megjelenés időrendjében: ENDRŐDI Sándor, *Petőfi napjai a magyar irodalomban, 1842–1849*. Budapest, 1911. 1972² (hasonmás kiadás, kiegészítő függelékkal); BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1875–1848*. Budapest, 1963. passim, de főleg 452–454.; *Petőfi-adattár I.* Gyűjtötte, s. a. r. és a jegyzeteket írta KISS József. Budapest, 1987.; *Petőfi-adattár II.* Gyűjtötte, s. a. r. és a jegyzeteket írta OLTVÁNYI Ambrus, szerk. KISS József. Budapest, 1987.

A megjelenés		A zsk. száma	Súgó, szerkesztő	Társulat, igazgató	Vers
éve	helye				
1855	Szarvas	947.	(elveszett vagy lappang; Petrik bibliográfiája alapján említve; Petőfi-versanyaga szintén ismeretlen)		
1856	Szeged	975.	?	?	<i>Emlény</i> (= Cs. E. kis-asszony emlékkönyvébe)
1857	Szeged	978.	Égeni Elek	Havi Mihály Hegedűs Lajos	<i>Cakó temetésén</i> (sic!)
1858	Pécs	812.	Csiky Gergely	Molnár György	<i>A tintásüveg</i>
	Gyula	476.	Ozoray Árpád	ifj. Újfalussy Sándor	<i>Tavasszal</i> (= Ilyen óriást, mint...)
1859	Nagyvárad	770.	Martin Frigyes	Molnár György	<i>Szeretlek, kedvesem</i>
	Veszprém	1111.	Virágh Gyula	Csabai Pál	<i>Bucsi a színészettől; Ebéd után</i>
1860	Miskolc	696.	Harmath Sándor	Molnár György	<i>A rab-oroszlán</i>
	Székesfehérvár	1025.	Szóllósy Károly	Balogh Alajos	<i>Szüleim halálára: A vándorlegény</i>
1861	Kolozsvár	598.	Jakab István	Follinus János	<i>Szeretlek, kedvesem</i>
1862	Arad	36.	Mustó Gusztáv	Szabó József Philippovits István	<i>Az utolsó alamizsna; A magyar ifjakhoz</i> (cím nélkül), 1 versszak
	Pest	188.	Fésűs György évkönyv Toldy István	Budai Népszínház	<i>Hazatértem</i> (= Hazaértem)
1863	Pest	62.	Égeni Elek	Budai Népszínház (Balatonfüred számára)	<i>Az utolsó alamizsna</i>
	Debrecen	347.	Szathmári Elek	Bács Károly	epigramma (= Cs. E. kis-asszony emlékkönyvébe)
1864	Balassagyarmat	61.	Szathmári Elek (?)	?	epigramma (= Cs. E. kis-asszony emlékkönyvébe)
	Székesfehérvár	1029.	Kovács Elek	Erdély Sándor	<i>A magyarok istene</i>
1866	Eger	376.	Vadász Gyula	?	<i>Szeget szeggel</i>
	Pest	321.	?	ismeretlen vidéki társulat számára	<i>A külföld magyarjaihoz</i>
1867	Kolozsvár	601.	Jakab István Nagy György	Fehérváry Kontra Antal	<i>Haza és szabadság</i> (= A magyar nép), 1 versszak; <i>Hazaszeretet</i> (= A magyar ifjakhoz), 1 versszak
1869	Kolozsvár	605.	Jakab István Nagy György	Fehérváry Kontra Antal	<i>Szőrnyű halál</i> (= Szörnyű idő)
1870	Kolozsvár	607.	Jakab István Nagy György	Fehérváry Kontra Antal	<i>A honvéd + Petőfi levele</i> Szemere Bertalanhoz
	Kolozsvár	609.	Kontai József	Novák Sándor másutt játszó társulata számára	<i>Hazaszeretet</i> (= A magyar ifjakhoz), 1 versszak
1871	Sárospatak	876.	Csiky Gergely	Szathmáry Károly	<i>Furcsa történet; A vándorló</i> (= A vándorlegény)

A megjelenés		A zsk. száma	Súgó, szerkesztő	Társulat, igazgató	Vers
éve	helye				
1873 után	Kolozsvár	617.	?	ismeretlen társulat számára	<i>A magyarok istene</i>
1874	Komárom	632.	Sebestyén Lajos	Völgyi György	<i>Honfidal</i> (cím nélkül), 1 versszak; <i>Első szerelem</i>
1875 után	Sátoraljaújhely	879.	Sándorfy Lajos színlaposztó	?	<i>Színésszé lettem</i> (= <i>Első szerepem</i>); <i>A hazáról</i> (cím nélkül), 1 versszak
1876/77	Székesfehérvár	1033.	Várady Ákos	Mándoky Bála	<i>A magyarok istene</i>
1877	Szatmárnémeti	958.	Szabó Ferenc	Gerőfi Andor	<i>A magyarok istene</i>
1879	Gyöngyös	412.	Sándorfy Lajos színlaposztó	?	<i>Színésszé lettem</i> (= <i>Első szerepem</i>); <i>A hazáról</i> (cím nélkül), 1 versszak
1879/80	Debrecen	366.	Virágháty Lajos	Mándoky Bála	<i>Az utánzókhoz</i>
é. n.	Gyulafehérvár	481.	? színlaposztó	?	<i>Színésszé lettem</i> (= <i>Első szerepem</i>)

A közlések 1842. október és 1849. július között írt Petőfi-versek, azaz átfogják a pálya egészét. A megírás időrendje szerinti áttekintésben:

1842: 3 vers, 6 közlés

1843: 3 vers, 5 közlés

1844: 8 vers, 12 közlés + 1 versrészlet, 1 közlés

1845: 1 vers, 1 közlés + 1 versrészlet, 2 közlés

1846: 1 vers, 1 közlés

1847: 8 vers, 13 közlés + 1 versrészlet, 3 közlés

1848: 3 vers, 7 közlés + 1 versrészlet, 1 közlés

1849: 3 vers, 3 közlés

A versek száma, változatossága tehát önmagában is cáfolja a korábbi véleményeket, amelyek meglehetősen alacsonyan állapították meg a színházi zsebkönyvek felhasználhatóságát a Petőfi-kutatásban, hiszen „ezeknek szerkesztői igen gyakran vették át más hasonló kiadványok szépirodalmi anyagát”.⁵ Táblázatos összeállításunkból jól látható, hogy a sűgők nemcsak akkor válogattak új és új szövegeket, amikor a társulat hosszabb ideig játszott egy városban (pl. Kolozsvárott 1867 és 1870 között; 601. 605. 607. sz. zsk.), hanem az igényesebb sűgő-szerkesztők új játszóhelyen és több év elmúltával sem ismételtették a közölt Petőfi-verseket (pl. Miskolc és Szeged 1854-es esetében, 690. és 970. sz. zsk.). Az átvételek sem csupán egymástól történtek; a sűgő magát is ismételhette az új állomáshelyen, mint tette pl. Fehérváry Kontra Antal 1847–1848-ban Nagyváradon és Kecskeméten, vagy Sándorfy Lajos színlaposztó Sátoraljaújhelyen és Gyöngyösön az 1870-es évek végén.

⁵ Kiss József a *PAI* I. jegyzetében: 384.

Szintén feltűnő, hogy nem Petőfi színészversei dominálnak a közlések között, nem is mindegyik szerepel, pedig közülük három – a *Színészdal*, a *Levél egy színész barátomhoz* és a *Tintásüveg* – színházi zsebkönyvben jelent meg először nyomtatásban. S hogy a játékszíni almanachok valóban olvasóközönség számára készültek, bizonyítja (a rendszeres színházlátogatók körét meghaladó példányszám mellett), hogy nem közölték Petőfi nagy és hamar híressé vált „szavalóverseit”. Hiába keressük például Az örültet, a megjátszható helyzetdalokat és zsánerképeket; a diáktársasági szavalóesték 54 darabjából mindössze 7 költemény közös.⁶

3. A közölt Petőfi-versek tartalmi és textológiai kérdései

3.1. A versek forrásai

Ez a kérdés teljes bizonyossággal csak néhány esetben válaszolható meg: ha a szövegromlások vagy sajtóhibák között található egy vagy több olyan markáns szövegváltozás, amely filológiai szempontból kétségtelenné teszi a textus eredetét. Az 1854-ben közölt *Disznótörőben* (Szeged; 970. sz. zsk.) például nem követi az Athenaeum 1843. augusztus 1-jei közlését, hanem olyan változtatásokat tartalmaz, amelyeket Petőfi a kötetkiadásokban hajtott végre, így a zsebkönyv forrása a *Versek 1842–1844* vagy az *Összes Költemények 1847–1848*-ban megjelent három kiadásának valamelyike lehetett. Ez utóbbiak azonban (lévén azonos szövegűek) már nem különböztethetők meg egymástól. Inkább csak módszertani tapasztalata van *A külföld magyarjaihoz* 1866. évi pesti kiadásának (ismeretlen vidéki társulat számára, 321. sz. zsk.). Szövege nem származhat a kéziratból vagy a *Versek 1844–1845* (Pest, 1845) kötetéből, minthogy az első sor ezekben még így hangzott: „Ti kelészek a hazának testén...” A ma ismert és a zsebkönyvben is hozott *fekélyek* alakváltozat először az 1847. évi *Összes Költeményekben* található, szövege tehát innen vagy az ezt követő későbbi kiadásokból való.

A zsebkönyv-publikációk teljes szövegösszevetése a lehetséges forrásokkal azt bizonyítja, hogy két edíció forgott közkezen: az *Összes Költemények* három kiadása 1847–1848-ból és a szintén Emich Gusztáv által 1858-ban kibocsátott *Újabb költemények 1847–1849* két kötete. (Az utóbbinak 1861-ben a sajtóhibáktól megtisztított második, 1871-ben pedig – már az Emich-jogutód Athenaeum-cég neve alatt – harmadik, áttördelt, de azonos szövegű kiadása is megjelent.) Petőfi népköltői ismertsége az első két periódusban ezekre épült, s mivel az életmű javát tartalmazták, a harmadik közlési szakasz reprezentatív vállalkozása, az 1874-es díszkiadás már korántsem hatott ilyen széles körben.

Sajátos szerepe volt Emich két elkobzott kiadásának. Megszerzett jogait érvényesítve, a nyomdász-kiadó 1850-ben, majd 1852-ben kísérletet tett az 1847 és 1849 közötti Petőfi-versek gyűjteményes közrebocsátására. Az *Újabb költemények 1847–1849* két, illetve egy kötetben, de azonos szöveggel nyomtatott ki, nem tartalmazta a forradalmi verseket, botrányköve és ismételt bezúzatásának oka Az

⁶ BODOLAY, i. m. 452–454.

apostol volt.⁷ Noha a két elkobzott kiadásból csak két-két példányt ismerünk,⁸ Vahot Imre a *Magyar Thaliában* (1853, 185. sz. évk.) merített belőlük. Az általa közölt két vers közül a *Czakó temetésén* ugyan már megjelent az *Életképek* 1847. december 19-i számában, a nekrológ részeként, cím nélkül. Címmel csak az elkobzott kiadásokban szerepelt, és a folyóirat-átvétel ellen bizonyít a 2. sor *vóna* alakja is, amelyet az *Életképekben* *volná*-ra korszerűsítettek, akárcsak a 6. sorban, a *Súlyedt>Sülyyed*t alakot. (Az *Újabb költemények* 1858. évi kiadását megelőzte a miskolci 1854-es és a szegedi 1857. évi zsebkönyvközlés, a 690. és 978. sz. almanachban, s így a *Czakó temetésén* 2–4. publikálását találjuk kiadványtípusunkban – de az utóbbiak szövege „kevert”, ezért nem állapítható meg, hogy az *Életképek*et vagy a *Magyar Thaliát* követték.) A Vahot által publikált másik Petőfi-versnek, *A virágoknak* – itt *Síromra virágokat!* címmel – nem volt folyóiratközlése a költő életében. Az elkobzott Emich-kísérleteket nem számolva, ez volt első közlése. (Vahot hasonlóan a bevont kötetekből merített a *Losonczi Phönix* 1–3. kötetében, Budapest, 1851–1852 is: onnan vette *A téli esték*, *A csillagos ég* és a *Kiskunság* szövegét.)⁹ Néhány esetben folyóiratközlés volt a zsebkönyvek forrása. Az *Édes öröm, ittalak már...* az *Életképekben* jelent meg 1847. augusztus 1-jén, a *Tedd le, bojtár, a subádat...* pedig (*Tavaszi dal* címen) a győri Hazánkban, 1847. szeptember 2-án. Mindkettő szerepelt az azonos beköszöntőjű és részben azonos irodalmi mellékletű székesfehérvári és pápai almanachban (1019. és 787. sz. zsk.; a versek címe itt *Örömdal* és *Bojtárdal* volt). Ezek pontos megjelenését nem ismerjük, de az átvételnek hetek, nem egész egy hónap alatt kellett megtörténnie, hiszen a Székesfehérvárról Győrbe átköltözött, Kilényi Dávid és Latabár Endre igazgatta társulat az utóbbi városban október 2-án már megkezdte játékeit. Nem sokat késlekedtek Pápán sem, minthogy Komáromy Sámuel együttese december 7-én Pozsonyban kezdte meg szereplését, az országgyűlés alkalmából. Valószínűleg az első folyóiratközlés (*Életképek*) volt a zsebkönyv forrása a *Rózsabokor a domboldalon...* 1854. évi, szarvasi kiadásakor (946. sz. zsk.) és a *Mi volt nekem a szerelem* ugyanezen évi, miskolci közlése alkalmából (690. sz. zsk.), s nem valamelyik elkobzott kiadás, bár itt a kérdés egyértelmű megválaszolásához nincsenek határozott szövegváltozatok.

A Vasárnapi Újság, amelynek a Petőfi-kultuszban vitt kezdeményező szerepére még visszatérünk, 1868. december 27-i számában Szendrey Júlia hagyatékából, kéziratból közölte Petőfi utolsó versét, a *Szőrnyű időt*. A Kolozsvárott, 1869 elején megjelent *Nemzeti színházi zsebkönyv 1869-dik évre* (605. sz. zsk.) szintén néhány hét alatt vette át másodközlésre a szöveget. A kritikai kiadás jegyzetfőirójának figyelmét mindkét publikálás elkerülte.¹⁰ A következő évben az eset megismétlődött: a VU

⁷ A kiadások történetére I. NÉMETH G. Béla jegyzetét Arany János *Az apostol*-kritikájához, a szintén elkobzott 1862-es kiadási kísérlet kapcsán: *Arany János összes művei* XI. Budapest, 1968. 768–769. és PSÖM 1. 124–125. Az elkobzásra (az 1862-es betiltás hivatkozásaként) I. MÁLYUSZNE CSÁSZÁR Edit, *Megbíráltak és bírálók*. Budapest, 1985. 591–592. *Az apostol* és néhány vers kihagyása után kerülhetett a nyomdába az 1858-as kiadás.

⁸ OSZK RR 86.308 és 51.291, illetve PIM A 9893 és C 1921.

⁹ VARJAS Béla kritikai kiadása (a továbbiakban VP) nem említi a *Magyar Thaliát*: II. 381. A *Losonczi Phönix* analógiájára I. VP III. 327., II. 300., III. 336.

¹⁰ VP III. 351.

karácsonyi, 1869. december 26-i, anonim *Petőfi-reliquiák* c. cikkéből *A honvéd* c. verset közölték újra a kolozsváriak, hasonló gyorsasággal, a Szemere Bertalan miniszterelnökhöz intézett, a kiadástörténetet magyarázó Petőfi-levéllel együtt: *Új évi nemzeti színházi zsebkönyv 1870-dik évre*, 607. sz. zsk.

Egy esetben megalapozott hipotézis állítható fel a kéziratból történt almanach-közlésre. A Budai Népszínház javára kiadott *Thalia. Zsebkönyv 1862-re* (Pesten Emichnél jelent meg, Fésűs György és Toldy István szerkesztésében, 188. sz. évkönyv) értékes antológia, benne olvasható először a *Haza értem...* (a közlésben: *Hazatértem*) c. vers. Gyulai Pál a következő évben a *Petőfi Sándor vegyes műveiben* publikálta másodjára (III. 255–256.) egy Szendrey Júlia-másolat alapján. A költeménynek azonban autográf kéziratát is ismerjük, a költő névaláírásával.¹¹ Ez Egressy Gábor szavalókönyvéből van kivágva, s mivel textológiai érvek nem szólnak ellene, feltételezzük, hogy a színész ezzel támogatta az évkönyv szerkesztőit.

Végül: egy esetben a további kutatásnak kell tisztáznia az első közlés helyét és idejét. Szintén Kolozsvárott, a *Bucsuvételi nemzeti színházi zsebkönyv 1867-dik évre* c. almanachban (601. sz. zsk.) adtak ki egy versszakot *A magyar nép* című, 1848 júniusi versből. Az utolsó strofa szállóigévé vált, itt a *Haza és szabadság* címet viseli: „Haza és szabadság, ez a két szó, melyet / Először tanuljon dajkától a gyermek; / És ha a csatában a halál eléri, / Utószor e két szót mondja ki a férfi!” A kritikai kiadás szerint csak az 1874-es díszkiadásban jelent meg nyomtatásban, s valóban nem szerepel a letiltott Emich-kiadásokban sem.¹² Mivel a kézirat a Szendrey Júlia birtokolta kéziratanyagban volt, vagy igazolandó, hogy innen származott a versszaknyi szöveg, vagy (és ez a valószínűbb) kellett lennie egy antológia- vagy kalendáriumközlésnek, ahonnan a zsebkönyv sűgő-szerkesztői merítették.

3.2. A közlési szándék és a szövegromlás tendenciái

A vándorszínész „nem ritkán stilizált (így nevezik színészeink, midőn valaki tulajdon szavaival mondja el szerepét)”.¹³ Kritikák sorával igazolható, hogy Vörösmarty rosszálló megjegyzése fokozottan érvényes volt a verses drámaszövegek előadására, amit magyarázott a vándorszínészet gyakorlatában a kislétszámú közönség megkívánta gyakori bemutató s a betanulási idő ennek következtében rövid volta meg a csekély (1–3) próbaszám. A színészek és sűgők a verses formát inkább nyűgnek tekintették, mintsem fokozott színházi játéklehetőségek; pontosságára való törekvésük teljességgel hiányzott hétköznapijaikból. Akkor is persze, ha zsebkönyvhöz gyűjtötték-másolták.

Petőfi három színészversének első közlése bánta ezt a gyakorlatot. A *Színészdal*, a *Levél egy színész barátomhoz* és *A tintásüveg* a *Nemzeti színházi zsebkönyv 1845-ik évre* (271. sz. zsk.) három sűgő-szerkesztőjéhez került (kéziratuk nem is került

¹¹ PIM Kt. P-an. 38. Vö. VP II. 374.

¹² VP III. 336.

¹³ VÖM 14. 160. Lendvayné alakításáról írta, a Pesti Magyar Színház 1838. augusztus 3-i előadásáról. A műsoron (érdekes véletlen) az a BAYARD-VANDEBURCH vígjáték szerepelt, *A párizsi naplopó*, amelyben Petőfi is fellépett – igaz, más fordítást mondva – Székesfehérvárott 1842. november 10-én (vö. PAt I. 8.), és amelyhez *Első szerepem* c. verse kötődött, vö. PSÖM 1. 380–383.

vissza a Landerer és Heckenast-nyomdából) – részeként annak a törekvésnek, amelynek keretében Petőfi színházi-színészi ambícióit költői sikerei ellenére sem látszott még feladni: a Pesti Divatlap segédszerkesztőjeként ingyenjeggyel, rendszeresen látogathatta a Nemzeti Színház nézőterét, kisebb tudósításokat és kritikákat is írhatott (1844 júliusa és 1845 februárja között), akkor mélyült el eszmetársi barátsága Egressy Gáborral, és az ő támogatásával 1844. október 12-én színészként is próbát tehetett a *Szökött katona* c. Szigligeti-népszínmű Gémesi notáriusának szerepében.¹⁴ A színházhoz kötődő elképzelések komolyságát igazolja még a *Színészdal* is, amely tendenciózus programvers; a színészetnek az irodalom és minden más művészet fölötti voltát hirdető költeményt viszont a színészi, majd a drámaírói kudarcok után Petőfi egyetlen későbbi kötetébe sem vette föl.

A verses szövegekkel szemben kialakított gyakorlat (és a többi zsebkönyv versközléseinek szövegromlása) bizonyítja, hogy ezúttal sem az almanach megkésett megjelenése magyarázza a szövegállapotot.¹⁵ Súlyos és nyilvánvaló sajtóhibák éktelenítik a három közlést (a *Színészdal* végén még a költő nevét is hibásan, *Petfinek* nyomták), akad köztük értelemzavaró is (A *tintásiüveg* 23. sorában a *feltja* helyett *folyta*), sőt a verscímben és három szöveg helyen előfordult *tinta* alakot az akkor már nyelvjárási *tentával* helyettesítették. Petőfinek volt lehetősége a korrigálásra: az *Összes Költeményekben* A *tintásiüveg* és a *Levél...* már helyesbített szöveggel jelent meg. (Ezt követte az előbbi vers 1858. évi közlése a 812. sz. zsebkönyvben.) Nincsenek adataink arról, hogy az életében megjelent további zsebkönyv-közlésekről Petőfi akár csak tudott volna. Pedig már ezekben is megfigyelhetők a szövegromlás tipikus esetei: az önkényes címadás (az 1019. és a 787. sz. zsebkönyvben) vagy éppen a cím elhagyása és a szöveg besorolása *Dalfűzér* gyűjtő elnevezés alá (az 538. sz. zsebkönyvben); az aposztrófok visszahozása és az interpunkció megváltoztatása (mindhárom almanachban), szótagkihagyás és ezáltal a verssor megcsonkítása (az 538. és a 787. sz. zsebkönyvben), a rím elbontása (a 787.-ben), a sorkezdet tördelésének megváltoztatása (mindhárom zsebkönyvben), a strófikus szerkezet felbontása (a 787. sz. almanachban, a *Tedd le, bojtár, a subádat...* esetében). Sőt: van példa – az utóbbi közlésben – verssorok átírására (11–12. sor) és a költő nevének hibás írására (*Pető Sándorként*, ugyanott).

A zsebkönyv-publikációk második szakaszában, 1849 és 1867 között (amint az táblázatunkból is látható) továbbra is megmaradt a Petőfi-versek tematikai sokfélesége. A közlés szorgalmazásában nem a költő egykori színésztársai játszottak a főszerepet, de feltétlenül említendő a magyar népszínházi mozgalom apostolának, Molnár Györgynek (maga is résztvevője volt a szabadságharcnak) a szerepe, aki – színigazgatóként, majd a Budai Népszínház élén – öt zsebkönyvet bocsátott ki, s úgy tűnik, hogy változó sűgői mellett szívén viselte a nagyon

¹⁴ Vö. PAf I. 21., 23–24., 32–33. A mai olvasó számára a véletlen is erősíti a zsebkönyv Petőfi-centrikusságát: egyik képmelléklete Szathmáryné Farkas Lujzát ábrázolta, akiről a költő 1842-ben Pápán a *Szín és való* c. verset írta, színdarabmellékleteként pedig A *párizsi naplopó házassága* szerepelt (vö. a 13. jegyzettel!), EGRESSY Béni új fordításában.

¹⁵ A késésre I. ENDRŐDI Sándor, *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*. Budapest, 1911. 44. Emiatt álzsebkönyv bukkant fel, amitől Szigligeti Ede közleménye óvta a közönséget. Pesti Divatlap, 1844. december 15.

szeretett és tisztelt költő népszerűsítését. Az ő társulata adta ki, Csiky Gergely sűgő szerkesztésében, azt a zsebkönyvet is (a 812. számút Pécsen, 1858-ban), amely nemcsak a színpadi műsorra bízta a passzív ellenállás szellemét, hanem mesteri összeállítással átvitte azt a *Színházi emlénybe* is. Közölték Aranytól a *Zács Klárát*, Matisz Páltól a *Bánkban és neje* c. verset – e kettőt a műsor hitelesítette, amennyiben szerepelt rajta Tóth Kálmántól *Az utolsó Zách* és Katona frissen újraengedélyezett *Bánk bánja* –, mindezt megtoldották *A virrasztók* (Vajda János) közlésével, Petőfitől egy semlegesebb verset, *A tintásüveget* választották. Ugyancsak Molnár György volt az igazgató Miskolcon a következő évben, ahol az 1860. évre kiadott *Új évi emlény* (696. sz. zsk.; Harmath Sándor másodsűgő szerkesztésében) hasonló módon politizált: Katona Gyula verse *Kazinczy Ferencz ünnepére* készült; példázat volt a helyi költő, Lévy József *Pusztai vár* és Lauka Gusztáv *Atyám sírján* c. költeménye; Petőfitől itt *A rab-oroszlán* szerepelt.

Az ún. hazafias versek (*A magyarok istene*, a mottóként idézett hazaszeretet-strófák *A magyar ifjakhoz*, *A magyar nép* c. költeményekből) csak az 1860-as évektől jellemzők. Hozzávéve, hogy színházi zsebkönyv kiadása okozta cenzúraügyekről sem tudunk, úgy tűnik, a színtársulatok többet bíztak az előadások nem rögzíthető s így számon is nehezen kérhető „behallásaira”, mint az almanach amúgy is lassabban ható szépirodalmi mellékhatására.

A vers megszületése, első közlése és újraközlése közötti idő növekedése egyenesen arányos a sajtó alá rendezés gondjainak megszorodásával: a nyelv- és versszemlélet, a helyesírás változásai révén. E téren a lehető legkiválóbb kalauzunk van Arany János személyében, aki *Az apostol* jegyzetben már említett, 1862-es kiadási kísérlete kapcsán a Petőfi-versszövegek kiadásának igénybeli maximumát írta elő: „Ki Petőfi kéziratát ismeri, tudja, hogy az ő írása nemcsak calligraphiai csín, hanem helyesírási szabatoság tekintetében is a legjobb egyike volt. Nem is haladt azóta a magyar helyesírás, kivéve talán, hogy az ő kettős *ly*-ei helyett (*melly, illy, olly*) egy *ly* kapott lábra, s hogy a változó *sz* hangú igékben, hol ő Révay után *t-t* írt (*aluttam*, – de nem következetesen *alúgy, alunni, alunnám* stb.) a többség ma *d-t* használ. Nem volt hát semmi oka a javítónak megváltoztatni Petőfi helyesírását. Nem volt joga *köny*-et írni ott, hol a vers *könny*-et kíván, emléjét, hol a jambus emléjét követel, elhagyni az apostrophét az álmodj' ikes ige mellől, lombokról-t igazítani, hol lombokról a mérték; *kint* szót használni, hol szebben hangzik a *kinn*, valjont tenni a jambicus vajon helyébe, feljókra változtatni értelemzavarólag, a följök szót; elválasztani a mit Petőfi összeírt: 'éjszaka fényével', 'fél isten' stb. Nem volt joga felcserélni, elhagyni, más helyre rakni Petőfi írásjeleit...”¹⁶

Arany véleményét *Az apostol* kiadásáról azért volt érdemes teljes egészében idézni, mert egyrészt máig ható érvénnyel minősíti Petőfi valóban pontos helyesírását és gondos, a költői mondanivalóhoz mindenkor alkalmazkodó interpunkcióját, másrészt példái, olykor azonos szövegrészekre vagy szavakra, kimutathatók a színházi zsebkönyvek versközléseiben is. Így, Arany véleményének figyelembevételével, érthető, hogy a kevesebb betűkészlettel rendelkező és konzervatívabb helyesírású vidéki kis nyomdák kiadta almanachokban egyszerre jelentkeznek a fenti, ma nagyrészt modernizálásnak érzett változtatások, valamint

¹⁶ A/ÖM XI. 344–345.

a maga korában korszerű Petőfi-szövegek bizonyos fokú archaizálása. Az aposztróf (a', 's) eltűnése a pest-budai nyomdai gyakorlatban szinte év pontosság-gal meghatározható: a *Rózsabokor* a *domboldalon* az Életképek 1848. július 9-i első közlésében még aposztrófokkal olvasható, de az 1850-es *Újabb költeményekben* már nem, s így közölte újra a szarvasi Réthy Lipót-nyomda is, 1854-ben (946. sz. zsk.). Kb. ugyanakkor a nagykanizsai nyomda „Markbeiter és Ollop betűivel” még következetes aposztrófokkal nyomtatta *A' virágnak megtiltani nem lehet...* szövegét. Néhány alföldi nyomdában (Réthy Lipótnál immár Gyulán, Burger Zsigmondnál Szegeden) az 1850-es években még nyoma van a helyesírás 1848–1849-ben megkezdett demokratizálásának, a *c* > *c* használata nemcsak az *Ilyen óriást, mint...* szövegében, de személynévben és címben is megfigyelhető: *Cakó temetésén* (a 476., illetve a 978. sz. zsk-ben; 1858-ban, illetve 1857-ben).

Petőfi a színházi zsebkönyvek nyilvánosságáért a második és a harmadik közlé-si periódusban tetemes szövegromlással „fizetett”, amelynek lehetséges változatait a költő életében történt közlések példáival szemléltettük. A szótagszám, a ritmus és a rímek szétzilálása megfelelt a „stilizálás” említett színházi gyakorlatának, amit kiegészített a mondhatóság követelményének szintén a sűgő-szerkesztő véreben lévő érvényesítése. E tendenciákat talán együtt mutatja a *Szeget szeggel* 1866. évi, egri közlése (376. sz. zsk.), ahol a szövegromlás jelenségei és négy sor érthetetlen kihagyása mellett az utóbbira is találunk példát: a 25. sor *De'szen jól van!* fordulata *No de semmi-re* változott. Arany János rosszallását az interpunkciónál azzal lehet kiegészíteni, hogy néhány közlés esetében a nyomda nemcsak módosította azt, ha-nem részlegesen vagy szinte teljesen mellőzte is; az előbbire *A rab oroszlán* miskol-ci, 1860-as közlése lehet a példa, az utóbbira pedig *A virágnak megtiltani nem lehet...* nagykanizsai és a *Szeget szeggel* említett egri publikálása (a 696., illetve a 713–714. és a 376. sz. zsk-ben).¹⁷ Az újraközlés mélypontja alighanem a mindössze négysor-os Cs. E. *kisasszony emlékkönyvébe* balassagyarmati, 1864-es kiadása volt (61. sz. zsk.), ahol a vers nemcsak címét veszítette el, hanem besoroltatott az „Epigram-mák” közé. Az itteni szöveget az *Összes Költemények* 1847-es textusával szembe-sítjük:

ÖK (1847)

Ha e sötét betűk, a miket itt leírok,
Lennének a balsors, a melly tán téged ér:
Elvetném tollamat, nem írnék, bárha lenne
Minden vonásomért egy-egy ország a bér.

61. sz. zsk.

Ha a sötét betűk
A miket itt leírok
Lennének a balsors,
Mely téged ér.
Elvetném tollamat s nem írnék,
Bárha minden vonásomért
Lenne egy egy ország a bér.
Petőfy.

Nem járt jobban a nyolcsoros *Első szerepem* sem egy Gyulafehérvárott, ismeretlen időpontban kinyomtatott almanachban:

¹⁷ Itt jegyezzük meg, hogy nem állapítható meg pontosan, a szövegromlásokból mi írható a kiadványok szerkesztőinek és mi a nyomdai szedőnek a rovására.

ÖK (1847)

Első szerepem.

Szinészsé lettem. Megkapám
Az első szerepet,
S a színpadon először is
Nevetnem kellett.

Én a szerepben jó izűn
S szivemből neveték;
Pályámon, oh ugy is tudom,
Leend ok sirni még.

481. sz. zsk.

Szinészé lettem!

Szinészé lettem, s meg kapám
az első szerepet
S a szerepben, kaczagnom
kellett

Én jóizűn s szivemből
kaczagék
Pályámon oh elég
leend ok, sirni még.

(A harmadik, 1867 utáni közlési periódusnak a fentiekén kívüli sajátosságairól az 5. pont alatt szólunk.)

4. Egyes Petőfi-versközlések problémái

4.1. A két kétes hitelű bortal szerzőségéről

A 763. sz., 1847-ben (valószínűleg március elején) megjelent nagyváradi zsebkönyvben közölte a *Dalok* gyűjtőcím alatti melléklet-részben Fehérváry Kontra Antal sűgő a *Kiért űrítsem e pohárt...* és az *Üresen áll már a kancsó...* kezdetű bortalokat; az utóbbi alatt *Petőfi*. névaláírással, de olyan helyzetben, hogy nem derűl ki egyértelműen, a költő megjelölése vonatkozik-e az előtte közölt versre is. A következő évben a sűgő Kecskeméten szerkesztett és adott ki (1848. január 5-i megrendeléssel) egy *Játékszűni emlíny...* c. zsebkönyvet, amelyben részben megismételte az irodalmi anyagot. A két bortal itt nem egymás után szerepel, hanem közűjuk ékelődik a *Rég veri már a magyart a teremű...*; mindkettő cím nélküli és anonim.¹⁸

A két verset Petőfi-költeményként Bártfai Szabó László közölte 1929-ben, a zsebkönyvből. Állítását Gulyás József ugyanabban az évben az *Üresen áll már a kancsó...* esetében elfogadta, a *Kiért űrítsem e pohárt...* kezdetűnek azonban közölte egy 1848-as, honvéd-huszár-tűzér-hazára átűrt négystrófás, kézűratos változatát, és ennek alapján tagadta Petőfi szerzőségét.¹⁹ A Petőfi-irodalom lényegében máig hasonló álláspontot foglalt el: a VP-ben az utóbbi szintén kétes hitelű, és mindkettőt 1843-ra, a kecskeméti színészhónapokra datálta Varjas Béla. Kiss József mindkettőt kétes hitelűnek tekintette, a keltezést korainak, ezért kivette őket az új kritikai kiadás első kötetéből, és a kérdést az 1847. évi verseknél tárgyalta volna.²⁰

¹⁸ Ezért nem tekinti és említi Petőfi-versnek az MSzZSB leírása. Nem ismerte ezt a kiadásukat a VP sem.

¹⁹ BÁRTFAI SZABÓ László, *Ismeretlen versek Petőfitől és Tompától*. ItK 1929. 200–208.; GULYÁS József, *Petőfi-vers?* ItK 1929. 475.

²⁰ VP I. 21. és 381.; PSÖM I. 118–119.; PA I. 384–394.

Az *Üresen áll már a kancsó...*-t illetően új adat vagy dokumentum most nem merült fel, ezért a verset továbbra is kétes hitelűnek tekintjük. Bár kétségtől elgondolkodtató, hogy Remellay Gusztáv bécsi tudósításában (Hazánk, 1847. február 27. és nyomán a Honderü, 1847. március 9.) a dal ottani elénekléséről egy jótékony-célú hangversenyen szólva, csak a zeneszerző Egressy Béni nevét említi, a költőt nem, holott Petőfi éppen ekkortájt lett a Hazánk publikáló szerzője, és Remellay február 9-én sürgette több vers közlését tőle.²¹ Ugyanakkor el kell ismerni, hogy stíluskritikai érvek nem szólnak Petőfi szerzősége ellen.

A *Kiért űrítsem e pohárt...* esetében más a helyzet: az ég urára, a nemes férjre (a kecskeméti közlésben: jó honfira) és a hazára mondott hármas köszöntő, de kivált a második strófa konkrét szituációra utal, ám nem a helyzetdal, hanem egy színpadi helyzet értelmében. A darabot sikerült megtalálni; *Marcsa, az ezred lánya*, népszínmű három felvonásban.²² A mű magyarítás Donizetti *Az ezred lánya* c. vígoperájából; Szerdahelyi József, a kor egyik leghíresebb baritonénekese, az első magyar Figaro, zeneszerző, fordító dolgozta át a cselekményt Simonyi óbester táborába. (Magának a Sulpice-Sulpizio őrmesterből lett Skultéti huszárorbester és zászlótartó szerepét tartva fenn.) Az átdolgozás időpontja ismeretlen, de minden bizonnyal 1844 tavasza, amikor Szerdahelyi – 1844. március 14-én jutalomjátékán eljátszva még a Donizetti-opera szerepét, Egressy Béni fordításában – elhagyta a Nemzeti Színházat, hogy önálló, operát is játszó vándortársulatot hozzon létre Havi Mihállyal és Szabó Józseffel (Petőfi előző évi kecskeméti direktorával). Az együttes 1844–1845-ben párhuzamosan tartotta műsorán az eredeti vígoperát és Szerdahelyi népszínművesített darabját; az utóbbinak legkorábbi ismert előadása 1844. július 27-én volt Kolozsvárott. (Színlap nem maradt fenn róla.)²³

Szerdahelyi a III. felvonás fináléjában nem követte az eredetit, hanem egy új jelenetet iktatott be, *Marcsa* bordalával, amelyet kórusrefrén tett hatásosabbá. A *Kiért űrítsem e pohárt...* ennek a bordalnak a szövege; a kórusrefrén nyomát mutatja is a 2. és a 3. versszak azonos utolsó sora: „S hol szív, barátság együtt jár, tiéd a második/harmadik pohár.” Kőrösy Ferenc társulata, amelynek zsebkönyvében Fehérváry Kontra Antal a szöveget (az OSZK-példánytól némileg eltérő szövegváltozattal) nyomtatásban közölte, Nagyváradon 1846. november 8-án, Kecskeméten pedig, ahol a megismételt kiadás készült, 1847. november 28-án, bemutatkozó előadásán tűzte műsorra a *Marcsát*. (Színlap ezekről az előadásokról sem maradt fenn.)

Az elmondottak alapján:

- a *Kiért űrítsem e pohárt...* bordalt, amíg újabb, perdöntő bizonyíték nem kerül elő, nem tekintjük Petőfi-versnek, kétes hitelűnek sem;
- szerzője minden bizonnyal Szerdahelyi József, keletkezési éve pedig 1844;

²¹ Idézi Kiss József: *PA* I. 121–122., 210., 178.; a tudósítás 1848. március 9-i megismétlése a Honderüben téves adat.

²² Kéziratos példánya: OSZK SzT, N. Sz. M 155. A datálatlan szövegkönyv a Nemzeti Színház könyvtárából került át az Operaház állományába, s onnan a nemzeti könyvtárba.

²³ Ugyanezen ok miatt a következő években sem állapítható meg bizonyossággal, melyik mű szerepelt egy-egy vándortársulat műsorán. 1847-ben, Baján Szerdahelyi átdolgozását játszották, vö. MOLNÁR György, *Világos előtt*. Szabadka, 1880. 67.

- végül mindez megmagyarázza, miért nem nevezte a sűgő egyik zsebkönyvben sem Petőfi versének. E szerint az értelmezés szerint tehát a Petőfi névalírás a nagyváradi zsebkönyvben csak a M^{ÁS}. cím alatt közölt *Üresen áll már a kancsó...* szövegére vonatkozik, és nincs visszaható érvénye a BORDAL. címmel előtte közölt *Kiért ürítsem e pohárt...* három versszakára. (Ilyennel egyébként egyetlen más zsebkönyv versanyagában sem találkozunk.)

4.2. Egy címváltozat filológiai tanulságai

A 713. és a 714. sz. nagykanizsai zsebkönyv *Hollósy Cornélia Emléke* cím alatt közölte az 1843 decemberéből és Debrecenből keltezett *A virágnak megtiltani nem lehet...* c. közkedvelt Petőfi-verset. A két almanach datálása bizonytalan: a bibliográfia szerint az előbbi (kérdőjellel) 1852-re, az utóbbi pedig 1852 és 1860 közé tehető. A helytörténeti-színháztörténeti kutatások nyomán, jelenlegi ismereteink szerint, úgy pontosíthatunk, hogy Szőlősi Mihály és Szuper Károly együttese 1854 májusában–júniusában játszott a városban, és ők adták ki a 713. sz. zsebkönyvet. Latabár Endre társulata csak *azt követően* léphetett fel, miután zsebkönyvük voltaképpen nem új, hanem az előző almanach megmaradt példányaiiba, más színű papíron beragasztott társulati névsorral készült.²⁴

A Petőfi-vers itteni címadása nem véletlen. 1847 tavaszának nagy sikere lett Egressy Béni megzenésítésében e költemény, amelyet a Nemzeti Színház 1847. április 13-i, 16-i, 27-i és június 2-i előadásán a *Szevillai borbély* éneklecke-jelenetében adott elő Hollósy Kornélia, s neki ajánlva, *Kornéliához* címen jelent meg a kompozíció.²⁵ A 713. sz. zsebkönyv OSZK-példányán ceruzás javítás látható: ~~Hollósy~~ Prielle. A rájegyzés egykorúnak látszik, és szintén logikus: Prielle Kornélia a verset 1846 novemberében énekelte el a debreceni színházban a jelen lévő költő tiszteletére, a *Szökött katona* c. Szigligeti-népszínmű alkalmi betétjeként, alkalmasint Kovács József helybeli cantus praeses 1844-ben komponált dallamával.²⁶ A két Kornélia történetének tudója mindenképpen színész lehetett. Személyét meghatározni nem lehet; mindkét, Nagykanizsán megfordult társulatban voltak Petőfinek személyes ismerősei, Szuper Károly és Kecskés Károly. Megjegyezzük még, hogy a kettős közlés forrása nem *A szép juhász* c. Szigeti József-népszínmű volt, amelynek 1850 óta nyitódala lett a Petőfi-vers, hanem szövegének erős romlása ellenére (elmaradt a harmadik, a viszontszerelemre célzó versszak, a 14. sort részlegesen átirták) minden bizonnyal az *Összes Költemények* – a nagykanizsai

²⁴ A Szőlősi–Szuper-társulat szereplésére l. SIMONFFY Emil, *Vándorszínészek Nagykanizsán 1854-ben*. Életünk, 1966. 2. 88–93. Ennek megfelelően DOBÓ László megállapítását a Latabár-társulat 1852. évi vendégjátékáról – legalábbis a zsebkönyv vonatkozásában – tévesnek kell minősítenünk: *Színházi élet Nagykanizsán (1784–1950)*. Nagykanizsa, é. n. [1991] 28. és 30.

²⁵ PA^t I. 124., 126., 134., valamint: *Magyar népdalok és népies dalok* 3. *Népies dalok*. Szerk. KERÉNYI György. Budapest, 1961. 45. (a dallam) és 213. (jegyzetben).

²⁶ Vö. PSÖM 1. 476–478.

szövegváltozat ugyanis nem tartalmazza azokat a változásokat, amelyeket a könnyebb énekelhetőség kedvéért a népszínműben tettek rajta.²⁷

5. A Petőfi-kultusz versei

A magyar színészet korán, 1857-ben csatlakozott a Petőfi-utóélet nagy, vitatott kérdéseire. Nem zsebkönyvben, hanem a *Gyámbot* c. „szépirodalmi és színészeti album”-ban (Pest, 1858) jelent meg a szerkesztő-színész, Futó János verse (147.). A *Petőfi emlékezete* alcíme szerint 1857 májusában, Szentesen született és valószínűleg J. M., azaz Jókai Mór cikke váltotta ki (*Petőfi Sándor*, Vasárnapi Újság, 1856. március 2., arcképpel). Ő, bár igen óvatosan, 1850 óta először beszélt a költő halála körülményeinek bizonytalanságáról, a „madárlátta sír”-ról; Pákh Albert 1857-ben még csak a keresztelés anyakönyvi kivonatát publikálta és a szülőhely-vitát intonálta lapjában; a kutatást a halál részleteiről csak a Bach-rendszer bukása után, 1860-ban kezdte sürgetni. Futó, verse szerint, nem tudott belenyugodni a jeltelen sírba, benne a sajátos magyar sors jelképét látta. (Feltűnő, hogy a költői pálya méltánytalanságait felsoroló vers nem említi Petőfi színész voltát.)

A Petőfire vonatkozó versek a kiegyezést követő évtizedben, a harmadik közlési periódusban lettek jellemzőek a színházi zsebkönyvek irodalmi anyagában. Medgyes Lajos dési lelkésznek, Petőfi személyes barátjának versét (mai ismereteink szerint) a 309. sz., a *Népszínházi zseb-könyv 1868-ik évre* (Buda, 1868. 51–52.) közölte, megelőzve a Vasárnapi Újság 1869. november 7-i számát. A *Petőfi halála a segesvári téren 1849 c.* költemény azonban az utóbbi közlésben 1859-es keletkezési dátumot visel, és ugyanez az évszám van Medgyes Lajos *Költemények* c. kötetében is (Brassó, 1904. 193–194.). Ha a datálás igaz, és a vers a segesvári csata 10. évfordulójára készült, akkor megelőzte az első olyan emlékezést, amely szerint (Lőrincz József honvéd őrnagy sorai az említett vizsgálódás során) az ütközet elején „Petőfit szuronyos fegyverrel láttam gyalog a gyalogosok között – beosztás nélkül – működni”. (Vasárnapi Újság, 1861. február 3.) Medgyes 48 soros versének voltak valóságos elemei: a lováról lebukott Bemet egy mocsárban fedezték föl a menekülők, és így vitték, „iszappal takartan” magukkal. Petőfi hősi halálának ábrázolásában sajátos módon keveredtek a romantikus képzetek (a költő vezette a csatasort, az ő dalát énekelték a rohamozók, utolsónak maradt életben, végül térdén csatázva esett el) az *Egy gondolat bánt engemet* sorával: a holttestet nem találják meg, mert „Összetiprák / Fújó harci mének”. Medgyes meg is szólaltatja a költőt: „Oh hazám! szent hazám! felkiált most, / Napod velünk gyászos éjbe dül!” De felrémlenek ábrázolásában más irodalmi hagyományok is, a *Szigeti veszedelemtől* Jókai szabadságharcos novellájáig, a *Csataképek* némely darabjáig. Az utolsó versszakban véres árnyként tér vissza a költő szelleme. Nem zárható ki, hogy Medgyes verse (persze nem a zsebkönyv-közlés, hanem a Vasárnapi Újság) hatott Madarász Viktorra is, amikor megfestette *Petőfi halála* c., a szélsőségekig romantizált és vulgarizált olajképét (1875).

²⁷ Vö. OSZK SzT, N. Sz. Sz. 51. A *szép juhászbán* előbb csak az első, utóbb az első két versszakot énekelték. Nyomtatásban 1857-ben jelent meg mint Piroška dala: OSZK SzT, MM 18. 748.

Akire feltétlenül hatott, az Rejtényi Lázár volt, Novák Sándor színtársulatának sűgője, 1869 szeptemberétől a Budai Népszínház színésztagja. Előző minőségében az általa kiadott *Színházi emlíny...* c. zsebkönyvben (410. sz.: Gyöngyös, 1868) háromstrófás verset közölt, *Petőfi Etelkéje sírjánál* címmel. A *Népszínházi zseb-könyv 1869-1870-ik évre* (311. sz.; Buda, 1869) kiegészített című, új költeményt hozott Rejtényitől (...*halottak napján.*) Az immár 8 szakaszos verszetbe bekerült a szerelmi bánat és a lány halála okozta harci lelkesedés és hősi halál: Rejtényi sajnálta előző, szentimentális költeményét, és megpróbálta „megmentését”, a változó Petőfi-kép hatása alatt.

E helyütt csak röviden utalhatunk arra, hogy a kiegyezés utáni Petőfi-kultusz mindkét meghatározó ellentmondása tükröződött a zsebkönyvek versközléseiben is. A segesvári halál ténye rögzülni látszott, de a megszólaló tanúk mindinkább a menekülés közben megölt költő képét idézték, ami ellen az irodalom és a képzőművészet a hősi, harcban elesett Türraioosz ellenképével védekezett. 1867 után nem volt tartható az a példázatos célozgatás sem, amellyel a passzív ellenállás szellemében Medgyes még élhetett: az általánosságban említett „*K ü l s ő e l l e n*”-nel; a nemzeti szabadságharc nagy halottjának és a változatlan személyű uralkodóval való megbékélésnek a szellemét most már egyeztetni kellett. A kolozsvári *Bucsuvételi nemzeti színházi zsebkönyv 1870-ik évre* közölte (a Tarka Világ és Képes Regélő c. folyóirat²⁸ után másodközlésben) E. Kovács Gyula színésznek, Petőfi nagyhatású szavalópropagátorának 1867-ben írt „drámai költemény”-ét, helyesebben alkalmi egyfelvonásosát, a *Petőfi ébredését*. A cím Vörösmarty prologusára, az *Árpád ébredésére* utal, mellyel 1837-ben a Pesti Magyar Színházat megnyitották. A sírjából feltámadó Petőfire vonatkozó szerzői utasítás a hősi halottat írja elő: „Honvédöltönyben, üres hüvelylyel oldalán, baljában tépett lobogó...” Első kérdése („Bukott a zsarnok, s boldog a magyar?”) viszont már magát Petőfit idézi, a *Három szív története* c. vers zárósorának szóvisszhangja. A Nemtő válasza még a jövőbe utalja a boldogulást. A 18 év alatt történtek magyarázatául a meg nem nevezett Görgői személyében a belső árulást vádolja. Ekkor – Madách Ádámjához hasonlóan – Petőfi álmában élőképeket lát: Világos, Arad, az országgyűlés megnyitása, a koronázás tablóit „Egy kép a boldog jövőből” zárja. Az egyébként versben, jambusban írott egyfelvonásos kurtán-furcsán fejeződik be: a zenére felébredő Petőfi leszáll sírjába, a színpadi sülyesztőbe, a Nemtő felemelkedik.

A kultusznak az említett ellentmondásait tükrözi a 958. sz. (*Boldog újévet!*, Szatmárnémeti, 1877) és az 1033. sz. zsebkönyv (*Színi emlíny*, Székesfehérvár, 1876-1877). Azonos irodalmi mellékletükben közös *A magyarok istene* c. Petőfi-vers közlése is, mindkét esetben az utolsó három versszak elhagyásával. Ezáltal az 1848 áprilisában írott, a jövőhöz forduló-fellebbező, várakozó költeményből (hatása a Nemtő szövegében már E. Kovácsnál is kimutatható) a záró kérdőjel ellenére is jelen idejű beteljesedés lett a dualizmus első évtizedének végén; új értelmet kapott a 19. sor: „...most, a midőn már elértük a révet...” Vérteli színházi „húzás” ez, amelynek során a költő szövege látszólag csak rövidül, valójában ártrendeződik.

²⁸ Áldor Imre rövid életű és kevésbé ismert lapja nagy szerepet játszott Petőfi kultuszában. A zsebkönyvekben is publikáltak közül megtalálható itt a *Szeget szeggel*, valamint a *Levél egy színész barátomhoz*, továbbá Szász Károlynak a főszövegben elemzett verse, ezúttal Petőfi emlékezte cím alatt. E. Kovács egyfelvonásosa Petőfi halálának 20. évfordulóján, 1869. július 30-án jelent meg.

(1864-ben, a Schmerling-provizórium idején Székesfehérvárott, a 1029. zsebkönyvben még a teljes versszöveget közölték.)

A két említett zsebkönyvben szintén közös volt Szász Károly verse, a *Petőfi gyermekkori lakhelye*. Először a Vasárnapi Újság 1867. október 21-i száma közölte; a költő kiskunfélegyházi gyermekkorát megörökítő emléktábla avatásán hangzott el nyolc nappal korábban. Itt is volt mit áthidalni: egyrészt meg kellett kerülni a szülőhely-vitát, másrészt az emléktábla Reményi Ede koncert-kezdeményezésének eredménye volt, 1861-ben, a rövid alkotmányos időszakban készült, s rajta máig ez az évszám olvasható. (A vers közvetlen forrása Pásztor Ferenc félegyházi tanító hasonló című cikke volt a VU október 13-i számában.) A rutinos tollal írt költemény az üstökös szimbólumával utalt a születés és a halál bizonytalan körülményeire, visszhangozta a *Szülőföldemen* c. Petőfi-verset, az emléktábla kérdését pedig egyszerűen megkerülte.

A Petőfi-kultusz ellentmondásainak feloldására alakuló receptekhez képest egyszerűbben járt el a Vasárnapi Újság 1869. december 26-i számának anonim közléje, aki a *Petőfi-reliquiák* c. cikkben kéziratból közölte Petőfi levelét Szemere Bertalan 1849-es miniszterelnökhöz, *A honvéd* tömeges kiadása tárgyában, és magát a verset is; de nem az 1849-es rölpap- és folyóiratkiadás szerint, hanem kéziratból. Kipontozta a 39–40. sort: „Én is segitettem koronát leütni/A király fejérül!” A 41. sorban pedig a „Hejh te király” megszólítást „Hejh ellenség”-re változtatta. Így vette át a szöveget a 607. sz. zsebkönyv is (*Új évi nemzeti színházi zsebkönyv 1870-dik évre*, Kolozsvár).

6. Petőfinek tulajdonított versek a színházi zsebkönyvekben

Négy ilyen költeményt találtunk hatszori közlésben, ami kiegészíthető egy két soros mottó egyszeri közlésével. Közülük háromról már Kiss József tudott, ezeket azonosította is: a háromszor is Petőfi-versként közreadott *Számadás* (Szatmár, 1857. 950. sz. zsk.; Arad, 1862. 36. sz. zsk.; Győr, 1868. 464. sz. zsk.) Sárosy Gyula költeménye; a Vácott 1854-ben közölt *Csont, a kóbor színész* Pákh Albert munkája (1092. sz. zsk.);²⁹ az ugyanott 1855-ben Petőfi neve alatt kiadott *Barna leány* pedig Erdélyi János *Szőke leány* c. versének némileg romlott szövegű változata (1093. sz. zsk., az előző évi zsebkönyvben helyes címmel, de szerzőmegjelölés nélkül, szintén szerepelt). 1861-ben Sopronban Petőfinek tulajdonították a *Tánitsatok* c. Iduna-verset, azaz Szász Károlyné Szász Polyxénia költeményét (929. sz. zsk.); végül Szegeden 1856-ban neki ajándékozták a mottóként idézett két Arany János-sort, a *Toldi* VII. énekének 1–2. sorát (975. sz. zsk.).

²⁹ PSÖM 1. 154. Ennek a színészi közfelfogást tükröző tulajdonításnak következtében eldőltnek tekintjük a Fekete Sándor és Kiss József közötti vitát, hogy ti. Petőfi volt-e a Garay János-balladára készült paródia „hőse” – az előbbi javára. Vö. VP VII. 408. és PSÖM 2. 161–162., illetve FEKETE Sándor, *Petőfi a vándorszínész*. Budapest, 1969. (It Füz 64.) 157–165. és uő, *Petőfi Sándor életrajza I*. Budapest, 1973. 295–198.

POÈMES DE PETŐFI DANS LES ALMANACHS DE THÉÂTRE (1845-1880)

Dans la période en question 30 poèmes complets et 4 extraits ont paru de Petőfi dans les almanachs de théâtre, en 55 publications au total. Mais des lettres, des poèmes d'autorité douteuse et même – à 5 fois – des poèmes attribués à lui ont également été publiés sous son nom. Ces poèmes – dont le sujet ne se limite pas aux thèmes relatifs au théâtre – embrassent sa carrière poétique entière. Les sources principales des publications sont les trois éditions de la *Poésie complète* (1847–1848) et l'édition en deux volumes des *Nouveaux poèmes 1847–1849* (1858), mais les almanachs ont puisé dans des publications de périodiques aussi, et une fois – sans doute – l'édition remonte directement au manuscrit.

L'étude – complétant et modifiant l'ordre de la publication des poèmes de Petőfi par rapport à celui de l'édition critique – passe en revue toute la pratique de l'édition des textes, la qualifie et la divise chronologiquement, établit des tendances de corruption de texte, supprime de l'oeuvre le poème *Kiért üritsem e pohárt...*, lequel était considéré jusqu'ici comme d'autorité douteuse, à cause d'avoir reconnu son texte dans celui d'une chanson à boire d'un drame lyrique populaire. Dernièrement il procède à l'examen de la naissance du culte de Petőfi, à partir des textes publiés dans les almanachs de théâtre.

A Faust-monda elemei Pázmány Péter *Posonyban lött praedicatio*jában

Heinrich Gusztáv sajnálkozva írja le 1914-ben megjelent Faust-tanulmánygyűjteményében: „Csodálatosképpen a német Faust monda a XVI. században nem került hazánkba.” Ezt azért is meglepőnek tartja, mert e század folyamán számos diákunk fordult meg Wittenbergben. Negatív összegzését így foglalja össze: „Mégis hazai forrásainkban tudtommal sem a XVI., sem a következő két században sehol sem történik megemlékezés Fausról és csak a XIX. századnak második felében szól a nagy bűvésről két ponyvairodalmi termék.”¹

Turóczi-Trostler József bukkant rá az 1920-as években Magyar Istvánnál *legalább a névre*, mondván: „...egyetlen Faust-adatunk van: Magyar István (Az országokban való sok romlásoknak okairól) ... említi VI. Alexander s II. Sylvester pápával együtt Faustus János-t az »ördögösöc, varasloc, boszorkanyoc« között.”²

A Faust-monda tehát „Középeurópai diadalútján elkerüli Magyarországot: csak egy-két trufája téved hozzánk névtelenül (Hevenesi Gábor, Taxonyi János)” – írja *Világirodalom magyar ponyvái* c. tanulmányában. A kérdés továbbra is foglalkoztatta Turóczit, 1959 márciusában, akadémiai felolvasó ülésen így összegez: „A magyar középkor, a reformáció kora, a XVI. és XVII. század prédikációs irodalma ördögi kísértetekkel teljes. De azok között, akik elbeszélnek a szabadon lebegő ördögös történeteket, egyetlen sincs, aki leírná Faust nevét, vagy akár csak célzást tenne rá, vagy a Faust-gondolat igézetében élne, Magyar István pedig, az egyetlen, aki leírja Faustus nevét, nem tud semmiféle Faust-motívumról. Különben is: az egyes szabadon lebegő motívumok csak a Faust életében egymással összefüggve kapnak fausti tartalmat és értelmet.”³

Ha kiegészítjük e sort a Molnár Albert nevéhez fűződő énekkel, és megemlítjük Vásárhelyi Judit szerencsés felfedezését, a XVII. századi, Székesfehérváron őrzött nyomtatványban megbúvó történetet Molnár Albertről – zárhatjuk is az eddigi adalékok sorát.⁴

Azonban Pázmány 1610-es beszéde, a „*Posonyban lött praedicatio*” vélhetően a Faust-motívumok újabb sorát rejt. Noha azzal a megjegyzéssel jelent meg, hogy „egy keresztyén halgatótul, az eleven nyelv után írásban foglaltatott”, vitathatat-

¹ HEINRICH Gusztáv, *Faust. Irodalomtörténeti cikkek*. Budapest, 1914. 243.

² TROSTLER József, *Faust*. In *Irodalmi lexikon*. Szerk. BENEDEK Marcell. Budapest, 1927. 365–366.; Vö.: *Régi Magyar Könyvtár*. 27. Budapest, 1911. 96. TURÓCZI-TROSTLER József, *Világirodalom magyar ponyvái*. Budapest, 1936. 3. (Klly. a Magyar Nyelv 1936. évfolyamából.)

³ TURÓCZI-TROSTLER József, *Faust. Magyar Irodalom Világirodalom*. II. Budapest, 1961. 299–339.

⁴ TOLNAI Gábor, *Molnár Albert éneke*. In *Uő, Évek – századok*. Budapest, 1958. 111–132.; VÁSÁRHELYI Judit, *Molnár Albert és a sátán szövetsége*. Ilt 1977. 395–404.

lanul Pázmányé, aki e beszédét az 1636-os prédikációgyűjtemény pünkösdi utáni X. vasárnap prédikációjába részben beépíti.

Pázmány a pozsonyi ferences templomban idézte fel a szerzetét harmadszor is hűtlenül elhagyó, ördöggel cimboráló fráter Thordai János ügyeit, a kárhozatra ítélt barátot fausti vonásokkal ruházva fel. Bár Faust nevét Pázmány nem ejti ki, de beszédében, „amaz tündér módra változandó álhatatlanságnak tükröre”-ben a Faust-monda motívumsora bukkan fel. Az kétségtelen, hogy a szerzetét ismételten elhagyó ferences Pázmány szemében már elkárhozott, hiszen szerzete helyett a részegességet és a paráznaságot választotta. Ne feledjük, a Faust-népkönyvben a sátn ferences barát képében jelenik meg! Pázmány felrója Thordai részegességét: „...ezt szent Pál az gyilkossággal, az paráznasággal egy karban számlállyá”, de nem mentes a barát a paráznaságtól sem, „...egy calvinista embernek azt igrte, hogy ha leányát néki adgya, mind gyárt az calvinista praedikátorságra adgya ő-is magát”.

Mindkét fausti bűn a „változó álhatatlanságban” összegeződik, ezek a barát jellemzői: „soha egyébnek álhatatlanságnak laptájánál, tátozhoz-is fölöttébb-való tündérségnek nyugtalanságánál nem ismértem őbenne.”

Mindezek a (mondhatnánk, fausti) tulajdonságok vitték kárhozatra a barátot, ezért kereste az ördögök társaságát.⁵

A Johann Spiess nyomda 1587-es *Historiájában* Faustus varázskönyveit is felsorolja az ismeretlen szerző: „És ezek az elbeszélte dolgok csupa dardanusi módszerek voltak, fekete mágia, versek, méreggel étetés, jövendőmondás, megbűvölés, miképpen az ilyen könyveket, szavakat és neveket hívják. Ezek tetszettek nagyon D. Faustusnak, ezen gondolkodott, ezt tanulta éjjel-nappal, többé már nem akarta magát teológusnak hivatni, teljességgel világivá vált...”

Ilyen ördögi könyveket tartott titkos ládájában Thordai fráter is, még a Pozsony melletti Diószegre menve is magával vitte őket. Nem megtérő bűnösök vitték a baráthoz e könyveket, ezekre az ördöggel való társalgáshoz volt szüksége.

Ezek után az sem meglepő, hogy a barátot különböző alakot öltő ördögök látogatták – mint ezzel a bűnös Pázmánynak maga dicsekedett. Megtudjuk a beszédből, hogy famulust is akart nevelni, hogy legyen, akivel a spesserwaldi ördögidézésre emlékeztető klastromi ördöghívogató kísérletet megvalósítsa.

A Spiess nyomda történetében Faustus „a Szent Írást az ajtó mögé, a pad alá vetette”, Thordai fráter is a cellája elé hajigálta a szent könyveket, majd a megtagadás jeleként megtaposta őket. Faustus Doktor „a négyszegletes útkeresztelés köré botjával néhány kört rajzolt, és kettőt mellette, hogy az a kettő, mely felülállt, a nagy circulusba beleért”, az ‘etliche Circkel’ és az ‘in grossen Circkel’ kifejezéseket Pázmány is használja beszédében, szerinte az ördögös barát holt szérnel rajzolt *cirkalmot* cellája padimentumán.

Az ifjú, akit a barát famulusának akart nevelni, az ördögidézési történetet mondta el, ez is a Faust-népkönyv spesserwaldi ördöghívogató jelenetére emlékeztet. Amikor Faustus megidézte az ördögöt, az „az erdőben olyan zenebonát rendezett, mintha minden el akarna pusztulni, hogy a fák is a földig hajoltak”.

⁵ Pázmány Péter összes munkái. II. Budapest, 1895. Posonban lött praedicatio, 777–801.

Ijesztő körülmények között jelentek meg Thordai ördögei is a cellában, mert végül a barát rémülten kirohant.⁶

Nem valószínű ennyi véletlen összeesés a Faust-népkönyv elemei és a barát viselt dolgai között. A borissza, szerelemvágyó, ingatag jellemű barát – aki harmadik áttérésekor éppen a lutheránusokat választotta, ördögös könyveket tart, olyan cirkaliumokkal hívja a sátánt, mint maga Faustus, sőt famulust is próbál nevelni. A ferences rendtársak mentegetését, hogy ezeket Thordai részegen, a kánikulától megütve művelte, Pázmány nem fogadta el.

Pázmány ennek az 1610-es beszédnek elméleti jellegű részét 1636-ban prédikációs gyűjteményének kialakításakor sajátjaként vállalta, azonban az egyedi, az ördögös baráthoz fűződő elemeket már nem találta annyira fontosnak, ezeket elhagyta.

A *Posonban lött praedicatio* részletei a Faust-monda aránylag korai magyarországi ismeretét igazolják. A (németül is olvasó-értő) hívők előtt Pázmány így korholta Thordait, annak elárvult szószékéről:⁷ „De lásd, az sok részegeskedés mire viszi az embert: az ördögi társaságnak szövetségére taszítaték végre Thordai. Mert egy titkos ládácskája volt néki, mellyet az clastromban nem mert hadni, mikor Diószegre méne. Azt mostan, az ő elpártolása után, feltalálván, megnyitották, és abban titkos ördögi bájolásnak mind nyomtatott s mind kézzel írott könyveit találták. És noha gondolhatná ember azt, hogy mint régen az apostolok lábaihoz visznek vala az megtérők efféle vizsgálódható könyveket: azonképpen vitték légyen ő hozzáis ezeket; de mikor figyelmetesen gondolkodom az ő szilid társalkodásáról az ördöggel: sokkal külömb vélekedést szerez szivemben az elrejtett könyveknek drága marhája. Mert im olyat beszéllek, mellyet én magam, tulajdon füleimmel hallottam az Thordai szájából. Midőn egy nap hozzá betértem volna és fordult volna beszéd elő az ördögnek gonoszságáról, gyönyörűségessen és mint egy dicsekedően kezdé beszélni, hogy gyakorta járogatnának ő-hozzá az ördögök: és egyszer (ugymond) nyilván, finyes nappal, látható ábrázatban, két gyerek jöve ide; az egyik itt (és ujjával mutattya vala az helyt): az másik amot üle le: és mikor az Mahomet Alcoránnyát elő-vették volna, sok okokkal és nyájassággal kezdték azt velem elhitetni, hogy azt, ugymint az többenél bizonyosb tudományt, venném. Én pedig, mikor csak az ő beszéllésére-is borzadna hajam, kezdem tudakodni: ha nem félté? és osztán, azoknak mit felelt légyen? Azt felelte, hogy ő semmit sem félt, hanem csak ezt mondotta: *Ah rossz marczonák mit beszéltek?* Én mikor csudálkoznám ezen az lágy és nagy esmeretségnek nyájas feleletin, eléb méne benne: hogy Másszor ment ő-hozzá egy ur-ördög; sok szolgálta utánna; és az helyre, mellyet mutat vala, leült; és bő beszéddel intette őtet, hogy az barátságot hadná-el és lenne calvinistává. Én ismég kérdettem: Ha reszkető szive dobogotté? Ha az hideg veriték kivertejé? Ha keresztet homlokára vetetté? ő tagadgya, hogy valami efféle lött légyen. És én, elutálván az ördög barátságával

⁶ *Historia von D. Johann Fausten Neudruck des Faustbuches von 1587*. Herausgegeben und eingeleitet von Hans HENNING. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut, 1979. Idézeteink a fenti szövegkiadásból valók, a fordításokat én készítettem.

⁷ Pázmány Péter a Pünköst-után XIII. vasárnap, 1. prédikációban *A papi-rend méltóságáról* beszédében találjuk meg az 1610-es pozsonyi beszéd elméleti részeit. *Pázmány Péter összes munkái*. VII. kötet. *Predikációk*. Budapest, 1905. 379–399.; BITSKEY István, *Humanista eruditó és barokk világgép*. Budapest, 1979. 124.

megförtöztetett cellát, elmenék; és soha az-után cellájában bé nem léptem. Ezenkiül szájából vöttem egy ifiunak, az kit ugyan azon ördögös könyvből, mellyet most megtaláltak, meg akart tanítani az ördögösségre. És azt-is vélle együtt lakozó embertül érttettem, hogy csak nem régen az cellájában holt szénnel circalmot csinált az padimentomon és az ördögös könyvből az ördögöt hitta. Látván, hogy nem jóne: azt alitá, hogy valami szent könyvek vannak cellájában és azért nem mér az ördög elő jőni; azért szent Ágostont és az töb szent könyveket az cellája eleiben haigálta és ot megtapodta. Az-után az Alcoránt és az ördögös könyvet feje-alá rakta, ugy fekütt az holt szénnel irt circaliumba. Végre eljöttek az ördögök, és Thordai megrémülvén, ki az cellából. Az kitül leg-először nagy rémülve segítséget kért, annak szájából vöttem az dolognak folyását, és szemébe-is meg méri mondani. De minthogy néha vagy az bor, vagy az canicula meg-is ütötte fejét Thordainak: azt alitották az jámbor szerzetesek, hogy ezeket esze-nélkül mívelte. Ez azért az mi kényszerit hinnem, hogy az ördögös könyvek nem voltak ő-nál semmi-nélkül.”⁸

Azt, hogy Pázmány Péter a Faust-történet melyik változatát ismerhette, az előzmény-történetek valamelyikét-e vagy esetleg magát a Faust-népkönyvet, további kutatásokkal kellene eldönteni.⁹

Kovács József László

⁸ Pázmány Péter összes munkái. II. Budapest, 1895. 777–801.

⁹ Frank BARON, *A Faust-monda és magyar változatai*. ITK 1986. 22–31. (Reneszánsz Füzetek 72.)

Toldy Ferenc (akkor még Schedel) 1843. március 25-én tartott előadást a Kisfaludy Társaságban Kármán Józsefről. (A szöveg később *Kármán és Fanni emlékezetők* címmel jelent meg.)¹ Az ülésről készült jegyzőkönyv szerint „Schedel Ferencz igazgató Kármán Jósefnek, a' korán elhalt jeles fiatal írónak emlékezetét nyitván-meg, ennek munkáit, mellyek általa összeszedve a' Nemzeti Könyvtár második folyamában jelentek meg, bemutató a' társaságnak”. A jegyzőkönyv tanúsítja, hogy sikerrel: „A' társaság örömmel hallgatá végig a' jeles Emlékszavakat 's Mutatványokat.”² Toldy alapos kutatómunka után állt ki a közönség elé. Túl volt már a Kármán-szövegek köteté szerkesztésén (ez az előadás lett a bevezetője az általa gondozott Kármán-kiadásnak), és elegendő, bár nem túl nagyszámú adattal rendelkezett az életrajzi vázlat megrajzolásához is.

Az előadással és a szövegkiadással Toldy egy életmű megkonstruálását végezte el. Kármán József nevű író ugyanis addig nem létezett a magyar irodalomtörténeti hagyományban. 1843 előtt Kármán szórványos említésével kizárólag az Uránia kiadásában szerzett érdemeknek³ vagy a hazafiúi buzgalomnak számontartásakor⁴ találkozunk. Másrészt pedig ki lehet mutatni az Uránia bizonyos publikációinak ismeretét, anélkül azonban, hogy ezekhez szerzői név (vagy nevek) társulnának.⁵ Toldy számára az a feladat volt adva, hogy egy három számot megért folyóiratnak – egy szöveg kivételével teljesen – anonim írásaiból és a periodika egyik szerkesztőjének ismeretes nevéből létrehozson egy markáns írói oeuvre-t.

* Ez a dolgozat, amely előadásként hangzott el Kolozsvárott, az *Érték és értékrend a magyar irodalomban* című konferencián 1992. szeptember 25-én, része egy nagyobb tanulmánynak. Ebben a Kármán körüli tények és legendák természetrajzát vizsgálom a teljes szakirodalom anyagán. E hosszabb írás eredeti változatát szakdolgozatként nyújtottam be, s továbbfejlesztéséhez komoly segítséget kaptam Bíró Ferentől, bírálómától és témavezetőmtől, Dávidházi Péteről, aki Foucault tanulmányára hívta fel a figyelmemet, valamint Korompay H. Jánostól, aki Toldyra vonatkozó újabb adatokra és szempontokra figyelmeztetett. Segítségüket ezúton is köszönöm.

¹ TOLDY írását az 1872-es kiadásból idézem: *Kármán és Fanni emlékezete*. In *Toldy Ferenc irodalmi beszédei*. II. kötet. Pest, 1872. 144–151. Az itteni szöveg ugyanis – néhány apró eltéréstől eltekintve, amelyet a maga helyén jelezni fogok – azonos az 1843-as kiadás bevezetőjével, amelynek a címe még *Kármán és Fanni emlékezetők* volt: *Kármán József írásai és Fanni hagyományai*. Kiad. és bev. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc. Pest, 1843.

² A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei 1843–48. MTAK Kézirattár Ms 5766. 1. folio („1843. Első Üllés márc. 25.”)

³ Például: Kazinczy levele Kis Jánosnak („Regmec, Maj. 11dikén, 1794”). *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi VÁCZY János. II. kötet. Budapest, 1891. 363.; Kazinczy levele Kis Jánosnak („Bacchusznak Pataki hegyeiről, Octób. 6-dikán, 1794”). Uo. 384.; *Kis János superintendens emlékezései életéből maga által feljegyezve*. In *Berzsenyi Dániel művei – Kis János emlékezései*. Vál. OROSZ László. Budapest, 1985. 960.; Karl-Heinz JÜGELT, *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798*. Német Filológiai Tanulmányok, IX. Debrecen, 1975. 85.; SÁNDOR István, *Magyar Könyves ház, avagy a magyar könyveknek kinyomatások ideje szerént való rövid említésök*. Győrött, 1802. 207.; PÁPAY Sámuel, *A magyar literatúra esmérete*. Első kötet. I. II. rész. Veszprém, 1808. 412–414.

⁴ ENDRÖDY János, *A magyar játék-szín. Első esztendő*. Második kötet. Pest, 1793. XXXVIII–XXXIX., XLI.

⁵ VÖ. SZAUDER József, *A magyar romantika kezdeteiről*. In *Uő, A romantika útján*. Budapest, 1962. 16–24.

A tudós irodalomtörténész ebből a jól körülhatárolható, nem nagy terjedelmű anyagból bizonyos, fel nem fedett szempontok alapján kiemelt néhány prózai szöveget és verset, s – összetartozásukat implikálva – életműként prezentálta ezeket. A tomuszhoz pedig hozzárendelt egy szerzői nevet, amely nem volt éppen ismeretlen (bár különösebben ismert sem), de ebben a funkcióban újnak számított. Toldy eljárásában kimondatlanul ott munkált a kényszer: az anonimitásban rejtőző szövegek csak akkor válhatnak az irodalmi s ezzel a nemzeti múlt integráns részévé, ha névhez köthetők. Másképpen fogalmazva: diskurzusként csak akkor tekinthetők hitelesnek s egyáltalán létezőnek, ha nem névtelenek, ettől függ jelentésük, státusuk is. A szerző nevének kimondásával az oda rendelt szövegek létmódja megváltozik. „Az egyneműség, a leszármazás, a hitelesítés, a kölcsönös magyarázat vagy a közös felhasználás viszonylatát állapítottuk meg” – ahogy Michel Foucault fogalmaz.⁶ A szerző megkonstruálódása Kármán esetében különösen látványosan megy végbe, hiszen gyakorlatilag egyetlen aktusban koncentrálódik a folyamat, amely ráadásul egy máig érvényes irodalomtörténeti paradigma megalkotását is jelenti. Mind a mai napig ugyanis kizárólag Toldy Ferenc nyomán vagyunk képesek Kármán Józsefről beszélni, még ha adataink némileg bővültek is. A megkonstruálódás pedig azáltal még látványosabb, hogy a szerző működése és halála után majdnem ötven évvel következik be, egy másik személy által. Irodalomtörténeti távlatban tehát, valószínűleg mégsem tisztán filológiai eszközökkel: hiszen a kiválogatott szövegekben a szerzőre utaló jelek olyannyira nem egyértelműek, hogy pusztán grammatikai-stilisztikai érvekkel azóta sem sikerült egyetlen Uránia-béli írást sem kizárni a feltételezett Kármán-életműből. A feladatot tehát csakis egy Kármánt még ismerő kortárs személyes információja alapján lehetett elvégezni.

Mindez azonban csupán kikövetkeztethető, valószínűsíthető előfeltevése volt Toldy interpretációs stratégiájának. A tudós ekkor is genezisében kritikai irodalomtörténetírást művelt: határozott elvek szerint értékeket vetített bele az általa összeállított szövegkorpuszba és a hozzá rendelt személyiségképebe.⁷ Az erőteljes kritikai művelet sor ráadásul egy emlékbeszéd keretében valósult meg.⁸ Később ugyan Toldy megfogalmazta nézeteit értekező prózában is, ám a retorizáltság nyomai ott is megmaradtak: az 1867-es szintézis alapjául az 1853–54-es egyetemi előadások szolgáltak.⁹

Az emlékbeszéd első mondata – a bevezetés vagy principium – erősen retorizált tárgymegjelölés, a laudativum műfajának megfelelően: „Égy oly író emlékezetét kívánom ma Önök előtt feltámasztani, ki jóval megelőzte korát lelkességben, ízlésben, az állapotok tiszta felfogása s a teendők világos érzetében, arra volt rendelve, hogy egy új szellemi mozgalomnak ne csak ébresztője, de vezetője, egy

⁶ Michel Foucault tanulmányát gondolatmenetem egészének kialakításakor is felhasználtam. Az idézet: Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* (Erős Ferenc fordítása) Világosság, 1981/7. Melléklet. 29.

⁷ A kritikai irodalomtörténetírás terminusát Dávidházi Péter nyomán használom: *Megtérés irodalomtörténetünk atyjához* (Weber Antal: Toldy Ferenc) It 1989. 361–371.

⁸ Az írás alcíme is erre utal: „Ülletett a Kisfaludy-Társaságban, martius 25. MDCCCXLIII.” TOLDY Ferenc (1872), i. m. 144.

⁹ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig – 1867.* (A kötetet összeállította és a szöveget gondozta SZALAI Anna) Budapest, 1987. 13.

új, sajátlag nemzeti és önálló irány képviselője legyen, ha egy szerencsés végzet életét hosszabbra nyújtja, s véle azon jelesek számát, az Anyosok és Szentjóbaiak, a Daykák és Csokoniaiak seregét idő előtt nem szaporítja, kik mielőtt csillagai lehettek értelmiségünk egének, az utókor fájdalmára leáldoztak; kiről, mint ezekről, sajnosan mondhatjuk ma és mindenha:

Hunc populo monstrarunt fata."¹⁰

Kármán jelentősége – bár neve még nem hangzott el – máris érzékeltetve van: megelőzte korát, világosabban látta a feladatokat, és vezére lehetett volna egy új, nemzeti irodalomnak. A jól ismert nevek sora a korabeli hallgatóság számára ismeretlen író tragikus sorsát hivatott előrevetíteni. Ezt a latin szállóige summázatként is összefoglalja.

Ezután kell következnie a bizonyításnak. Toldy először a vezérszerepről beszél (társaság- és folyóirat-szervezés) s csak *utána* az írói jelentőségről. Tehát a biográfián alapuló személyiségképből merít érveket, hogy minden egyéb szempont csak ráadás legyen. Áruklodó, hogy amikor már az írói működést értékeli, akkor is így érvel: „Azok [írásai – Sz. M.] tudományos főt, helyes gondolkodót, az élet- és emberi szívben olvasni tudót, készülő ügyes jellemfestőt, az erkölcsi érdekek meleg szószólóját, a korát megelőzőleg ízlés emberét tanúsítanak.”¹¹ Esztétikai jelentőségről nincs szó: moralistaként, kezdeményezőként (a *Fejvesztesség* „az első magyar kísérlet a kor- és jellemfestésben”),¹² majd pedig nyelvi felfogása miatt méltatja. Ez a szerkezet alapjában változatlan maradt 1864–65-ös könyvében is,¹³ csak ott a nyelvfelfogás az egész Kármán-kép legelejére került, kiszorítva onnan a társaságszervező vezért; s hiába bővebb, részletesebb 1867-es monográfiája, a séma ott sem változott.¹⁴ Toldy ugyan már 1843-ban kimondja, hogy „Kármán, Kazinczy mellett, nyelvünk föléledése szakában, minden esetre a legnevezetesebb prózai talentom”,¹⁵ de a szöveggörnyezetből kitűnik, hogy stiláris teljesítményére gondol csupán. S már itt jelzi – bár előadásának még nincs vége –, hogy befejezte az író méltatását: „Ennyiből áll, mit Kármán emlékeztetének megújítására röviden mondani akartam.”¹⁶

Így tér rá a *Fanni hagyományaira*, amely a legfőbb esztétikai érv lehetne Kármán mellett, ám Toldy elfogadja a fikciót, Fanni szerzőségét. „...hagyj szóljak, ki nélkül őt [Kármánt – Sz. M.] neveznem nem lehet, *Fanniról*, kinek *Hagyományait* szinte az ő kezeiből vettük. Kevés az, mit e rejtélyes személyességről tudunk, de e kevés is elég arra, hogy Fannit a legérdekesebb asszonyi egyediségek közé soroljuk.”¹⁷ Kármánnak csak járulékos – átdolgozó és közreadói – szerep jut, az újrafölfedezésnek ezért csak a végére lehetett csatolni a *Fanni hagyományait*. Viszont az a

¹⁰ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 144–146.

¹¹ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 147–148.

¹² TOLDY Ferenc (1872), i. m. 148–149.

¹³ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelen korig – 1864–1865.* (A kötetet összeállította és a szöveget gondozta SZALAI Anna) Budapest, 1987. 158–161.

¹⁴ TOLDY Ferenc (1867), i. m. 308–311.

¹⁵ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 149–150.

¹⁶ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 150–151.

¹⁷ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 150–151.

terjedelem, amelyet Toldy a kisregénynek szentel, láthatóvá teszi az értelmezői stratégia újabb, szándékosan homályban hagyott előfeltevését.

Toldy Ferenc – minőségérzéke alapján – ezt a szöveget érezhette a legjelentősebbnek az Uránia anyagából. Ám ahhoz, hogy a *Fanni hagyományait* fölmutathassa és a nemzeti kultúra értékeként interpretálhassa, szükségesnek látta egy életműbe integrálni. Ezáltal magának a műnek is megnövekszik a hatóköre, hiszen társtalansága, egyedisége valamelyest oldódik. Kármán írói érdemének hangsúlyozása éppen ezért bizonyul elhagyhatatlan bevezetésnek a *Fanni hagyományai* méltatásához, ugyanis ha ezek után – még ha csak érintőlegesen is – a kisregény Kármánhoz köthető, akkor az ő életműve által épülhet be az irodalomtörténeti hagyományba. S hiába tartja Toldy kezdetben valódi szerzőnek Fannit – bár e felfogásában van a legtöbb ingadozás –, a szerzői név funkciójának foucault-i meghatározása ekkor is Kármánra illik: „Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy – ellentétben a tulajdonnévvel – amely a diskurzus belsejéből ama valóságos és külső személy felé halad, aki létrehozta azt – a szerzői név bizonyos értelemben a szövegek határain mozog, elválasztja őket, letapogatja a széleiket, kifejezésre juttatja vagy legalábbis jellemzi létezés módjukat. Manifesztálja a diskurzus bizonyos csoportjainak jelenlétét és visszautal arra, hogy a e diskurzus milyen státust foglal el egy adott társadalmon és kultúrán belül.”¹⁸

Toldy két későbbi szintézisében sem változik a logikai sorrend: a *Fanni hagyományai* értékelése Kármán méltatása után következik. A szövegkiadásban Toldy úgy érvényesítette felfogását Fanni alkotói szerepének elfogadásától, hogy a *Fanni élete* c. írást Kármánnak tulajdonította és elválasztotta a voltaképpeni műtől; sőt egy lábjegyzetben – amelyet egyébként 1872-ben már kihagyott emlékbeszédének újraközléséből – azt is megmagyarázta, miért nem szerepel a Kármán név Fanni naplójegyzeteiben, ha már egyszer hiteles, valódi feljegyzésekről van szó: „...világosan hogy Kármán összeköttetése a történettel, mely azon időben nem lehetett többek előtt nem tudva, némileg elrejtessék, ez oka annak is, hogy K. neve »T-ai-ra« van változtatva.”¹⁹ Vagyis Kármánnak az átdolgozói szerepen túl újabb helyet talált a *Fanni hagyományai*ban: azonosította a mű egyik szereplőjével. Toldy azonban bizonytalan volt. Hangot adott annak a lehetőségnek, hogy a mű esetleg Kármántól származik – bár ezt csupán a beszéd végén, röviden említi meg, alárendelt jelentőségét ezzel is érzékeltetve: „...s ha, mint némelyek, egészen Kármánnak tulajdonítjuk a Hagyományokat, kénytelen leszünk őt legjelesb költőink, legkitünőbb indulatfestőink közzé számítani.”²⁰ Felvillan itt annak a lehetősége, hogy Kármán esztétikai újrafelfedezése megalapozható azzal, ha a *Fanni hagyományait* teljes egészében neki tulajdonítjuk.

Toldy véleménye Fanni szerzőségéről később módosult. 1867-es könyvében Kármán és Fanni már társszerzők, de Kármáné a nagyobb rész; sőt fölmerül egy újabb lehetőség, az imitáció, a Goethe-hatás: „Még egy rejtélyes eredetű, csodálatos művet vettünk az ő [Kármán – Sz. M.] kezeiből, melyből nem tudjuk, mennyi belőle övé, mennyi azon széplelkű szerencsétlen nőé, ki Kármán iránti szerelmének áldozatja lett. *Fanni hagyományai*-t értem [...]. Vagy Werther alkotta

¹⁸ Michel FOUCAULT, i. m. 30.

¹⁹ KÁRMÁN József, i. m. XVI.

²⁰ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 151.

volna-e Kármánnal ezt a *Fanni*-t, mint Foscolóval az *Ortis utolsó levelei*-t? Lehet. De annyi bizonyos, hogy Fanni létezett, hogy Kármánt szerette, érte szenvedett, miatta meghalt, hogy naplózott és levelezett; valamint másfelől az, hogy a mesterség, mely a szerkezeten felismerszik, a szakadozott részletek egybeillesztése, s egy teljes arányos egésznek kikerekítése, a nyelvvel együtt Kármáné.²¹

Toldy 1843-as bizonyossága – egy később szintén elhagyott lábjegyzet tanúsága szerint – egy kortárs információja volt, ennek hatására vetette el a már akkor is lappangó gyanút a mű fordított vagy adaptált voltáról. „Míg hiteles forrásból nem értesültem K. és Fanni viszonyukról s a »Hagyományok«-ban letett történetről, többekkel együtt fordított munkának tartottam azt; mintegy akaratlanul is kételkedve, hogy illy szellemvirágok magyar földön teremhettek. E kétségek örömmel hátráltattak egy kortanú bizonyításai előtt.”²² Érdekes Toldy logikája: a mű vagy fordítás, vagy pedig nem fikció. Eredetiségének elfogadása csakis az alapjául szolgáló történet valóságának feltételezésével történhet.

Toldy „kortanúra” hivatkozott. Bár nem nevezte meg informátorát, könnyen kikövetkeztethető, hogy Schedius Lajosra gondolt. Neki szólt a Kármán-kiadás ajánlása.²³ Az idős professzornak és informátornak szóló tisztelet pedig beleépült az emlékbeszédbe is. Amikor Toldy bizonyítja Kármán irodalmi vezérszerepét, emlegeti a Pesten alapított irodalmi társaságot. A tagok „Kármán József ügyvéd, Pajor Gáspár orvos és széptannak kevéssel az előtt kinevezett királyi tanítója, kit benső szívbeli örömmel tisztelünk ma is intézetünk elnöki székében, Schedius Lajos” – vidékről pedig csatlakozik hozzájuk Csokonai.²⁴ A Schedius előtti tisztelgés a Kisfaludy Társaság – az ülésen is prezideáló²⁵ – elnökének szólt; s mivel Toldy később azt mondja, hogy „ők” – ti. a társaság – indították meg az Urániát,²⁶ megvolt az alapja annak, hogy Schediusban a folyóirat egyik szerkesztőjét lássák. Pedig Toldy ezt nemhogy nem mondta, hanem megnevezte a szerkesztőket is – hiszen pontosan tudta, hogy Schedius az egyik szerző volt, s a kortársak őt nem tartották „kiadónak”: „Igy fogta fel Kármán a maga korát, a kor szükségeinek akart ő áldozni erejével, s Pajor tanárt szerkesztő társnak meghíván, 1794 elejével az Uránia megindult.”²⁷ Az emlékbeszédnek persze tagadhatatlanul megmaradt a belső feszültsége. Sőt ez tovább is hagyományozódott, amikor 1867-ben Toldy egyrészt „Kármán és Pajor *Uránia*-jok”-ról beszél,²⁸ más helyütt pedig

²¹ TOLDY Ferenc (1867), i. m. 310.

²² KÁRMÁN József, i. m. XVI.

²³ „Schedius Lajos / kir. tanácsosnak / a Kisfaludy. Társaság / helytartó. elnökének / midőn / a széptanban. oktatói. pályája. fél. századát. berekeszténé / rokon. lelkű. barátja. írásait. először. egybegyűjtve / tisztelet. hála. s. barátság. zálogául / a.a.a. / Schedel. Ferenc / május. havában. MDCCCXLII.” KÁRMÁN József, i. m. számozatlan lap.

²⁴ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 144–146.

²⁵ Az ülés jegyzőkönyve így rögzítette a jelenlevőket: „Schedius Lajos elnöklete alatt: Schedel F. igazgató, Bajza József, Bártfay László, Garay János, Kiss Károly, Lukács Móricz, Székács József, Szemere Pál; Tóth Lőrincz jegyző” A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei 1843–48. MTAK Kézirattár Ms 5766 1. folio.

²⁶ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 144–146.

²⁷ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 147.

²⁸ TOLDY Ferenc (1867), i. m. 250.

a folyóirathoz csatlakozók – ez egyébként is eléggé homályos fogalom – felsorolása Pajor és Schedius nevéből áll.²⁹ Ahhoz persze hozzájárult egy analógia is, hogy néhány, Toldy nyomán haladó szerző tollán irodalomtörténeti tényné avatódott Schedius szerkesztő volta. Toldy az Uránia körét az „az idétt hangadó kassai” körhöz méri;³⁰ az olvasó nyilván hajlamos lehet – s ez Toldytól sem volt idegen, hiszen remek retorikai lehetőséget teremtett – itt is (Kármán, Pajor, Schedius), ott is (Kazinczy, Batsányi, Baróti Szabó) három embert feltételezni. Az implicit szimmetria annál inkább kiemelődik, hogy Toldy össze is hasonlítja a két társaságot. Az előzmények alapján teljesen természetes, hogy az Uránia lesz a győztes, mivel itt nem volt széthúzás, hanem a résztvevők „valódi lelkesedéssel, szent tiszteletével a jónak és nemesnek, férfias szeretetével a valónak, s a szép iránti hő buzgósággal, minden mellékes érdek, még a hír nem tiltott szomja nélkül is léptek pályájokra”.³¹ Azaz az Uránia publikációinak névtelenségét Toldy önzetlenségnek magyarázza; a fűzészerű dicsérethalmaz pedig újabb tisztelgés az oda értendő Schedius előtt. A Kármánról szóló emlékbeszédbe így szövődik bele az a kisebb laudatio, amely Schedius Lajosnak szól.

A két írói csoport szembeállításában ott lappang egy továbbinak a lehetősége, s Toldy ezt nem is hagyja kihasználatlanul. Amikor Kármán nyelvi felfogását méltatja, akkor kerít rá sort: „S itt ő és Kazinczy két ellenkező sark emberei voltak. Ez utánképzés útján igyekezett azt gazdagítani, szépíteni, sokszínűvé és hajlékonyá tenni, Kármán magából a nyelv kincseiből akarta kifejtve látni azt, amivel az nem bírt.”³² A két ellenkező pólust azonban Toldy csak fölmutatja, nem nevezi egyiket sem értékesebbnek a másiknál. Elemzése végén pedig oda jut, hogy „őt magát [Kármánt – Sz. M.] is a nyelvújítók közzé kell sorolnunk”.³³ A Kármán nevével jelzett tendencia iránt azonban 1867-ben már érez némi nosztalgiát, de jellegzetes módon – rendkívül kiegyensúlyozottan – az irányzatok közti vita elmaradását érzi a legnagyobb veszteségnek: „Ha Kármán életben marad, e két különböző természet maholnap kétségkívül összekoccan, s két ellenkező felekezetet alkot, de irodalmunk nyert volna ez ellentétek hathatós működése által.”³⁴

Toldy utalt arra, hogy az Uránia köre Pesten alakult („egy kisdud egyesületet látok keletkezni Pesten”),³⁵ néhány sorral lejjebb pedig arról beszélt, hogy a magyar irodalomnak ekkor – nagy kárára – nem volt centruma: „Az írók azon időben világos öntudat, szilárd irány nélkül dolgozgattak, szórott munkássággal inkább mint központosítva...”³⁶ Itt még nem kapcsolja össze ezt a két mozzanatot, csak lappang a következtetés: ha az irodalomnak ekkor nem volt központja, de Kármán Pesten kezd el szervezkedni, akkor ez Pest centrummá tételét célozza.

²⁹ TOLDY Ferenc (1867), i. m. 308–309.

³⁰ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 144–146.

³¹ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 144–146.

³² TOLDY Ferenc (1872), i. m. 149–150.

³³ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 149–150.

³⁴ TOLDY Ferenc (1867), i. m. 311.

³⁵ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 144–146.

³⁶ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 147.

Ez a feltevés 1867-ben már olyannyira kiépül, hogy Toldy egyenesen ezzel kezdi Kármánról szóló fejezetét, sőt szcenikát is teremt hozzá. Nem kétséges, hiszen kimondatik a név, hogy itt is Schedius az informátor: „Messzeható eszme volt az, uraim, melyet Kármán József egy emlékezetes írói estvélyen indítványozott Schedius Lajosnál 1793-ban: *Pestnek irodalmi központtá tétele*.³⁷ S Toldy hosszasan sorolja Kármán állítólagos érveit: a dialektusok így egy köznyelvbe olvadnának, itt van irodalomkedvelő főúri társaság (Telekiek, Rádayak stb.), itt van az egyetem, itt van a könyvtár, ide jönnek törvénygyakorlatra az ifjak. A felszólítást tett követi: Beleznayné jóindulatú támogatásával megindul az Uránia. Ez az anekdotikus jelenetsor még teljesen hiányzik az emlékbeszédből. Viszont már ott felbukkan a társasági élet mint diszlet, összeszöve egy rövid utalással Kármán külsejére.

Mivel Toldy az íróról arcmást nem ismert – ezért az 1843-as kiadás élén egy fantáziakép ábrázolja Kármánt és Fannit –, az információ megint csak Schediustól származhatott: „Három kötetig folyt a munka; tovább vinni a pártolás hiánya mellett nem engedé egy életemésztő betegség, mely a fiatal, szép férfit, barátjai s a szép társaságok örömet, Pestnek Alcibiádját, idő előtt elhervaszttván, 1795-ben szüleihez vonulni kényszeríté, kiknek ápoló karjai közt ifjonti bűnök áldozatául nem sokára elhunyt.”³⁸ Toldy értesülései szerint tehát Kármán Losoncon halt meg, nemi betegségben, szülei halála előtt. A másik fontos következtetése pedig az, hogy az író-szerkesztő elhunytá az egyik legfőbb oka volt az Uránia megszűnésének; s ez persze közvetve Kármán vezérszerepét bizonyítja: ekkora egyéniséget nem lehetett pótolni. Alkibiadész nevének említése egyszerre idézi föl a megnyerő külsejű férfit és a közkedvelt társasági embert; s bár ugyanilyen joggal utalhatna a politikai kalandorságra is, a metaforának ezt a sugallatát senki sem vélte fölhasználhatónak. Toldy sem.

Ha az emlékbeszédnek és a szövegkiadásnak a viszonyát is megvizsgáljuk, feltűnő, hogy Toldy jóval nagyobb anyag birtokában fogalmazta meg Kármán-előadását, mint amennyit a kötetbe felvett. Erősen szelektált nemcsak az Uránia névtelen cikkei, hanem a biztosan Kármán nevéhez köthető, kiadatlan kéziratok között is. Ez utóbbiak közül egyet sem vett föl, sőt említésüket is elkerülte, mivel nyilván nem fértek bele az általa megrajzolt jellemképbe. Pedig bizonyíthatóan tudott róluk.

Amikor 1860-ban Székely József először publikálta szelektálva és lefordítva a – Toldy által nem említett – Markovicsné-levelezést, így mondott köszönetet: „Az itt közzétett levelek eredetijéhez a magyar akadémia [sic!] érdemes titoknoka, Toldy Ferencz ur szívességéből jutottam, kivéve a két utolsó autographiát, melyel. [sic!] Kármán egyetlen még élő nőrokona személyesen tisztelt meg.”³⁹ A csak 1933-ban közzétett, Aranka Györgyhöz intézett levél pedig Toldy hagyatékából került be az Akadémiára.⁴⁰ A Kármántól származó kéziratok Toldy óta egyébként se nagyon gyarapodtak. A szabadkőműves jellegű iratok feltehetőleg csak Abafi

³⁷ TOLDY Ferenc (1867), i. m. 308.

³⁸ TOLDY Ferenc (1872), i. m. 147.

³⁹ *Kármán és M... grófné levelei*. Kiad. SZÉKELY József. Pest, 1860. III–V.

⁴⁰ GÁLOS Rezső, *Kármán József*. Budapest, 1954. 164.

Lajos érdeméből jutottak el az akadémiai kézirtatárba,⁴¹ ám nem lehet kizárni, hogy Toldy ezekről szintén tudott. Voltaképp csak a Festeticshez írott, Kostyál István által publikált levélről bizonyos, hogy a nagy irodalomtudós nem ismerte.⁴² Jó darabig tehát teljesen, később pedig jórészt csak az az anyag állt a kutatók rendelkezésére, amelyet Toldy Ferenc már olvasott.

A Kármán-émlékbeszéd és a későbbi szintézisek koncepciózusságához ezeknek a tudott információknak az elhagyása is hozzátartozik. Toldy nem azt tartotta föladatának, hogy minden föllelhető adatot napvilágra hozzon. Egy ellentmondásmentes, összefüggő értelmezést kívánt adni. A Toldy nyomán haladó s koncepciójához ragaszkodó irodalomtörténészek többnyire Kármán korának önképét vélték felfedezni ebben a klasszikus szakirodalmi hagyományban, s nem szembesültek azzal, hogy itt egy erősen az 1840-es években gyökerező, sajátos, igen színvonalas Kármán-interpretációról van szó. A későbbi feldolgozások szinte öntudatlanul vették át – nemcsak az adatokat, hanem – Toldy ítéleteinek, sőt szempontjainak némelyikét vagy éppen a koncepció keretét. A későbbi szakirodalom – néhány kivételtől eltekintve – vagy a Toldynál már meglévő alternatívák továbbvitele, vagy pedig lappangó, ritkán nyílt vita Toldyval.

Szilágyi Márton

⁴¹ Először – mindmáig utoljára – Abafi Lajos közölte, *Sejtelmei egy fiatalabb testvérnek a szabadkőművesi rend céljairól, valamint Kármán levele egy szabadkőművesi főmesterhez* címmel, magyar fordításban. In *Kármán József művei*. Kiad. ABAFI Lajos. II. kötet. Budapest, 1880. 102–108., ill. 150. (az újrakezdett lapszámozás szerint!). Eredeti német nyelvű kéziratuk: MTA Kézirtatár M. Irod. Levelezés 4-r. 13. sz. Bba, Bbb.

⁴² KOSTYÁL István, *Kármán József levele gróf Festetics Györgyhez az Urániáról*. OSZK Évkönyv, 1959. Budapest, 1961. 316–320.

Mikor írta Kölcsey a *Parainesis*-t?

A kérdést minapi dolgozatomban tettem föl. (Kölcsey *Parainesis*e. In „*A mag kikel*”. Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján. Budapest-Fehérgyarmat, 1990.)

A korábbi irodalmat áttekintve, a következő adatokat találtam a *Parainesis* keletkezésének idejéről:

Vajda Viktor: nem jelöl meg évszámot.

Jancsó Benedek: évszám nélkül, az országgyűlés után tárgyalja.

Angyal Dávid: 1834.

Vértessy Jenő: „kevéssel halála előtt”.

Riedl Frigyes: az 1820-as évek közepén írt reflexiók későbbi összeszerkesztése.

Pintér Jenő: 1837, „kevéssel halála előtt”.

Kerecsényi Dezső: monográfiájában nincs évszám, Kölcsey-kiadásában 1837.

Szauder József: monográfiájában 1834; *A magyar irodalom története 1849-ig* című kollektív munkában évszám nélkül, „Nagy szándékainak romján állva”; a *Magyar Irodalmi Lexikon*ban évszám nélkül; Kölcsey-kiadásában 1837.

Horváth Károly, az akadémiai kézikönyvben: „az utolsó csekei évek alkotása”.

Rohonyi Zoltán: 1834.

Fenyő István, a Magyar Remekírók Kölcsey-kötetében: 1837.

Szigethy Gábor, *Parainesis*-kiadásában: 1837.

Ferenczi László, Kölcsey-válogatásában: 1837.

Kulin Ferenc, *Kölcsey válogatott tanulmányai*ban: 1837.

Én magam két dologból indultam ki: 1. Kölcsey annyit panaszkodik leveleiben diaetái elfoglaltságára, hogy amíg ez tartott, nem kezdhett nagyobb mű megírásába. 2. 1834. szeptember 21-én azt írja Szemere Pálnak: „Egyszer majd parányi házam magányából fogom én neked visszaadni azon hatás rezultátumait, mely itt reám munkál.” Ezt a mondatot így értelmeztem: a *hatás*: pozsonyi tapasztalatai; a *rezultátumok*: egy tervbe vett mű, mely nem lehet más, mint a *Parainesis*; ennek megírását *egyszer majd*, vagyis a diaeta berekesztése után szándékozik elvégezni, *parányi háza magányában*, vagyis Csekén.

Ezek után axióma volt számomra, hogy a *Parainesis* csak Kölcsey országgyűlési szereplése után keletkezhetett. Közelebről meg nem határozható időben, de még 1837 előtt, mert ez év január 24-én már a kész művet küldte el az Athenaeumnak.

Az axiómákat azonban jobb ráhagyni a geometria tudósaira. Szabó G. Zoltán ugyanis a napokban figyelmeztetett Kölcsey 1834. június 12-i levelére, melyben arra kéri Szemerét: „Írd meg, mikor térsz meg [a ranki fűrdőzésből Pécelre], akkorra a parainézis végét beküldöm, hogy cenzúráztassad.”

Angyal Dávidnak tehát *igaza volt*, amikor az 1903. évi Budapesti Szemlében, majd Kölcseyről kiadott füzetében (1927) 1834-et jelölte meg (a levélre való utalás nélkül) mint a *Parainesis* keletkezésének dátumát. Nekem pedig be kell vallanom, hogy bármilyen logikusnak látszó következtetésekre alapoztam véleményemet, *nem volt igazam*. A tény erősebb, mint az okoskodás.

De hogyan lehetséges, hogy a perdöntő levél elkerülte figyelmemet? Nem mentség, hogy másokét is elkerülte: azok közül, akik dolgozatomat kéziratban vagy nyomtatásban olvasták, senki sem dörgölte orrom alá hibámat. Az sem mentség, hogy a rövid levél, első szempillantásra, viszonylag kevésbé jelentősnek látszik; nyilván ezért sem Fenyő István, sem Szabó G. Zoltán nem vette föl

válogatásába. Angyal Dávidnak, a Kölcsy-levelezés első kiadójának, nem került el a figyelmét, s ezzel eldöntötte a (későbbi) találgatást és vitát.

Nyitott kérdések azonban maradnak még. Kölcsy a mű végét ígérte elküldeni Szemerének; valóban elküldte-e még az évben? Reméljük, hogy igen, bár erről nincs adat a levelezésben, mint ahogy arról sincs, mikor kezdte el írni. Furcsa, hogy Szemere egy szóval sem nyugtázta a küldeményt, bár ezt máskor, például a *Vanitatium vanitas* vagy az országgyűlési beszédek kézhezvétele után, meg szokta tenni.

Kérdés az is: miként tudott és miért akart időt szakítani Kölcsy a terhes diaetai napokban műve megírására? Erre meg lehet kockáztatni a választ.

1832. szeptember 10-én Kölcsy kontraktust kötött Hartleben könyvárussal, hogy ez vállalja művei kiadását öt kötetben. A költő erről másnap értesítette Döbrentei Gábort, szeptember 26-án pedig Wesselényi Miklóst tájékoztatta a kötetek beosztásáról: „1. verseim, 2. beszédeim, 3. görög filozófiai históriáim, 4. kritikai és 5. egyveleg prózai irataim.” A kötetek „öt fertály év alatt meg fognak jelenni”.

Kölcsyét érthető öröm töltötte el, és sietett munkához látni. Október 1-jén öt új verset küld Csekéről Szemerének (aki a kiadás ügyében eljár Hartlebennél és a cenzornál); a kötet élére szánt költeményt még nem írhatta meg (bár prózában már elkészítette), mert a verselés hátráltatná beszédei kidolgozásában, noha már szeptember 16-án ígérte hamaros elküldésüket. A tizenöt ívre tervezett verskötet összeállítása nem okozott nagy gondot; november 6-án Szemere már arról értesítette barátját, hogy a kötet utolsó előtti ívét szedik. Annál több gond volt a „beszédek”-kel. (Ezen, Kölcsy szóhasználata szerint, esszészerű művek is értendők, mint például a *Mohács*, később a *Parainesis*.) A szoros határidő miatt Kölcsynek igyekeznie kellett, hogy elkészüljön a második kötetbe szánt írásokkal. S ekkor bekövetkezett az, amire a szerződéskötéskor talán még nem számított: 1832. november 6-án megyéje országgyűlési követé választotta. Könyvkiadási terveiben kedvezőtlen fordulat. Megkezdődött a versenyfutás az idővel.

Kölcsynek nagyon sok dolgot adott a diaeta, különösen azután, hogy mindjárt az elején kerületi jegyző lett, azonkívül új műbe, naplóírásba fogott; nem csoda, hogy leveleiben minduntalan időhiányra panaszkodik, később fáradtságra, szemfájásra is. 1832. december 12-én érkezett Pozsonyba, és már 23-án közli Kende Zsigmonddal: „Időm nagyon szűken van; azért csak röviden írok...” (ti. levelet). 28-án megismétli a panaszt Szemerének: „kínaimnak egyik legnagyobbja, időt nem lelhetnem az írásra.” (Naplója írására sem.) „Nagy baj, hogy második kötetem nem készülhet.” Hogyan is készülhetne, mikor munkájából este tíz órakor tér szállására (1833. január 12-i levele), s naplóján csak „éji óráiban” dolgozhat (1833. II. 8.), betegség is „rongálja” (1833. I. 28.), január 12-e és 28-a között még levélírással is képtelen (1833. II. 15.). Az időhiány emlegetése jó ideig állandósul Kölcsy majd minden levelében.

A kiadó már türelmetlenkedik. Kölcsy ígéretet (vagy inkább biztatja magát): „Én minden üres órámban neki fogom áldozni”; de maga sem tartja bizonyosnak, „ha lehetséges lesz-e nekem a kötetet innen elkészíthetni”. (1833. I. 28.) Ezt Szemerének írta; néhány nap múlva Kende Zsigmondnak: „Dolgom sok; mert könyvárúsom is sürget; mint jegyzőnek és követnek is külön kötelességeim vagynak.” (1833. II. 3.); majd Bártfay Lászlónak: „Hartlebennel meggyűlt a bajom. Minap rám írt, hogy második kötetemet küldjem. Én azt írámban, némely [régebbi] beszédeimet Szemerénél tettem le; azokat cenzúráltatnák, s én igyekezném innen többet is

leküldeni. De jó volna talán, ha meglátogatnád azt az urat, s megmagyaráznád egy kicsinyt nékie: mi az a kerületi jegyző? Én a lehetőségig teszek mindent; dolgozatom is számára; de mindenesetre tudni kell azt nékie, hogy most nem bennem a hiba, ha terminust szorosan nem tarthatok." (1833. II. 8.)

Kölcsey kínos időzavarba került. 1833. február 8-án azzal biztatta Szemere Pálnét (és önmagát), hogy két hét alatt bizonyosan küld „valamit” Hartleben számára, de február 15-én még mindig csak ígéri, hogy „ha a jövő héten minden beszédeimmel készen nem leszek is, a készeket mégis küldöm, hogy a nyomtatást kezdeni lehessen”. Végül március 2-án csakugyan elküld két beszédet Bártfaynak; az egyik a *Vádlott* (valószínűleg a gyermekgyilkos anyáról készített fiktív védelem), a másik a *Sorsvonás*, 1830-ból. Szorult helyzetében Kölcsey azt tervezte, hogy országgyűlési szónoklataiból is fölvesz, amit lehet, kötetébe; kettőt (a magyar nyelv, ill. Erdély ügyében) el is juttat Bártfayhoz, bár nem reméli, hogy átcsúszhatnak a cenzúrán. (1833. III. 7.) Könyörög Szemerének: írja meg, a nála lévő régiebb és újabb darabokkal mennyire telik a kötet. „Tudni akarnám, mennyit kell még dolgoznom. [...] Az nagy baj, hogy politikai tárgyú beszédeimet dolgozni nem is merem, tudván, hogy elakadnak. Egészen újakat is kell dolgoznom, hogy Hartlebennek elegendet tegyek, s pedig így – így nyúgalom nélkül!” (1833. III. 17.) Még bízik, hogy erőltetett, sőt – ha másképp nem megy – némileg összecsapott munkával teljesítheti vállalását: „e hetekben fércelek [!] össze annyit, hogy egy kötet teljék belőlök. [...] csak oldhassam fel már egyszer fogadásomat a könyvárosnál. Nem képezed, mi nyugtalanságot szerez ez nekem!” (1833. III. 20.) Nyugtalanságát Szemere március 23-i levele inkább növeli, mint csitítja: az elküldött beszédek még csak két és fél ívet töltenek meg, és Hartleben addig nem kezd a nyomtatáshoz, míg a teljes kéziratot át nem vette. „Így tehát még szaporítani kell a manuscriptet, éspedig jócskán.” A szorongatott író iparkodik, amennyire tud (noha Szemere már az egészségét félti), és március 27-én arról tájékoztatja barátját, hogy félig elkészült egy újabb beszéde: „félig filozófi tárgyú, s még kettő olyan plánban, vagy tervben [...] E három ha elkészülhet, alkalmasint kész lesz a kötet.”

Jó volna tudni, mi lehetett a félig filozófi tárgyú munka s a két hasonló másik. Netán ez az első célzás a *Parainesis*re? Elkezdve vagy csak tervbe véve?

1833. április 7-én egy kis föllélegzés: levél jött Hartlebentől, addig vár, amíg Kölcsey befejezi munkáját. (Várhatott, mert áprilisban hetekre Lipcsébe ment, s távollétében úgysem történt semmi.) De ez a haladék sem segít. „Második kötetem lassan készül.” (1833. V. 20.) Csak országgyűlési szónoklatok érkeznek Pestre, május végén már az ötödik (1833. V. 24.); de még ezekkel is baj van: „írásaim zavarba jöttek, s most nincs tehetségemben azokat rendbe szedni. [...] Én lélekben és testben kifáradva vagyok...” (1833. VII. 21.) A kimerült férfi 1833 augusztusában két hónapra hazautazik falujába. Ott a megyei politika várja, betegeskedik is; ha egy kis időt szakíthat rá, országgyűlési naplója hézagait tölti be; a beszédírással nem halad.

Október 30-án ismét Pozsonyban van, s kezdődik újra a régi nóta. Diaetái foglalatossága mellett eleinte csak „parányi olvasásokkal” tölti az időt (naplót már nem ír), november 19-én aztán elszánja magát: „Most már egészséges vagyok s fogok dolgozni”, de csak országgyűlési beszédeit küldheti Pestre, az úriszékről és a lengyel ügyről (1833. XI. 25.); a karácsonyi ünnepek alatt „eltespedve” tétlenkedik, és csak 1834. január 25-én jelenti Szemere Pálnak: „Én néhány nap óta

reggeltől éjfélig ülök és írok; s néhány napok múlva munkáim második kötetét sajtó alá egészen elkészítem."

Ekkortájt dolgozott a *Parainesis*-en? Ha igen, akkor sem készült el vele „nehány napok” alatt, hiszen még június 12-én sem volt befejezve.

Nem tudjuk, meddig tartott a lázas munka ideje. Családi pereit márciusban megint hazaszólítják. Reméli, hogy ügyes-bajos tennivalói végeztével „literátori dolgai”-t intézheti (1834. III. 22.), de ebből nem lesz semmi, mert betegség gyötri, „egészségem gyöngé voltam miatt még udvaromból ki nem valék, sőt még udvaromon sem néztem szíjjel” (1834. IV. 3.). Május 13-án érkezik újra Pozsonyba, s ott kapja meg június 12-én Hartleben levelét: a könyvtáros eláll műveinek kiadásától.

A versenyfutás az idővel véget ért. Kölcsey vesztett.

A június 12-i rossz hírt még aznap kommentálja Szemerének: Hartleben „gyáva nép”, „nem érdemli, hogy írjak neki”, „okom van örülni, hogy ezen némettől megszabadultam”. Ezek az első indulat érthető szavai. Önámító hetykeség a kudarc leplezésére: „az egész dolgot igen könnyen veszem”. A folytatás tragikomikus: „Írd meg, mikor térsz meg, akkorra a parainézis végét beküldöm, hogy cenzúráztassad.”

Minek? Ha nincs rá kiadó.

1837. január 24-éig, amikor más beszédeivel Kölcsey a *Parainesis*t is elküldi Vörösmartynak, többé nem hallunk róla.

Kölcsey tiltakozott, hogy Szemere a szerződés felbontását csapásnak mondotta (1834. VI. 12.), de hamarosan maga is annak érezte. Leveleiben ideges kapkodás mutatkozik, ellenmondó szándékok váltakoznak bennük. Előbb más kiadónál akar próbálkozni, aztán elhatározza: „többé semmi kiadásról nem gondolkozom; de folyóírásokba sem hagyom dolgozásaimat tétetni.” (1834. VII. 15.) Egyszerre érdekelni kezdi az akadémiai titoknokság: „Szeretni fogom, ha senkinek útában nem állandok; így éltem hátralevő részét tisztán a literaturának szentelhetném” (1834. VI. 29.); de kis idő múlva az ellenkezőjét írja: „Teljes elhatározottságom a literátori színről bizonyos ideig eltűnni” (1834. VII. 25.).

Egy darabig úgy érzi, elege van az (eredménytelen) országgyűlésből is, olvasásba temetkezik, Shakespeare és Moore munkáiba. (1834. VIII. 2.) A politikának mégsem fordít hátat, sőt a tudós társasági titkárságot, házi okai mellett, azért nem vállalja, „mert országgyűlési pályámat azonnal félbe kellene szakasztanom”, s ezt lelkiismerete nem engedi. (1834. IX. 21.) Egyetlen szilárd pont maradt életében: eszméi hűséges szolgálata. Ettől fosztja meg az újabb csapás, a nagyobb, az igazi: kényszerű lemondása követségéről.

Utolsó pozsonyi hónapjaiban egyre inkább eluralkodik rajta a reménytelenség. A diaeta dolgai mind rosszabbul mennek; kétségbeesetten kéri Szemerét: „Mondanám: imádkozzatok a népért, de ezért talán már imádság sem használ. Mert hiszen önmaga miatt akar elveszni.” (1835. I. 11.) Ez idő tájt, ilyen hangulatban ír tapasztalatait „rezultátumai”-ról, melyeket majd parányi háza magányából fog közölni Szemerével. (1834. IX. 21.) Ez nem lehet célzás a *Parainesis* megírásának szándékára (mint korábban véltem), hiszen annak közeli (?) befejezését már az év júniusában ígérte. Talán éppen a befejezésre utal a némileg talányos mondat? Vagy valamilyen új írói tervre? Egy bizonyos: Kölcsey tudatában volt annak, hogy politikai tapasztalatai hatással vannak írói munkásságára. 1833. március 20-án azt írta Szemerének, hogy már megyei pályaküzde reá „mint literátorra nagy

befolyással volt”; mennyivel inkább a többéves diaeta. Ennek rezultátumait új műbe foglalni (a *Parainesis* után?): megfordulhatott Kölcsey fejében. De ez már csak tűnődés, találgatás részemről.

A *Parainesis*t, összegező jellege miatt, s mivel a (kiadott) művek sorának vége felé áll, hajlamosak vagyunk végpontnak tekinteni Kölcsey munkásságában. Nem az. Negyvennégy éves férfi írta, aki a könyvkiadásban és a politikában vallott kudarca után nagy nehezen magához tért s új írói erőre kapott. Az országgyűlés után most már végleg falujában, bármennyire lekötötte Wesselényi védelme és gazdaságának rendbe hozása, föltámadt energiája vállalkozhatott új irodalmi alkotásokra. Föltűnő, hogy utolsó két évében a levélíró mily sűrűn elmélkedik a literátori pályáról. Persze óvatosan, teli kétségekkel, mint mindig is szokta. „Gyakorta azon kapom meg magamat, hogy fejembe észrevétlen tolakodik a dal ideája, s a rímek szivárványként támadnak. De megvallom, resteltem leírni, s így ami keresetlen jött, nyom nélkül elroppen. [...] Boldog ember, ki literatúránkkal komolyan foglalatostkodhatik.” Ő nem tartozik e boldogok közé, mert közéleti kötelességei foglalják le, s úgy érzi: „még elég erős vagyok valami többet is tenni, mint dalt írni.” (1837. IV. 28.) Irodalomról és politikai cselekvésről Kölcsey ez időtt mindig együtt gondolkodik, némelykor az önbizalom, némelykor a kétségbeesés állapotában. Vörösmartyval azért nem képes literátori dolgokról szót váltani, mert „e keserű gondolat villan elő minden szónál: minek nekünk literatura, kik nemzet nem vagyunk?” – írja 1837. május 23-án, amikor hírt kapott Kossuth letartóztatásáról. Ilyen körülmények közt nem csoda, hogy a literátorkodás „félállabon áll” nála (1837. XII. 14. Bártfayhoz), s hogy ereje „legszebb részét” lelke nyugalmanak megőrzésére kell fordítania. „Úgy kell pillanatonként magunkra vigyáznunk, mint a kokett asszonynak; s e szünetlen résen álló kokettéria nem enged időt más egyébről gondolkozhatni.” (1837. XII. 14. Szemeréhez.) Kölcseytől meglepő ez a mondané hasonlat; de van meglepőbb is: „megtanultam [...] körülményeimmel úgy dacolni, mint az indus, ki elleneinek kínzásai alatt panasz helyett csúfol és ingerel”; csak ilyen lélek bírhat elég erős elhatározással „a pályát tántoríthatatlanul mind végig futni”. (1838. III. 25.)

A levél folytatásában Kölcsey – még egyszer és utoljára – végigtekint életén, mely irodalom és politika között oszlott meg. Mint politikusra talán a megkínzott indián sorsa vár; mint író bizakodik. „Ha én egyszer a polgári pályát bevégezem, még akkor remélek valami jót, valami többet mint eddig írhatni.” Mintha egy új *Parainesis* gondolatait indítaná el. „Az, ki életében sokat érzett és gondolkozott...” – írta akkor; most: „Sok szenvedelmet kiérezve, sokat tapasztalva, az életet sokféle helyzetben körülbekintve” – így néz jövője elébe, amikor mint a rómainak, ki küzdött a fórumon és légiókat vezérelt, „asztán villájába vonult és tanult és írt”, talán néki is megadatik ez a pályavég, s akkor az ő irományai is „más színűek [lesznek], mint a professzor uraké”.

Mikor jöhet el a nyugalom és alkotás kora? – kérdezi Kölcsey. „Ötven, hatvan éves testben férfiúilag erős lélek adhat sokat, azaz sok jót.” 1838 márciusában a *Parainesis* írója nem készült letenni tollát; a folytatás és a beteljesítés vágyát s talán terveit melengetve magában, úgy vélhette, közel van számára az áhított *otium literarium*. Mi tudjuk: halálának órája volt közel. Megírta Zrínyi második énekét, aztán teli poggázzal ment el ő is.

1992. május 13–14.

Lukácsy Sándor

A Kölcsy-versek címadásáról*

A Kölcsy-versek szövegkiadásával kapcsolatos munka első szakaszában már a verscímek meghatározása is filológiai problémák elé állítja a kutatót. Kölcsy ugyanis ritkán adott címet verseinek. Legyakrabban 1808 és 1814 között a debreceni, a szödemeteri, az álmosdi, majd a péceli versek esetében, s később néhányszor, mikor a vers témája ezt valamiért kifejezetten indokolta. (Pl. Az *ostrom Kőszegnél* 1818 Kölcsy, *Endymion* 1823 Cseke, *Vanitatum vanitas* 1823 [Cseke?], *Zrínyi második éneke* 1838 Cseke stb.) Ugyanakkor a különböző közlések alapján a verscímek igencsak tarka képet mutatnak. (Pl. a *Lotti* c. vers a Bártfaynak 1831. okt. 21-én küldött levélben *Carolín*, az *Aurora* 1833. évi számában *Sírtúli szózat*, vagy a *Laurához* c. vers a Társalkodó 1832. jan. 7-i számában *Andalgás* címmel jelent meg stb.) Erdemes ezzel külön is foglalkozni, mert ennyire problematikus címadási gyakorlat alig van a magyar irodalomban.¹

Fried István hívta fel a figyelmet a *Kölcsy Ferenc ismeretlen versei* c. tanulmányában² arra, hogy több Kölcsy-versnek Pap Endre adott címet, ezeket tehát az újabb kiadásokban – tette hozzá –, mivel nem Kölcsytől származnak, legfeljebb szögletes zárójelben adhatjuk meg. Szauder József Kölcsy-kiadásának utószava³ szerint azt az elvet követte, hogy ha nem volt eredeti vagy hagyományos cím, akkor helyette a kezdőszavakat adta meg, más esetben többnyire maradt az eredeti vagy a hagyományos cím.⁴ De honnan ered a hagyományos cím? Ez az esetek legnagyobb százalékában a Szemere Pál által szentesített (vagy megadott) cím,⁵ melyet a szerző jóváhagyott, vagy legalábbis nincs tudomásunk arról, hogy kifogása lett volna valamelyik ellen is. De nem tudunk olyan kifogásról sem, mely az egyéb korábbi, pl. az *Aurora*-beli közlések címadásait illette volna. Szemerének egyébként sem lehettek különösebb aggályai a verscímek adását vagy megváltoztatását illetően, legalábbis erre enged következtetni egy Kazinczyhoz írt levele, melyben arról számol be – nem minden elégedettség nélkül, hogy miként sikerült a beküldött versek címét megváltoztatnia.⁶

* Ez az írás Kölcsy Ferenc verseinek az OTKA támogatásával készülő kritikai kiadáshoz készült műhelytanulmány.

¹ Már 1875-ben feltűnt ez Vajda Vikornak, aki Kölcsy-életrajzában a következőket írja: „Szükséges azonfölül, hogy a címek szabatosságára, főleg költeményeinél, hová az önkényes változtatások következtében nem egy hiba csúszott be, gondot fordítsanak és beszédei sorozatában az időrendet megtartsák, megcsonkított beszédeit kiegészítsék.” (VAJDA VIKTOR, *Kölcsy Ferenc*. 2. kiad. Budapest, Aigner L. 1875. 15.)

² Szabolcs-Szatmári Szele 1974. 4. sz. 27.

³ KFÖM, I. 1283.

⁴ Volt eset azonban, amikor eltért a hagyományos cüntől, pl. *Kedves sírja* helyett nála: *A kedves sírja*.

⁵ *Kölcsy Ferenc munkái*. Kiad. SZEMERE PÁL. Első kötet. *Versék*. Pesten, 1832.

⁶ A Szépliteraturai Ajándéknak küldött verssel kapcsolatban mint az egyik szerkesztő, a következőket írja Kazinczynak: „...bocsánatot kelletik kérnem a felől, hogy a Reményem eltűnt... ódának Tusakodás címet adni bátorzkodtam. Kelemen Lajosnak dala Annak kell lenni a Magyaroknak ezen felülírást kapta tőlem: Hunyadi János a török zajban; s minden botránkoztatás el vagyion mellőzve.” (Szemere Pál levele Kazinczy Ferenchez Pest, 1821. febr. 24. In *Szemere Pál munkái*. III. Budapest, 1890. 167.)

Egyáltalán, fontos volt-e a cím Kölcseynek, s ha igen, mennyire? Szauder József említett előszavában azt írja, hogy a költőnek „erre különösebb gondja nem volt”.⁷ Feltételezhető ez is, de nem minden esetben. Amikor a *Schwärmer* [Ábránd] c. versét megírta és 1832. szept. 15-i levelében elküldte Szemere Pálnak, a verset „az én Lieblingem”-nek nevezte, s ennél a versnél épp a cím jelenthetett gondot, mert utána zárójelben a következőt írta: „töröld le és írd magyarul.” Szinte ugyanezt írta (1813. nov. 14-én) Kazinczynak, vele is közölve a verset: „magyarul édes uram Bátyám!” Úgy látszik tehát, hogy ha egy vers kedvesebb vagy fontosabb volt számára, akkor a címadásra is ügyelt. Feltételezhető (a kéziratokon található viszonylag gyakori áthúzás, javítás alapján), hogy a címadás az alkotás végső stádiumát jelentette, mintegy jele a vers bevégzettségének, ez az oka, hogy a költő ritkán véglegesíti alkotásait címekkel. Ám mikor nem alkalmi versküldésről van szó, hanem a kötetről, s kiegészítő darabokat küld Szemerének (az 1832. okt. 1-ji levelében), akkor mind a négyet címmel említi.⁸ Mindenesetre a versek jelentős hányada maradt mégis cím nélküli.⁹ Ugyanis amikor szóba jöhetett (1837-ben) újabb kiadásuk, Szemere egy okt. 17-én kelt levelében érdeklődik eziránt Kölcseynél, s rögtön hozzáteszi, hogy „A címteleneket nem volna-e szükség megcímelni?” Elképzelhető tehát, hogy a közreadók többsége címtelen verset kapott,¹⁰ mint Igaz Sámuel esetében ezt bizonyítani is lehet,¹¹ s innen a tarkaság a címadásban. Ámbár ha címmel küldte a verset, azt feltehetően mindig figyelembe vették. Legalábbis erre enged következtetni az az OSZK-ban őrzött kézirat,¹² amely azon darabokat tartalmazza, „mellyekkel Kölcsey Ferenc a Handbuch der ungrischen Poesie kiadóját megajándékozta”. Versmásolatok ugyan ezek (A Holdhoz, a Vigasztalás, A Szabadsághoz esetében az eredeti kéziratokról, az Ültem én..., az Esti dal, a Hervadsz..., a Hévíz naptól..., a Csolnokon, A borkirály, A tudatlanság, A zápor és a Vanitatum vanitas esetében Toldy másolatai alapján), de láthatóan szöveghűsége törekvők. E lemásolt darabok egy része megtalálható a Handbuchban, s mindenik címmel. A kézirati (ill. másolati) példányon címe azonban csak A zápornak, a Vanitatumnak (ezek megtalálhatók a Handbuchban), A borkirálynak és A Holdhoz van. Ebben az esetben tehát azt kell feltételeznünk, hogy Toldy

⁷ I. m. 1283.

⁸ Ezek a következők: *Kazinczy* (1832 Pest), *Tisztújítás* (1832 Nagykároly), *Átok* (1832), *Intés* (1832). L. KFÖM, III. 449.

⁹ Az MTA Kézirattárában őrzött Kölcsey–Obernyik-versek (K 698) között, a 14. lap versóján található egy lista, mely Kölcsey 1814 előtt írt verseit tartalmazza, nem teljes, valószínűleg autográf, s minden vers a kezdősorral van jelölve, köztük olyanok is, melyeket ma nem tudunk azonosítani. Lehet ez egy korai kötetterv is, számvetés is, számunkra a lényeges ebben az, hogy minden vers a kezdősorral van jelölve, azok is, melyeknek a kéziratban van címük.

¹⁰ Ehhez egy érdekes adalék: amikor Szemere elkészítette az akkor még Minerva névre keresztelt Élet és Irodalom első kötetének tartalmát, s abba Kölcsey-verseket is szándékozott tenni, erről 1823. aug. 6-án, Pestről keltezett levelében számol be a költőnek, s a verseket így említi: „Idyllek: Bú kel velem... Ültem csolnak... [Csolnokon] Ti néma bús... [Édes kín] Dörög az ég... [Zápor].” *Szemere Pál munkái*, III. 214.

¹¹ A zsebkönyve számára megküldött *A lány dala* c. versről írja egyik levelében: „Jön búsan az éjjel s.a.t. Kölcseytől. Mi titulus alatt legyen ez? nem találhattam ki.” (Igaz Sámuel Kazinczy Ferencnek Bécs, 1820. okt. 24. *Kazlev*, 17/266.)

¹² OSZK Analekta 3395. [Egykorú másolatok.]

önkéntesen élt a címadás lehetőségével, viszont ott, hol volt már cím, tisztelve a szerzői akaratot, meghagyta.

Feltételezhető, hogy hasonlóképp járt el Kisfaludy és Bajza is az Aurora-beli közlések esetében. De hogy melyek lehetnek azok a versek, ahol a költő adott címet (ha nincs kézirat vagy megbízható, egykorú másolat), nem tudjuk eldönteni.

Úgy tűnik egyébként, hogy Kölcsey elég szabad kezet adott a közreadóknak. Legalábbis Szemere Pál esetében erre utal a *Versek* kiadásával kapcsolatos megjegyzése: „Az ívek esetenkénti megküldését nem kérem. Nyúgottan [sic!] várom az egész elkészülését.”¹³ (Adott esetben is elképzelhető persze, hogy a posta megbízhatatlansága készítette erre a döntésre.) Meg is bánhatta, mert alig két hónap múltán, a dec. 13-án kelt levelében már kétségbeesetten panaszkodik a sajtóhibákra. Később, 1837-ben az Athenaeum számára küldött beszédek közlésével kapcsolatban azt írja Vörösmartynak, hogy „Az ortográfiában lehetnek tévedések, arra nézve szabad kezet engedek”.¹⁴ Igaz, ez csak a helyesírással vonatkozik, ami az 1832-ben kiadott akadémiai szabályzat után érthető is, ám egyúttal arra is enged következtetni, hogy korrektúrárt (pl. a különböző versek közlése esetén) nem nagyon láthatott, ugyanakkor leveleiben nincs nyoma annak, hogy a megjelent szövegekkel később problémái lettek volna. Ugyanakkor nehéz megállapítani, hogy akkoriban mennyire tekintettek fontosnak egy korrektúrárt. Óvatosságra ebben a tekintetben Szemere Pál Kölcseyhez írt egyik levele¹⁵ készítet, aki az Élet és Literatúra első köteteivel kapcsolatban írja némiképp indignált hangon, hogy „a typographiában mind késedelmesen, mind gondatlanul vitetett a revisio; medicus Koponyai farsangolgatott, s így kéntelenítettem tulajdon magam corrigáltatni, még pedig elsőt és másodikat és harmadikat is.” (Kiemelés tőlem – Sz. G. Z.) Ha ebben az esetben egy orvostanhallgató is megfelelt a korrigálásra, akkor felmerülhet a kérdés, hogy Kölcsey verseit ugyan kik és hogyan korrigálták. Szerencsére van adatunk erre is, a korrektor Szalay László volt.¹⁶ (Egyébként gondos munkát végzett, viszonylag kevés nyomtatási hiba maradt a kötetben, noha Kölcseyt ez is kétségbe ejtette.)

Egy új kritikai kiadás esetében kézenfekvő, hogy ahol van kézirat, de a kéziratban nincs verscím, s minden későbbi kiadás a kezdőszavakat adja meg címként, ott ezt a gyakorlatot kell követni.

Ahol van kézirat s a kéziratban szerzői cím, és az eltér az alapszövegnek tekintett kiadás címétől, indokolt esetben célszerű előnyben részesíteni a kéziratban található címet. Az eltérés mértéke különböző. Egyszerűbb esetben *Borkirály* helyett: *A borkirály*, *Holdhoz* helyett: *A Holdhoz* (1825); nagyobb mértékű változást jelent *Panasz* helyett: *Költői panasz*, *Talányok* helyett: *Találós*, s egészen más címeteket kellene közölni az alábbi esetekben: *Lotti* helyett: *Carolin*, *Ohajtás* helyett: *Kívánság*, *Veszteség* helyett: *Emlékezet*, *Ajánlás* helyett: *Anathéma* (figyelemre méltó, hogy itt minden korábbi közlés [Koszorú 1821, *Handbuch* 1828] és a kézirat ezt a címet adja

¹³ Kölcsey levele Szemere Pálnak 1832. okt. 17. KFÖM, III. 452.

¹⁴ Kölcsey levele Vörösmartynak 1837. jan. 24. KFÖM, III. 769.

¹⁵ 1827. márc. 8-án, Pestről keltezett levél. L. Szemere Pál munkái, III. 226.

¹⁶ Szemere írja Kölcseynek 1832. szept. 18-án Pestről kelt levelében, hogy „Verseid első nyomt. ívét átvetttem Hartlebentől, s feleségestül együtt vittük, s még tegnap estve, Szalayhoz. Szalay szorgalmat és pontosságot ígér.” Szemere Pál munkái, III. 237.

meg, mégis Szemere 1832-ben adott címe vált hagyománnyá), *Zsarnok* helyett: *Egy hatalmas, de igazságtalan bíróra*, s természetesen *Himnusz* helyett: *Hymnus*, *A fantázia* helyett: *A Phantasia*.

Abban az esetben, amikor nincs kézirat, a feltehető szerzői vagy a mások által adott címre vagyunk utalva. Kérdés, hogy melyikre. Szauder József nagyon helyesen a hagyományos címet tartotta meg. De mi az alapja a hagyományos címnek? A különböző összkiadások a Szemere által közölt címet tartották meg, kivéve természetesen az olyan eseteket, mint Pap Endre szövegközlése (l. Fried István cikkét), amikor addig ismeretlen vagy nem közölt kéziratok kerültek elő. Még Pap Endre is – érthető módon – egyébként pontosan követte Szemerét a címadásban s kisebb esetektől eltekintve a szövegközlésben is. Szemere pedig szívesen hagyta el a névelőket (a kézirat alapján bizonyíthatóan a *Phantasia*, a *Kedves sírja*, a *Jegyváltó*, a *Borkirály* esetében), noha Kölcsey az ilyen jellegű címeknél általában használt névelőt (pl. *A jegyváltó*, *A Schwärmer*, *A képzelethez*, *A lány dala*); noha kivételek akadnak (pl. *Kívánság*, *Végnyúgalom*, bár eme utóbbi esetében mindkét címváltozattal rendelkezünk).¹⁷ Még arra is van adatunk, hogy Szemere megváltoztatta (önkényesen?) a szerzői címet (l. előbb a *Veszteség*, *Ájánlás*, *Ohajtás* stb. esetében). Ha a névelőhasználat szempontjából a Szemere-féle kiadás és a korábbi közlések (főként az Aurora) címeit egybevetjük, láthatjuk, hogy az utóbbiak mindenütt kiteszik a névelőt ott, ahol Szemere mellőzi. Ilyenek: *Ideál* (Szemerénél) *Az ideál* (Aurora 1828), *A tudatlanság* (Koszorú 1828), *A borkirály* (Aurora 1829), *A zápor* (Aurora 1828 és *Handbuch* 1828), *A költő* (Aurora 1831), *A vándor* (Aurora 1828, *Handbuch* 1828). A névelőhasználat bizonytalanságának egyik, ha nem a fő oka valószínűleg az, amit Debreczeni Ferenc állapított meg Arany János nyelvészeti munkáiról írott kéziratot dolgozatában. Eszerint „Kazinczy óta Arany koráig mintegy általános szabályként fogadták el, hogy a határozott névelő kitétele a személyragozott név előtt helytelen, s használják szélre az ilyes neveket a névelő nélkül, tekintet nélkül határozottságot vagy határozatlanságot kifejező voltukra”. Meggondolandó tehát ennek alapján a „szerzői” névelő figyelembevétele a rag, ill. toldalék nélküli címeknél.

Volt szó már a rendkívül változatos címadásokról. Legjellemzőbb ebből a szempontból Szauder kiadásában *A Szabadsághoz* c. vers. Ez az Aurorában (1828) *A Hazához* címmel, a *Handbuch*-ban (1828) *Óda*, Szemere (1832) és Pap Endre (1840) gyűjteményes kiadásában *Hozzá* címmel jelent meg, s csak Toldynál (1859) találjuk a végül hagyományossá vált *A Szabadsághoz* címet, mely tartalmi szempontból illik is a versre. Szauder József a jegyzetekben jelzi, hogy a cím cenzurális okok miatt változott, s ezért döntött Toldy címadása mint szerzői cím mellett (az eredeti

¹⁷ Ami a névelőhasználatot illeti, erről Kölcsey 1809. nov. 22-én a *Jegyzőkönyv* V. kötetében azt írja, hogy „az articulusok nélkül mi el nem lehetünk akkor mikor valamiről meghatározva szövellünk.” A továbbiakban különböző görög, francia, német példákat hoz a névelő elhagyására, majd hozzáteszi: „Görög még ott is el-hagyja az articulus, a hol mi azt nem tehetnénk.” Azaz az alany vagy a tárgy meghatározottsága mindenütt megkívánja a határozott névelő kitételét. (Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai 1809–1811. Budapest, Akadémiai K., 1968. 196–197.) Ugyanakkor egy Döbrenteihez írt levelében (1814. febr. 18.) így fogalmaz: „Nekem úgy tetszik, hogy az articulus kimaradása nagyon emeli a beszéd szépségét; s ezáltal kedvesebb hangú s összeolvadtabb leszén.” (KFÖM, III. 130.) Vonatkozatható-e ez utóbbi a címadásra? Nem valószínű, ill. esetenként, megszorítással. Hiszen a cím nagyon sok „esetben meghatározva szövell” a tárgyról, amikor is indokolt lenne a határozott névelő.

A szabadság volt).¹⁸ A kézirat cím nélküli. Hasonlónak látszik a *Rákóczi hajh...* c. vers, mely Szemerénél és Pap Endrénél *Fejdelmünk hajh...* címen jelent meg, s a Koszorúban (1821), majd Toldynál a *Handbuchban* (1828) a *Hazafiúság* címet kapta. Érdekes, hogy ez utóbbi cím nem okozott fejfájást a cenzúrának, pedig erről a versről (igaz, nem a címről) még megírása idején, 1817-ben úgy nyilatkozott Prónay Sándor báró, miszerint „sajnálja, hogy kinyomtatni nem lehet, nem szabad”.¹⁹ Hiszen ez utóbbi cím is elég kényesnek vagy provokatívnak látszik (legalábbis egy ilyen vers élén), s a kézirat mindkét esetben cím nélküli. Elgondolkodtató a címadás szempontjából a *Hév naptól...* c. vers is, mely (akárcsak *A Szabadsághoz* esetében) találó címet kapott az Aurorában (1828), majd a *Handbuchban* (1828), végül a kolozsvári Estikében (1833): *A viola*; mégis Szemere kiadásától a kezdőszavak váltak a vers címévé. Figyelemre méltó mindenestre, hogy a különböző közlésekben (meglehet, egymástól függetlenül) ugyanazon címet találjuk, így lehetne szerzői cím is, de kézirat híján csak találgathatunk. Némiképp hasonló a *Bú két velem...* esete is, mely az Aurorában (1827) és a *Handbuchban* (1828) *Epedés* címmel jelent meg.

Meglehet, hogy címadás dolgában a szövegközlők szabadabban garázdálkodhattak akkoriban, s úgy tűnik, hogy Kölcsey némelykor akceptálta ezt. Legalábbis erre utal a *Zrínyi második éneke* c. vers kézírata, melyen nemcsak a cím van (szerencsére) feltüntetve, hanem a „második” szó külön is alá van húzva a kézíraton. Ez ugyanis egyértelműen arra utal, hogy volt egy „Zrínyi első éneke” is. S valóban, a Szemere-féle kiadástól mindenütt *Zrínyi dala* címmel közölt költemény az Aurorában (1831) *Zrínyi éneke* címmel jelent meg. Ez a cím valóban emendálendő, hiszen az 1838-ban keletkezett Zrínyi-vers a cím pontos jelentését csak ezzel az emendálással kapná meg. Egyébként Szauder valószínűleg félreértette Bártfay 1830. okt. 21-én kelt, Kölcseyhez írt levelét: „Szobránczi dalod »Hol van a Hon 'sat« minden legkisebb változtatás nélkül keresztl ment a censúrán, de illy czím alatt: Zrínyi dala”,²⁰ s ennek alapján tételezi fel Szauder, hogy az eredeti cím *Szobránczi dal* volt. (NB. az előbbi levélidézet egyúttal a „tettenért” címadási gyakorlat, hiszen éppen maga a cenzor vagy talán Bártfay adott címet a versnek, s erről csak értesítik a szerzőt, hiszen nincs utalás a jóváhagyás kérésére.) Szobránc, ahol a vers keletkezett, egy Ungvárhoz közeli, sós, kénköves vízeről ismert fürdőhely, mely nagyon alkalmas lépdugulás, súly, komorkórság, ideg- és bőrbetegségek stb. gyógyítására, de semmi olyan történelmi vagy egyéb nevezetesség nincs ott, mely a versben kifejezett gondolatokat, érzéseket indokolná, mint pl. Huszt, Drégely, Rákos, Kőszeg stb. esetében. Tehát a Szauder által feltételezett címnek (*Szobránczi dal*) nincs tárgyi alapja. Ez a cím csak akkor lenne indokolt, ha a költő a fürdőhely kellemait dicsérné. Feltehető, hogy Bártfay nem címként, hanem megjelölésként, a Szobráncon keletkezett dal értelmében használta ezt az elnevezést. Tehát mint címvariáns, ha e feltételezés

¹⁸ „A szabadság cím alatt küldött szép ódát a censor nem engedé meg, de sok kérés után Hazához felírás alatt megengedte. Tartalma megmaradt s az elég” – írta Kisfaludy Károly Kölcseynek 1828. április 12-én kelt levelében. (*Kisfaludy Károly minden munkái*. 6. bőv. kiad. VI. köt. Budapest, Franklin, 1893. 432.)

¹⁹ L. Szemere Pál levele Kölcsey Ferenchez Lasztóc, 1817. ápr. 29. *Szemere Pál munkái*, III. 205.

²⁰ *Bártfay László naplójából*. II. Budapest, 1969. 145. L. még KFÖM, I. 1297.

igaz, nem vehető számításba.²¹ Az eddigiektől különböző eset a *Rebellis vers*, ahol sem kézirat, sem egykorú közlés nem áll rendelkezésünkre. Nagyon elgondolkoztató erről²² Kerényi Ferenc tanulmánya. Valóban eldöntendő, hogy külön versnek vagy variánsnak tekintendő-e a két változat, a Vargha Gyula által közölt és Egressyé. S ha csak egy főszöveg lenne, akkor igen keserves problémát jelentene az erősen hagyományossá vált *Rebellis vers* vagy a meggyőzőbb, kölcsesebb *Átok* közti választás.²³

Melyik cím kerüljön végül is egy kritikai kiadásban közölt vers élére? Erről a kritikai kiadás szabályzata (a különböző átdolgozások után is) egyértelműen úgy fogalmaz, hogy „ha a műnek a szakirodalom, kivált valamely régebbi neves szerkesztő (például Toldy, Gyulai, Thaly) már adott címet, és ez átment a köztudatba, célszerű ezt a címet meghagyni. Ha a szerkesztő mégis eltér tőle, eljárását meg kell okolnia.” Ez valóban egyértelmű. Csakhogy ez arra az esetre irányadó, „ha a szerző a művét nem látta el címmel”. De ha ellátta? És mégis egy másik hagyományozódott ránk? Mi indokolja akkor a megtartását? Leginkább a hagyomány, hiszen azt ismerik az olvasók, azon a címen keresik a verset, s azt a címet tartja számon a szakirodalom is. Tehát van ugyan ok a ránk hagyományozott címek megtartására, mégis néhány esetben szükségesnek látszik – a leírtak alapján nem teljesen indokolatlanul – az alapszövegnek tekinthető Szemere-féle kiadás révén meghonosodott cím emendálása.

Szabó G. Zoltán

²¹ A félreértés ősforrása – erre Fried István volt szíves felhívni a figyelmet – valószínűleg Waldapfel József, aki feltehetően nem eléggé átgondolt olvasat után vonta le ezt a következtetést, s ma már a gimnáziumi tankönyvben is ez olvasható. (WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*. Budapest, 1935. 293.) Egyébként KERESZTURY Dezső is félreértette ezt a címet egy 1948-ban megjelent tanulmányában. (Zrínyi második éneke. Válasz, 1948. 714.)

²² KERÉNYI Ferenc, *Rebellis vers vagy Átok?* ItK 1982. 59–60.

²³ Bár Fried István szóbeli közlése s az ItK 1993. 1. számában megjelent tanulmánya alapján nem zárhatjuk ki azt, hogy ez a költemény a kétes hitelű Kölcsy-versek közé kerül.

SZILÁGYI PÉTER: ADY ENDRE VERSELÉSE

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 561 l.

Szilágyi Péter 1964 óta rendszeresen közöl verstani tanulmányokat. Előbb József Attila és Tóth Árpád verselésével foglalkozott, később Babitséval és Szabó Lőrincével is, de a szakmabeliek már 1969 óta sejtik, hogy tőle várhatjuk az első teljességre törekvő feldolgozást Ady Endre verseléséről. 1981-ben jelent meg *Forma és világkép* c. tanulmánykötete a Szépirodalmi Könyvkiadónál. Az Ady-monográfia részfejezetei közül néhányat ebben, illetve különböző szakfolyóiratokban már olvashattunk. Az Ady-évforduló kapcsán napvilágot látott egy frappáns, tömör összefoglalás is *Ady ritmikai pályaképe* címmel (Kritika, 1977. 11.). Ez a rendszerező és átfogó, a versforma kérdéséit az irodalomtörténet összefüggésében tárgyaló tanulmányfajta, a ritmikai pályakép már önmagában véve is újdonság a hazai szakirodalomban.

Nincs még egy alakja a magyar költészet történetének, akinek ritmikai újszerűsége annyit foglalkoztatta volna a kortársakat és az utódokat, mint Ady. E kérdésben ma is sok és sokféle felfogás létezik, meggyugtató, egyértelmű végkövetkeztetés nélkül. Szilágyi Péter a magyar versészet rangos hagyományait fejlesztette tovább: a Négyesy László kezdeményezte metrumstatisztikai módszert és Horváth János történeti szempontú verstani szemléletét.

Az *Ady Endre verselése* a teljes Ady-életmű számszerű metrumstatisztikai feldolgozására épül. Szilágyi módszere

több vonatkozásban is újdonságnak számít a hazai verstudományban: (a) teljes költői életművet fog át; (b) nem feltevéseket igazol vagy illusztrál, hanem előzetes tényalapul szolgál; (c) a ritmikai pályakép időbeli, történeti folyamatát igyekszik feltárni.

A verselés tényeinek, belső arányainak és összefüggéseinek alakulása egy adott korszakban, életműben, pályaszakaszban, sőt egyetlen verseskötetben sem pusztá véletlen. Irányok, változások, elhajlások, visszatérések vannak benne, az egyéb művészi-esztétikai sajátosságoktól korántsem függetlenül. A ritmikai pályakép részben megfelel a hagyományos értelemben vett költői pálya ívelésének. Megvan azonban a maga viszonylagos önállósága is: saját csúcsai, szakaszai, irányváltásai.

Szilágyi Péter vizsgálatai azt mutatják, hogy Ady verselésében a *Még egyszer* (1903), a *Vér és arany* (1908), *A Minden-Titkok versei* (1910) és *A halottak élén* (1914) hozott egy-egy jelentős fordulatot. A *Még egyszer* és az *Új versek* kötetében jelentkeznek először – szórványosan – a ritmusbizonytalanságoknak, a ritmustöréseknek azok a formái, melyek később meghatározó jelentőségűvé válnak. A *Vér és arany*-nal induló második korszakban különféle eredetű és hatású formaelemek találkoznak: jambusi tizenegyesek, óklasszikai reminiscenciák, rövid sortípusok, hangsúlyos alakzatok, szimulán módon egymásra vetülő jambusi és

hangsúlyos sorfajok. Az *Illés szekerén* a „rendszer a rendszertelenségben”, a *Szeretném, ha szeretnének* a „szilárduláso-
oldódás” kötete. E korszakban jut el Ady „a szabadvers küszöbére” is.

A *Minden-Titkok versei* és A menekülő Élet jellegzetesen azonos ritmikai felépítést mutat. Itt válik rendszeralkotóvá a hagyományos elemeket hagyománytalan kombinációkban társító Ady-féle szabad vers. Az új jelenség azonban nem lesz egyeduralgódóvá. A *magunk szerelme* ritmikájában például csaknem hagyományos szerkezetű jambusversek hordozzák „a forradalmi remény és reménytelenség” költői életérzését. A *Ki látott engem?* verseiben pedig – mintegy az életmű ritmikai „csúcsán” – egyensúlyba kerül a három alaptényező: a hangsúlyos vers, a szabad vers és a jambus. Ehhez képest nem hoz újat, inkább csak további művészi kiteljesedést, a két utolsó, már nem a költő által jóváhagyott kötet.

E tendenciákon belül a részletek sok egyéb – néha meglepő – megfigyeléssel is szolgálnak. Nyilvánvaló lesz az Ady-verselés néhány félreismerhetetlen egyéni vonása: az „ötös alapú szerkezetek”, különösképpen a „szimultán kilences” kiemelkedő szerepe, az „anapestussal élénkített jambussor” viszonylagos gyakorisága, egyes sortípusok (például az önálló soralkotó hangsúlyos hatosok) sajátos hangulatköre, a „hangsúlyrendek” egyre fokozódó, megszilárduló sorszerkezeti jelentősége, a daktilikus lejtés teljes hiánya, az aszimmetria formateremtő elvként való alkalmazása stb.

Mindez nem pusztá sejtés, hanem nagy anyagon végzett statisztikai felmérés eredménye, történeti alapon egybevetve az elődök és kortársak költészetében mutatkozó hasonló vagy éppen eltérő jelenségekkel. Az adatok értelmezéséhez járul még egy sajátos,

történeti hosszsmetszetben érvényesített funkcionális szempont, mely a statisztikai nagyságrendekben kimutatható változásoknak, sűrűsödéseknek-ritkulásoknak tulajdonít esztétikai jelentőséget.

Szilágyi új felfogásban tárgyalja Ady ütemhangsúlyos versformáit, és alapvető megállapításokat tesz az Ady-féle szabad versről. A tulajdonképpeni szimultán versformákról is van érdemi mondanivalója, bár ezek lényegéhez az alkalmazott monometrikus statisztikai módszerrel nehéz hozzáférközni.

Bár Szilágyi Péter a szakirodalmi hivatkozások tekintetében rendkívül tartózkodó, időnként mégis állást kell foglalnia olyan megkerülhetetlen alapkérdésekben, mint a hangsúlyos ütemezés szerepe a jambusi szimultán verselésben, az ütemhangsúlyos és az időmértékes sormetszetek viszonya, a „gyors típusnak” és néhol „gagliardának” is nevezett „ötös alapú szerkezetek” verstörténeti értékelése, egyes hagyományos magyar sorfajok (például a felező tizenkettős és a nyolcas) ütemtagolása vagy a mértékörző szabad vers fogalmi lényege és Adynál jelentkező sajátos típusa.

Szilágyi munkája meggyőzően bizonyítja, hogy az elvont formaképletek szintjén mozgó, de az egész életművet átfogó, történeti összefüggésbe ágyazott metrumstatisztikai vizsgálatok hasznos és értékes eredményekkel gazdagíthatják a verstudományt. Ugyanakkor az is nyilvánvaló számomra, hogy sem maga a történeti-statisztikai módszer, sem a módszer konkrét eredményei nem mentesek a tisztázatlan, vitatható, bizonyos vonatkozásokban elfogadhatatlan mozzanatoktól. A fenti méltatáshoz épp ezért – a szakmai tisztázódás elősegítése érdekében – *kritikai* megjegyzéseimet is szeretném csatolni.

1. A *szakirodalmi hivatkozások* szűkössége szándékos: maga a szerző tanúsítja, hogy utalásait igyekezett „a minimumra csökkenteni” (8.). Tudományos monográfia esetében vajon érénynek tekinthetjük-e ezt az igyekezetet? Szilágyi túlzott mértéktartása mindenesetre nem hozta meg a kívánt eredményt. Nem sikerült szilárd elvi alapokra, egy kikristályosodott fogalomkészlet jól bevált hagyományaira építenie saját tudományos rendszerét.

Egyes fogalmak lehetnek régiek, közismertek, ugyanakkor értelmezésük lényegét illetően mégis tisztázatlanok, ellentmondásosak. Még egy adott szerzőnél is különböző értelmezések bukkanhatnak fel. Ezek kritikátlan átvétele nem hagyománytisztelet, hanem a zűrzavar folytonosságának vállalása.

Ahogy a költészet és a verselés történeti alakulása nem állt meg Adynál, úgy a verselmélet sem tekintheti végérvényes megoldásnak Horváth János szintézisét. Az új jelenségek és az új felismerések új fogalomrendszert igényelnek. Szilágyi Péter ettől elzárkózott, mások ezirányú törekvéseit pedig figyelmen kívül hagyta. Az újabb magyar verselméletet azonban mégsem sikerült teljesen száműznie a könyv lapjairól. Egy-egy indulatos felhangokkal kísért részletben meg nem nevezett fantomok kísértének: „eleve elhibázott” módszerek hívei, akiknek kutatómunkája „legjobb esetben is csak zsákutcába vezet”, akiknél a vers „a mikrofilológia áldozatává” válik, mivel tevékenységük nyomán csak „ritmikai légvárak, meddő és képtelen hipotézishalmazok” épülnek, és az a veszély fenyeget, hogy „esetleges jelenségek-ből verstani törvényt koholnak” (210–211.). Ezen a terepen, ebben a stílusban valóban szerencsétlen dolog lenne vitát kezdeményezni.

Még mindig a szakirodalmi háttér kapcsán néhány konkrét problémakört szeretnék kiemelni a „vítas verstani kérdések” sokaságából.

„*Gyors típusú*” sorfajok (16.). A szakirodalomban nem előzménytelen, ám elméletileg korántsem tisztázott fogalom. Mitől lesz egy sorfaj „gyors típusú”? Mitől lesz „négyütemű” a kilences? Mikor oszlik a négy szótag két ütemre? Mi a különbség az „ötös alap” és a „hármás alap” között? Ezeket a kérdéseket Szilágyi fel sem veti.

A hármás szám és a „gyors” jelző társítása egyébként nem Horváth Jánostól, hanem Torkos Lászlótól származik (1877), sőt a „nyugalmasabb” négyes és az „élénkebb” hármás alapütemeket – népmeséink szövegében – Arany László már 1867-ben megkülönböztette. Torkos magyarázata a 4/4-es és a 6/8-os zenei ütemek szembeállításán alapul.

Nem vitatom, hogy szerkezeti és funkcionális különbség van a páros, illetve a páratlan alapütemű hangsúlyos sorfajok között. Ez a különbség azonban aligha intézhető el néhány sebesség-metaforával (gyors, lassú, felgyorsul, lelassul).

A *felező tizes* és a vele rokon ötös alapú kilences származtatását illetően „nem bizonyítható Szabolcsi Bence ismert gagliarda-elmélete sem” – állapítja meg igen helyesen Szilágyi Péter (63.). A hatvanas években többen is tetszetősnek találtuk Szabolcsi elméletét, azután rá kellett jönnünk, hogy az általa érzékelt verstörténeti jelenség létezik ugyan, de vajmi kevés köze van a nevezetes olasz táncritmushoz. Szilágyi azonban nem szakított végérvényesen a gagliarda kísértésével, és könyvében újra meg újra visszaköszön ez a hamis zenetörténeti párhuzam (pl. 81., 86., 119., 121., 159. stb.).

A *felező tizenkettős tagolódása* (42.). Horváth János véleménye a 4/2-es ta-

golás kizárólagosságáról korántsem „általánosan elfogadott”. Ezt egyrészt Horváth sem mindig ugyanúgy gondolta (lásd *Literatura* 1982. 3–4., 416–417.), másrészt a mai ellenvéleményeket is hosszan sorolhatnánk (lásd pl. a „Toldi-körkérdésre” adott válaszokat, *Irodalomtörténeti Közlemények* 1984. 3. és *Irodalomtörténet* 1984. 4.).

A továbbiakban többször is előfordul a „nagyütem” fogalma mint Négyesynek a 2/4-es tagolásra vonatkoztatott szakkifejezése (43.). A „nagyütem” fogalmát Négyesy Westphal német vers-tanából kölcsönözte („zusammengesetzte Takte”), zenei alapon értelmezte, nem csupán a 2/4-es tagolásra, hanem általában Arany „megmértékelt” tizenkettőseire vonatkoztatta. Horváth János pedig meglehetősen bizonytalanul értelmezte, hol általános érvényű, hol pedig kivételes, ritka jelenségként (vö. *Literatura* 1982. 3–4., 417.).

Itt kell észrevételeznem, hogy Szilágyi Péter nem említi sem Szabédi László ütempár fogalmát, sem Szerdahelyi István tagolatlan, valóban „nagy” hatos ütemeit.

A *szimultán verselés* (53.). A sormetszet mint „ritmusmeghatározó tényező” kiemelése az Ady-féle szimultán verselés értelmezésében többek véleményével egybehangzó, elvi jelentőségű állásfoglalás. Sík Sándor és Babits Mihály nyomán Szuromi Lajos éppen erre alapozta a szimultán verselés elméleti rendszerét. A későbbiekben azonban ez a helyes kiindulás bizonytalan eredményre vezet, mert Szilágyi metszetfogalma minden lehetséges értelmezést kritikátlanul egybemos. „Mi... a dieresis kiküszöbölésével minden metszetet cezúrának nevezünk” – írja egyfelől (66.), de másfelől olyan körbenforgó megfogalmazásoktól sem riad vissza, mint hogy „a cezúra révén erős metszet jön létre” (177.), vagy

hogy „a cezúra az ütem belsejére esik, tehát nem ütem utáni, hanem ütemközi jelenség” (207.).

Az a tétel, hogy „a szimultaneizmus ... nem Ady-specifikum, hanem a magyar mértékes verselés sajátja, amelyben a hangsúlyviszonyok mindig jelentős szerepet kaptak” (93.), számomra is elfogadható állítás. Az viszont, hogy József Attilának a kétféle magyar vers „ölelkezésére” vonatkozó elméleti töredéke (1937-ből) egy Ady utáni nemzedék szemléletét tükrözné, erősen kétséges. Sík Sándortól tudjuk (József Attila emlékezete, 1953), hogy Négyesynek a múlt század végén megfogalmazott elve rajta keresztül jutott el a költőhöz.

Ady „hanyag verselésének” tévhite valóban felbukkant a kortársak értékelésében, de sohasem vált „általánosan elfogadottá” (231.). Sík Sándor, Németh László, Gáldi László, Szuromi Lajos például hitelesen és eredményesen oszlatta a tévhitet. Békássy Ferenc pedig már 1913-ban szellemes metrumszerkezeti magyarázatot adott Ady „új zenéjének” titkára (lásd *Hátrahagyott írásai*, 1917).

Trocheusi sorkezdetek a jambusversben (103.). A daktilikus lejtés hiányának és az anapesztizálás gyakoriságának felismerése Ady költészetében szakmai érvekkel bizonyított, elemzésekkel hitelesített állásfoglalás. A könyv egyik legmeggyőzőbb részlete épp ezzel kapcsolatban *A Tisza-parton* ritmikai elemzése (105–112.). De mi lehet az oka, hogy még egy lábjegyzet sem jutott annak az 1981-ben megjelent tanulmánykötetnek, mely épp az e témában elhangzott előadások szövegét tartalmazza, közöttük a Szilágyi Péterét is? (*A Tisza-parton. Ritmikai kérdések egy Ady-vers kapcsán*. MTA, 1981)

A sor „trochaikus indítása” (és ezáltal a daktilikus értelmezés mellőzése) lényege szerint egybehangzik Szuromi

Lajos elméleti tételével, mely szerint jambusi dipódia helyén a trocheus + jambus szerkezetű összetett versláb (alakilag koriambus) nem veszélyezteti a sorlejtés jellegét. Szilágyi Péter idéz is Horváth Jánostól és Babits Mihálytól erre vonatkozó állásfoglalásokat (107.), máshol is említi a „choriambikus indítású jambizálás” lehetőségét (114.), nem sokkal később mégis elveti a sorkezdő trocheus + jambus kapcsolat koriambusi értelmezését (181.).

Itt jegyzem meg, hogy zavarónak érzem az „ütem” és a „versláb” fogalmának feltétel nélküli azonosítását. Bár e gyakorlatnak Négyesyig visszavezethető előzménye van, éppen a szimultán sorfajok leírásában semmiképpen sem szerencsés.

Francia verstani hivatkozások (312.). Szilágyi Péternek a francia verselésre vonatkozó utalásai szöges ellentétben állnak a francia szakirodalomban kialakult közmegegyezéssel. A „6-7, 7-7 osztású alexandrin” emlegetése félrevezető, minthogy a francia versben sem a metszet előtti, sem a sorvégi *e muet* nem szótagértékű. A szótagszám-változások legfeljebb a műfordításokban jelentkeznek.

Ugyancsak hibás a verlaine-i „im-pair” elvének értelmezése a könyv 165. lapján. Tévedés, hogy a francia verselésben a páratlan szótagszám nem jelentett újdonságot, mivel „a sorfajok... sohasem sorjáznak tiszta párosokban, hiszen a néma »e« ismételten páratlanra váltja a párosokat” (165.). Az impresszionistáknál igenis metrikai újdonságnak számítottak az 5, 7, 9, 11, 13 szótagú verssorok, melyeknek szótag-száma egyébként ugyanúgy független volt a sorvégi néma *e*-től, mint a tizenkettősöké. Erre a tévedésre Timár György könyvbírálata már 1981-ben figyelmeztette a szerzőt (Élet és Irodalom, 1981. júl. 11.).

2. Sem általában a *metrumstatisztikai* módszerrel, sem konkrétan Szilágyi Péter módszerével szemben nincs alapvető elvi kifogásom. Egyetértésemhez azonban néhány kritikai ellenvetést is szeretnék csatolni.

A nagy számok és a százalékos átlagok túlértékelése azzal a veszéllyel fenyeget, hogy verselemzéseinkből kirekesztjük az egyedi, ritka, rendkívüli vagy árnyalatnyi eltéréseket, amelyek egy meghatározott költészettani szövegösszefüggésben nagyon is lényegesek lehetnek. Egy helyütt maga a szerző is elismeri, hogy „a ritmus sohasem közelíthető meg pusztán számszerű összefüggések alapján” (175.). Nos, épp ez a minőségi szempont hiányzik feltűnően Szilágyi könyvéből. A strófák és a sorfajok vonatkozásában feldolgozása csaknem hiánytalanul teljes, a sormértékek, különösen pedig a szimultán sorok vonatkozásában számadatainak hírértéke már meglehetősen hézagos és egyoldalú, a megvalósult, konkrét szövegritmus helyi értékéről, a metrumkezelés változatosságáról már csak néhány elszórt megjegyzés árulkodik.

A statisztikai módszer legfőbb értéke a pontosság, a hitelesség, a szubjektív esetlegességek lehetőség szerinti kiküszöbölése. Mint Szilágyi írja: „a számszerűség adta eredmények... szigorú, többoldalú ellenőrzésre szorulnak” (286.). A baj csupán az, hogy minden ellenőrzési kísérlet viszonylagossá, megbízhatatlanná válik, ha nem ismerjük azokat az alapelveket, amelyekhez a statisztika készítője igazodott. Márpedig itt éppen ez a helyzet. Szilágyi Péter verselméleti és terminológiai kérdésekben nem kíván állást foglalni, illetve hallgatólagosan valamiféle korrekt, hagyományos közmegegyezéshez tartja magát. Ez a vélt szakmai közmegegyezés azonban nem működik, a verssorok gyakran még a szer-

ző szerint is „többséyesek”. A statisztikák számtengerébe pedig végül – minden látszat ellenére – nagyon is szubjektív szűrőn keresztül jutnak be a versritmus tényei. Tévedés ne essék: ezt a szubjektív elemet nem kiiktatni kellene (mert nem is lehet kiiktatni), hanem elismerni.

A hitelesség másik, rendkívül kellemetlen akadály a körülmény, hogy a nyomtatott szöveg épp a számszerűség alapjául szolgáló képletek és táblázatok vonatkozásában tele van értelemzavaró hibákkal. E tekintetben Szilágyi Péter szaktudása vitán felül áll ugyan, de az imént említett „szigorú, többoldalú ellenőrzés” ezúttal elmaradt. Néhány, a statisztikák hitelét és használhatóságát veszélyeztető jelenségre adatszerűen is szeretném felhívni a figyelmet.

A hibák egy része a metrikai képletekkel: az ütemhatárok bejelölésével és az időmértékes szótagjelekkel kapcsolatos. Hiányzik vagy rossz helyre került néhány ütemjel (például a 13., 21., 29., 224. lapon). Hiányzó vagy felesleges szótagjelek akadályozzák a képlet és a versszöveg azonosítását (például a 28., 53., 105., 124., 125., 149., 221., 286. lapon). Hiányzik a versláthatárok bejelölése, így a képletek nem igazolják szemléletesen a szöveges értelmezést (például az 54., 71., 102., 104., 124., 286., 287., 351., 352., 410., 411. lapon). A hangsúlyt jelölő ékezetek rossz helyre kerültek (például a 285. lapon).

Néhol a szöveges, elvi értelmezés hitele is kétségessé válik. A *Nem zaklatnak már a régi miértek* verssor például Szilágyi szerint „erős metszetes alkaio-szi”, az ötödik helyre tolodott „ciklikus anapesztussal” (149.). Én legfeljebb ereszkedő lejtésű, szapphikus változatként tudnám elfogadni. Dayka Gábor *A hű leánya* c. versére vonatkozóan két ellentétes állítás zárja ki egymást a

könyvben: „a hangsúlyok thesisesen a jambus első, rövid ízére esnek” (208.), illetve „mindössze háromszor esik a hangsúly a jambus első ízére” (209.). Ez utóbbinak a fordítottja lehetne igaz (hogy ti. a jambus második ízére, arzi-szára esik ritkán a hangsúly), de ez a jelenség az idézett tíz sorban 5 helyen fordul elő, ebből kettő sorkezdeten. Ugyanígy: Szilágyi 6 arziszos hangsúlyt számolt Csokonai *A Hafiz siralma* c. versében, én 12-t (209.). Lehet, hogy neki van igaza, de ehhez a minősítés elvi alapját is közölnie kellene.

Külön gondot okoz a metrumstatisztikai táblázatok értelmezése. Félrevezető ugyanis, hogy „a sorok száma” (187., 268., 269.), illetve „a vers sorainak száma” (229.) megjelölés mint rovatcím valami egészen másra (az adott szempontból értékelt egész verslábak számára) vonatkozik. Vagy egy másik példa: a *Szeretném, ha szeretnének* kötet hangsúlyos strófaszerkezeteit bemutató táblázat két változata (258. a főszövegben és 485. a Függelékben). A Függelék és a kísérő szöveg szerint 15 ilyen vers van a kötetben, az adatsorban 17 tétel szerepel (258.). Az *ágyam hívogat* c. vers pedig a könyv három pontján három különféle metrikai minősítést kap: két 16 soros strófa (258.), szakozatlan 32 soros vers (485.), illetve három strófa egyenként 16, 6 és 10 sorral (265.). És még egy hasonló: A *vár-úr szeméremőve* c. vers 33 sorából Szilágyi szerint 31 a jambusi lejtésű. De melyik kettő nem az? Nekem több jelöltem is van: *Fájdalmas betegség; Fájdalmas, hosszú betegség; Semmi; Érzem, hogy te vagy az Érzés; Óh, Élet hű várnagya; Fájdalmas betegség* (ismét). Itt sem a minősítés jogát vonom kétségbe, csupán indokait szeretném ismerni.

3. A történeti szemlélet két vonatkozásban is meghatározó jellemzője Szilágyi munkájának. Egyrészt a statisztika

kai felmérés adatsoraiban tapintja ki a ritmikai pályakép fejlődésvonalát és fordulópontjait, másrészt verstörténeti összefüggésbe helyezi Ady életművének ritmikai újszerűségét. A pályakép alakulásának lényegi vonásai – a statisztikai módszer bizonytalanságai ellenére – meggyőzően bontakoznak ki a számadatok értékeléséből. A verstörténeti folytonosságot illetően már kevésbé kedvező a kép, annál is inkább, mert a tanulmány egyes fejezeteiben némileg eltérő értékelést kapnak a feltételezett előzmények. A könyv végül is nem tisztázza megnyugtató módon Adynak sem a régi magyar költészetéhez, sem Vajda, Reviczky, Kiss József és általában a századvég magyar (és európai) költészetéhez való ritmikai kapcsolódását. Néhány konkrét mozzanatot e témakörből is szeretnék kiemelni.

Reviczky „egyhangú, retrográd metrikájának” és „megújuló ritmikájának” szembeállítása tetszetős, de nem meggyőző állásfoglalás. Még kevésbé igazolható, hogy ritmikai megújulása „nem a költő találékonyságából, tudatosságából” adódik, hanem csupán „jambus-verseinek mennyiségéből” (19–20.). Kiss Józseffel szembeni elmarasztalása pedig egyéni ízlés dolga. A statisztikák mennyiségi adatai ehhez nem szolgáltatnak kellő alapot.

Reviczky szerepét a szimultán verselés történetében nem lehet jambusainak „gördülékenységével” jellemezni (62.). Annak belátásához, hogy Vajda „verselésében még nem jelenik meg a szimultaneizmus” (62.), tudnunk kellene, mit jelent Szilágyinál ez a szó. Kiss Józsefről pedig nem elég dicsérőleg megállapítani, hogy „konkrét cél érdekében lazította a jambust” (62.).

Később – önmagával némileg szembekeverülve – a szerző megállapítja azt is,

hogy „a szimultaneizmus... nem Ady-specifikum, hanem a magyar mértékes verselés sajátja. ... De Adyban már tudatosodott ez a ritmikai kettősség” (93.). Mi lehet az, ami „nem Ady-specifikum” ugyan, de Vajda verselésében „még nem jelenik meg” (62.)? E látszólagos ellentmondásnak bizonyára van ésszerű feloldása.

Az a „felismerés”, hogy „a mértékes versen belül a hangsúly szerepe fontosabb, plasztikusabb lehet a mértéknél” (tudniillik az időmértéknél), nem Kiss Józseftől származik (194.). Az ő versei 1875-től kezdve váltak ismertté és csak 1882 után népszerűvé. Torkos László viszont már 1865-ben két helyen is publikálta verstani alapelveit, 1871-ben meghirdette „vezéreszméit”, ennek nyomán széles körű vita kerekedett a korabeli folyóiratokban. Torkos többek között kijelentette, hogy a magyar költészetben lehetnek „hangsúly alapján készült páratlan ütemrésztű versalakok is” (Magyar Nyelvőr, 1889. 269.). Ezeket saját költői gyakorlatában is alkalmazta, de számos példát idézett kortársaitól (Gyulai Páltól, Vargha Gyulától, Szász Károlytól) is. Kiss József tehát nem tekinthető Ady egyetlen ritmikai elődjének. Ady valóban a „Kiss József útját” járta (215.), de ezen az úton kettejükön kívül az elődök és a kortársak népes csapata poroszkált a közép-kori himnuszfordítóktól kezdve Csonkain, Petőfin, Vajdán, Reviczkyen keresztül a századvégi, mára már elfelejtett költőtársakig.

Az *Ady helye verselésünk történetében* című, néhány lapnyi összefoglalás (60–63.) részben valószínűsíthető, részben bizonyíthatatlan sejtések szövevénye. Találó megfigyelés, hogy Petőfi jambusaiban „a lejtés tendenciája, nem pedig a verslábak egymásutánisága” adja a ritmus lényegét (60.). De miből gondolja Szilágyi Péter, hogy Petőfi „a tökéle-

tes, az igazi magyar versformát” nem hangsúlyos, népdalszerű ritmusaiban, hanem éppen a fellazított jambizálásban kereste (63.)? Egyáltalán: a szimultán verselés kialakulásának és önállósulásának folyamatát aligha lehet monometrikus szempontú statisztikai adatokkal feltérképezni. Egy kérdés a hagyományos formák szabálytörő alkalmazása, más kérdés a kétféle metrum egyidejű érvényesítése. Van közöttük összefüggés, de egybemosásuk nem célravezető.

Petőfi *A Tisza* c. verse egyszer a hangsúlyos sorfajok példaként szerepel (35.), máshol meg elsődlegesen trochaeus versnek minősül (54.). Ha viszont mindkét állítás igaz, akkor szimultán versmértékről van szó, és ez a megjelölés nemcsak Adytól kezdve érvényes.

A „nóta” kifejezésnek a lírai költészetre vonatkoztatott használata sem Ady „leleménye” (36.). Comenius művének 17. századi magyar fordításában a „poéta” már „nótás verseket énekel” (1673), Magyarai Péter szombatos kódexe szerint pedig a zsoltárfordításokat „magyar ékes notákra” éneklük (1707). E latin szó magyar jelentéstörténete töretlenül vezet Ady értelmezéséhez.

A walesi bárdok aprózott sorairól írja Szilágyi: „ha anapesztus értékűnek vesszük az aprózott jambust, akkor Arany versének híres sorai kilenc szótagosak lennének” (87.). Nem hiszem, hogy az ókori énekversre megállapított szabályokat más nyelvű, újkori szövegversre lehetne vonatkoztatnunk. De ha így tennénk is, a kilencet akkor sem számolhatjuk nyolcnak. A moraszámlálást Shelley angol versére értelmezni pedig – fonetikai képtelenség. Az angol vers hangtani értelemben nem szótagmérő. Magyar versben viszont a négymorás anapesztus megjelenése egy emelkedő lejtésű sorban éppoly

természetes, mint az ugyancsak négymorás spondeusé.

Néhány – viszonylag ritka – ütemhangsúlyos sorfaj kapcsán szeretném felvetni a Szenci Molnár Albert fordította genfi zsoltárok formakészletével való egybevetés lehetőségét. A „régí verselésünk ritmikai hangvételére” emlékeztető, Adynál „iskolai és szertartási dallamemlékeket” is felidéző *Mammon-szerzetes zsoltára* (145.) jambustalan tizenegyesei alighanem reformáció-kori költészetünkben gyökereznek. A legismertebbek közül való 23. genfi zsoltár (*Az Úr énnékem őriző pásztorem*) strófái 11aabbcc szerkezetűek, a verskezdő képi motívumot is szolgáló 137. zsoltár (*Hogy a babiloni vizeknél ültünk*) sorszerkezete is hasonló: 11aa10bb11cc. A genfi dallamok zenei alaprítmusa hívebben őrzi az 5/6-os tagolást, mint a magyar fordítások szövege.

A *Teveled az Isten* (339.) kezdősora a 77. genfi zsoltár parafrázisa (*Az Istenhez az én szómat, Emelém kiáltásomat*). Alapmértéke szerintem 4//4/3, illetve 3//4/2. A szólamtagolódás zavartalanul belesimul ebbe a metrikai szerkezetbe. Páros rímei nincsenek ugyan, de a kilencesek azonos végzava (*az Isten*) rímélményt is nyújt. Én nem sorolnám a „szabadversek” közé. Hogy pedig 4//7 osztású tizenegyes sortípus „verselésünkben nincs” (340.), az könnyen cáfolható. A hetes ütempár belső osztáshatárának elhalványulása egyáltalán nem szokatlan sem népdalainkban, sem költészetünkben. (Például: *Én Istenem, minek is teremtetél*, negyedik sora: *Attól is de hamar elváltattottál*.) Szenci Molnár Albert 79. zsoltárában is ott vannak ezek a tizenegyesek; *Öröködbe, Uram, pogányok jöttek*.

Szilágyi Péter az ötös alapú kilences sorról is nyomatékosan állítja, hogy hangsúlyos verselésünkben nem léte-

zik (355.). A 112. genfi zsoltár viszont így kezdődik: *Boldog az ember, ki az Istent Féli, tiszteli szíve szerint.* Ez a két „nem létező” sor az Adytól idézhető példák ütemhangsúlyos összetevőjének pontos mása.

A két utolsó Ady-kötet egybevetése az irodalomtörténet számára is hasznos következtetésekre vezet. Ám az Ady-féle szabad vers 16 pontos, részleteiben is hiteles összefoglalása után (346.) a pályakép íve megtörik. A monometrikus statisztikák nyelvén már nem lehet újat mondani. Az elemzések helyét a felsorolások foglalják el. Az *Ady-ritmus utóélete* című zárófejezet anyaga szűkös, nem igazán meggyőző. A tényyszerűség és a történetiség elve itt már nem érvényesül.

4. Végül összevontan szólnék még az értekezés kapcsán felvetődő *verselméleti és versjelentéstani (funkcionális) kérdések* egy részéről. Elméleti vonatkozásban a könyv viszonylag kevés újdonságot kínál. Versjelentéstani szempontból új tudományos eredménynek tartom a ritmikai pályakép és a költői életmű belső egységének, kölcsönös megfeleléseinek felismerését és feltárását. E téren inkább csak részletkérdésekben van ellenvetésem. Nem fogadhatom el viszont a hagyományos monometrikus módszerrel végigszámlolt verstani mozzanatok kizárólagos érvényét.

A szerző kinyilvánított célja: „minden egyes kötet minden egyes versének minden egyes sorát... egzaktul meghatározni” (6.). A tökéletes „egzaktság” igénye azonban a mi szakmánkban – hiú ábránd.

A könyvben előzetes értelmezés nélkül szerepelnek olyan fogalmak, mint tagolás, metszet, hangsúly, ütem, hármas, négyes, ötös alapú, lassú és gyors típusú sorfajok. Szilágyi a kilencesek metszet utáni négy szótagját is felezi:

2/2-nek hallja. Joga van hozzá, de nem érvek nélkül. Négyesyre hivatkozva a kettő–négyes tagolást nevezi „nagyütemnek” (43.), de statisztikáiban a nagyütemet a kettő–négytől is megkülönbözteti. Mindez elméleti állásfoglalás nélkül. Ha sem szólamtagolódásról, sem ütempárokról nincsen szó az ütemhangsúlyos ritmizálásban, akkor csak a pusztá szóhatárok, szókezdetek maradnak. De melyek?

A jambusi sorfajok hagyományos metszeteinek szerepét a szimultán verselés kialakulásában helyesen emeli ki a szerző (66–67.). Bizonytalan viszont abban a tekintetben, hogy Adynál milyen irányban érvényesült az ötös alapú szerkezetek „metrumelvileg kezdetből fogva adott” rokonsága (67.). Más dolog ugyanis, ha „a jambussoron belül létrejön egy következetes hangsúlyrendi perioditás” (66.), és megint más a régi magyar „ötös alapú szerkezetek mértékre fogása” (66.). A „jambizált” vagy „időmértékre hangolt” sor-szerkezetek emlegetése az Arany-féle „megmértékelés” jelenségét idézi fel, holott Adynál ennek éppen az ellenkezőjéről van szó.

A *Prológusban* észlelt „kilencessé kurtított felező tízes” említése (81.) elvi és verstörténeti kérdést vet fel: milyen alapon értelmezi Szilágyi az eltérő szótagszámú sorokat egymás „kurtított” vagy „megnyújtott” változataként? E származtatásokat csak alapos történeti-filológiai és esetenként zenetörténeti vizsgálat hitelesíthetné.

A *Fülembe még ősmagyar dal rivall* verssor állítólagos „pontos megfelelője” Petőfinél és Aranyánál (82.) lényeges mozzanatokban tér el: jambizálás helyett trochaizál, és a sorzáró 2 szótagú ütemeket hosszú szótaggal indítja. Marad rokon vonásként a szótagszám.

A *Fülembe forró ólmot öntsetek* Szilágyi szerint „szabályos felező tízes, a *Kiskacs*

fürdik ritmusára" (83.). Három különböző sortípust mos itt egybe – rá nem jellemző módon – Szilágyi Péter. Néhány lappal később pedig a *Prológus* utolsó előtti sorát minősíti „gagliardikus felező tízesnek” (86.). Pedig kétféle jambusi felező tízes van: (a) folyamatos, verslábmetesztes $\cup - / \cup - / \cup // \cup - / \cup - / \cup -$ és (b) erős metszetű, belső végszótaggal megszakított $\cup - / \cup - / \cup // \cup - / \cup - / \cup$. A régi magyar ütemhangsúlyos felező tízessel, melynek alapsora $3/2//3/2$ szerkezetű, az utóbbi változat kapcsolódik természetesebben szimultán verssorra, és ez a kombináció hozható távoli szerkezeti összefüggésbe a zenei gagliardával. Márpedig az elemzett Ady-sorok éppen nem ilyenek, hanem (a) típusú, penthémimerész metszetűek.

A *Prológus* zárósora (*Mégis győztes, mégis új és magyar*) mint ütemezhetetlen „szabad sor” (86.) – merész feltevés. Az ütemélről eltolódó szólamnyomatékok ezt nem indokolják, különösen, ha figyelembe vesszük a *versdallam* áthidaló szerepét, László Zsigmond elméleti sejtése nyomán. Ilyen „szabad sort” akár Petőfi pattogó *Csatadalából* is idézhetnénk: *Aki magyar, aki vitéz...*

A sortagolás és az ütemezés elvének tisztázatlansága miatt a nyolcasok és a kilencesek sorszerkezeti elemzése nehezen követhető (206–207.). Nyelvi, verstani és zenei szempontok keverednek egymással (szólamtagolás, szóhangsúly, kötött szótagszám, ütemegyenlőség stb.). Ráadásul az „ütem” hol hangsúlyos ütemet, hol verslábát jelent. Néhol szerepel ugyan a „szimultán kilences” fogalma (205.), de az elemzés nem egyidejűleg, hanem váltokozva foglalkozik a mértékkapcsolás két összetevőjével.

Az alkaiozi sor „ereszkedőre váltása” (208.) fogalomzavart tükröz. A szólamnyomaték által létrehozott ereszke-

dő lejtésnek a magyarban nincs köze az időmértékes verslábak arisz-tézisz viszonyaihoz. De ha volna is: az időmértékes verssor szabályos verslábmeteszte a sor lejtésirányát nem változtatja meg. Ez verstani alaptétel, és nem függ a „jó ritmusérzékű magyar olvasótól” (207.).

Ha igaz, hogy „az Ady-ritmus főmotívumát a jambusokon átfutó hangsúlyos erővonalak adják” (213.), akkor nem világos, hogyan szorulhat háttérbe ez a főmotívum a pályakép kialakításának statisztikai módszerében. A hangsúlyrendek és a hangsúlyos ütemek eloszlásáról legalább annyi tényrt kellene feltárni, mint az időmértékes verslábakéről. Az „átfutó erővonalak” metaforája ehhez kevés.

Az a megállapítás, hogy „Ady... emelkedővé variálja az eredetileg ereszkedő lejtésű sort”, mégpedig anapsztus vagy erős metszet alkalmazásával (219.), teljesen helytálló, sőt kiegészíthető a szintén „természetes és szabályos” trocheusi (dipódikusán értelmezve koriambusi) sorkezdetekkel (181.). Szükségtelen, és elméleti zavart okoz viszont a német zenéből kölcsönzött „ütemelőző” fogalmának bekeverése, valamint az „elkülönülési elmélet” névtelen, titokzatos híveinek elmarasztalása (218.).

Ritkán ugyan, de előfordul, hogy Szilágyi Péter a ritmikai tények közvetlen, rövidre zárt funkcionális értékelésének hibájába esik. Példa: „Ady költői és politikai tudatossága és felelősségérzete olyan színvonalra emelkedett, hogy már nem simulhatott bele a dekadens esztétizálás adekvát ritmusképletébe, a jambusba” (224.). És a másik: „Ady joggal érezte, hogy jambikus ritmusát a litánikus egyhangúság veszélye fenyegeti” (225.). Ha ő maga nem írt erről, akkor nem tudhatjuk, így érezte-e vagy sem. Találó viszont a

verstan felségterületén belül maradó következtetés: a trocheusok „egyrészt nyugtalanítják a jambusi hömpölygést, másrészt hidat vernek a jambikus és hangsúlyos ritmusok között”. (225.).

A „zaklatottság” és „tépettség” egyfelől, a „viszonylagos konszolidáció” másfelől – Király István szemléletmódjára emlékeztető, irodalomtörténeti szempontból hiteles szembeállítás. A sorfajok társításának formai változatait azonban szerencsétlen és erőltetett dolog párhuzamba állítani „az isten és a munkásosztály” bázisai között feszülő „kibékíthetetlen ellentéttel”. És még valami: Adynak nem volt kisbetűs „istene” (238.).

Az „arsisos” és „thesesis” pótütetek, velük együtt pedig az ún. „magyar jambus” kérdése fontos és elhanyagolt verselméleti téma, tisztázása valóban szükséges (274.). Kár, hogy Szilágyi Péter megelégedett az elvont, általános problémafelvetéssel, valamint Ady Lajos egy lábjegyzetének

cáfolatával. Statisztikáiból teljesen száműzte ezt a jelenséget, holott József Attila időmértékes verseléséről írott könyvében még kiemelten foglalkozott vele. Azt már csak én teszem hozzá, hogy Szuromi Lajos a lejtővé modulált helyettesítő verslábak megnevezését és jelölésmódját is kezdeményezte.

Befejezésül szeretném megismételni, hogy Szilágyi Péter könyvét jelentős tudományos teljesítménynek tartom, módszerét alapvetően elfogadom, bár semmiképpen sem tekintem kizárólagos érvényűnek. Szakmai értékei és az irodalomtörténetben is hasznosítható eredményei mellől azonban hiányolom a következetes elvi alapvetést, a hagyományos monometrikus szemlélettel és versleírással való tudatos szakítást. Az első teljes magyar *ritmikai pályakép* így is számottevő mértékben gazdagítja mind a magyar verstörténetet, mind az Ady-filológiát.

Kecskés András

JÁNOS THURÓCZY: CHRONICLE OF THE HUNGARIANS

Translated by Frank Mantello, Foreword and Commentary by Pál Engel.
Bloomington, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1991.

Ahhoz képest, hogy Thuróczy Jánosnak kerek ötszáz évet kellett várnia, míg műve teljes, kommentált és szakszerű kiadásban az olvasóközönség elé került, ahhoz képest váratlan gyorsasággal vált egy angol nyelvű fordítás jóvoltából a világörökség részévé. A kritikai kiadás a BSMRAe sorozatában 1985-ben került ki Galántai Erzsébet és Kristó Gyula keze alól; Mályusz Elemér és Kristó Gyula ehhez csatlakozó, két testes volumenbe foglalt kommentárjairól (megjelent 1988-ban) Engel Pál, az angol bevezető írója, mint mondja, csak hírből hallott, így meg kellett elégednie Mályusz

húsz évvel korábban publikált eredményeivel (*A Thuróczy-krónika és forrásai*). A kiadás munkálatai ezek szerint nyomban a latin szöveg megszületése után, 1986–1987-ben megindultak.

Az esztétikailag első osztályú könyv (tervezője Elena Fraboschi) egy jól bejáratott sorozat, a korábban Thomas A. Sebeok, majd John R. Krueger, most Denis Sinor által gondozott Indiana University Uralic and Altaic Series legújabbban teremtett *Medievalia Hungarica Series* (szerkesztője Emanuel J. Mickel) alsorozatának 155., illetve 2. köteteként látott napvilágot, tehát

olyan környezetben, amely önmagában rangot ad és világhírt jelent. Az idegen szemnek leglátványosabb, a Thuróczy önálló adatgyűjtésén alapuló, önállóan fogalmazott részt tartalmazza, a Zsigmond koronázásával induló negyediket, vagyis a Galántai-Kristó-féle kiadás 195–262. fejezetét. A tárgyi tájékozódást Engel Pál egy kronológiai áttekintéssel és kis híján 600 magyarító jegyzettel segíti. Előszavában beilleszti Thuróczyt a magyar történetírás folyamatába, a történetírást a humanista művelődésügybe, megismételve saját, a *Krónika* 1986-os hasonmás kiadását kísérő tanulmányát. Annak idején Csapodi Csaba meglehetősen zordsággal értékelte megállapításait az It lapjain (1987–1988. 341–347.). Most az angol verzióval kapcsolatban ugyanígy (Magyar Tudomány, 1992. 245–247.). Nem lévén beavatva a kötet létrejöttének históriájába, csak leszögezni tudom, hogy javára vált volna, ha Csapodi kritikáját meg Mályusz és Kristó időközben mégiscsak hozzáférhetővé vált kommentárjait hasznosítja. Az sem lett volna hiábavaló, ha nyújt valami fogódzót a külföldi olvasónak ahhoz, hogy *Krónikánkat* európai összehasonlításban is értékelni tudja. (Csak Długoszról esik egy-két szó.) Ad egy röpké bibliográfiát is a kor történetéhez, némi kishitűséggel mellőzve a magyar nyelvű irodalmat mint idegenek számára érdekeltent, de nemzetközi használatra alkalmasnak találva a bolgár és szerb nyelvű publikációkat. Mutató sajnálatosan nincs.

A fordító munkája messze kiemelkedik a hasonló vállalkozások sorából. Frank Mantello elsősorban stilisztikai szempontból érdeklődik szerzőnk iránt, a Thuróczyra jellemző sajátosságokra figyel: életszerű, bombasztikus, meghökkentő – mondja róla –, tudato-

san igyekszik a nagy stilisztika látszatát keltetni. Értekezést, sajnos, nem kerekít e tárgyból, csak benyomásait foglalja össze pár futó sorban. Megállapításai jó érzékről tanúskodnak. (Azt hiszem azonban, hogy az utolsónak idézett észrevétel a magyar kancelláriai frazeológia sűrűn felbukkanó elemein alapul, melyeket Mantello természetesen nem ismerhet fel.) Fő feladatának e sajátos stílus korrekt visszaadását tartja. Hogy ez sikerült-e neki, azt döntse el az angol anyanyelvű olvasó!

Az biztos, hogy kitűnő és gyakorlott latinista. (Egy Grosseteste-kiadását ismerem.) Ennek köszönhetően képes érdemlegesen hozzájárulni a Thuróczy-filológiához is. Ezért mondom, hogy munkája színvonala és értéke meghaladja a fordítástól elvárhatót. Egy híján félszáz helyet javít a kritikai kiadás textusán. Egy része ugyan „egyszerű” sajtóhiba, de ezzel is fenyegetően figyelmeztet arra, hogy a mai textológiában nincs helye az ilyesminek. A nyomda mindeddig nagy respektussal emlegetett ördöge a modern technikai eszközök segítségével igenis elkergethető. Hogy ez nálunk még nem egészen igaz (és a BSMRAe köteténél különösen nem), azt a világ nem köteles tudomásul venni. (Ez ugyan nem jelenti azt, hogy a szóban forgó kiadvány mentes a sajtóhibától, de ez nem is kritikai igénnyel készült.) Korrekcióinak túlnyomó többsége a kiadás hibáit vagy vitatható megoldásait illeti; számos helyen Schwandtner olvasatát fogadja el (alighanem véletlenül, mert hogy az 1746-os edíciót fellapozta volna, annak nincs jele), amelyet a kritikai kiadás nem vesz figyelembe, itt-ott visszaállítja az ősnymtatványoknak a sajtó alá rendezők által romlottnak minősített formáját. Némely javaslatával lehet ugyan vitatkozni, és van jele

annak, hogy nem mozog egészen otthonosan a magyarországi latinság lazább, Grossetestéhez képest ingatagabb grammatikai korlátai között,

akad azonban néhány javaslata, amelyért a Thuróczy-filológia hálával tartozik neki.

Kulcsár Péter

V. ECSEDY JUDIT: A BORNEMISZA-MANTSKOVIT NYOMDA TÖRTÉNETE

Budapest, OSZK, 1990. 59 l. + XXXVI tábla (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetek 1.)

Az új (és remélhetőleg nem megakadályozható) könyvsorozat első füzetében az egyik legjelentősebb 16. századi magyar nyomda történetét olvashatjuk. 1990-ben, amikor megjelent, 400 esztendő jubileuma volt a vizsolyi Biblia kiadásának; ünnepségek helyett ez a legszebb módja egy ilyen jelentős évforduló megünneplésének: a szakértő előveszi az egyik fontos részproblémát, és alaposan, időtállóan feldolgozza. A Bornemisza-Mantskovit nyomda nem csupán a vizsolyi Biblia miatt fontos a magyar irodalomtörténet kutatói számára: itt látott napvilágot Bornemisza Péter csaknem teljes életműve (az *Ördögi kísértetek* is), valamint Rimay János Balassi-epicédiuma, benne az első nyomtatásban megjelent Balassiverssel.

A szerző feldolgozási módszere első sorban nyomdászattörténeti, a nyomdai felszerelés vizsgálatán alapul. Az első fejezetben röviden összefoglalja mindazt, amit a szakirodalom a műhely történetéről tud, a részletesebb második fejezet tartalmazza a lényegét, a saját kutatásokat, a felszerelés eredetét és leírását. Úgy tűnik, ami erről elmondható és kideríthető, azt V. Ecsedy Judit mind tudja – senkit ne tévesszen meg a kicsi terjedelem: évek munkája lehet mögötte. A harmadik fejezet a nyomda utóéletét tárgyalja röviden, a betűk és díszek ugyanis hosszabb életűek, mint maga az őket

befogadó könyvnyomtató műhely. A Bornemisza-Mantskovit nyomdának voltak Sylvester János sárvári tipográfiájából származó iniciáléi, készletének egy része Huszár Gáltól eredt, ugyanígy betűi és díszei részben tovább éltek Jakob Klösz bártfai műhelyében, hogy végül a 18. század elején kikössenek a kassai jezsuiták nyomdájában.

A feldolgozáshoz rendelkezésre áll minden elképzelhető melléklet: a példányból ismert kiadványok és a nyomdai anyag leírása, valamint az összes betű és dísz mintája a kötet végi táblán – ezzel lehetővé válik bárki számára egy esetleges ismeretlen nyomtatvány azonosítása. A recenzens nem tehet ezek után mást, mint kifejezi elismerését – két apró megjegyzéssel. A szerző mindenütt a szlovákiai helynevek magyar változatát használja, a létező példányok leírásánál azonban „martin-i” és „kremnica-i” könyvekről beszél, ettől borsószik az ember háta. Ilyet legutóbb a szlovák televízió magyar adásában hallhattunk néhány éve, amikor még tilos volt magyarul megnevezniük az ottani helységeket – mondjunk egyszerűen Túrócszentmártont és Körömbányát. A másik megjegyzésem a tartalmi összefoglalóra vonatkozik: az angol mellett – tekintettel a témára – szívesen láttam volna egy szlovák és egy német szöveget is.

Végezetül el kell mondanom, hogy a Bornemisza–Mantskovit nyomda kutatása tágabb értelemben koránt sincs még befejezve. Pontosan azokon a területeken, amelyek az irodalomtörténettel érintkeznek, rengeteg a megoldatlan kérdés, olyan nagy személyiségek munkásságáról van itt szó, mint Huszár Gál, Bornemisza Péter, Rimay János és Balassi Bálint; s számításba kell venni a tágabb környezetet, a főúri pártfogókat is. 1990 óta

született néhány részeredmény: ismerjük a telket Vizsolyban, ahol a nyomda állt, hipotézis született a műhely Galgócra Vizsolyba kerülésének körülményeiről – ez azonban még mindig kevés. A további kutatásokhoz kikerülhetetlen alapmű lesz V. Ecsegy Judit munkája, remélhetőleg a közeljövőben a többi 16. századi magyar nyomda is hasonló monográfiára talál.

Szabó András

FONTES RERUM SCHOLASTICARUM, I–III.

I. A THURZÓ CSALÁD ÉS A WITTENBERGI EGYETEM (Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602–1624). A szövegeket összegyűjt. és vál. Herner János. Sajtó alá rend. Dományházi Edit, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Latzkovits Miklós. Szeged, 1989. 473 l.

II. LŐCSEI STIPENDIÁNSOK ÉS LITERÁTUSOK (Külföldi tanulmányutak dokumentumai, 1550–1699). Sajtó alá rend. Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szeged, 1990. 372 l.

III. TELEKI PÁL KÜLFÖLDI TANULMÁNYÚTJA (Levelek, számadások, iratok, 1695–1700). Összeállította Font Zsuzsa. Szeged, 1989. 430 l.

A szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség Keserű Bálint szerkesztésében új művelődéstörténeti könyvsorozatot indított útra azzal a céllal, hogy a magyarországi diákok peregrinációjának történetét minél több adat, forráscsoport és dokumentum ismeretében lehessen a jövőben áttekinteni. Noha peregrinációtörténeti iratokat és kútfőket már eddig is közreadtak a szegedi *Adattár* közismert sorozatának kötetei, a mostani vállalkozás nem csupán folytatása vagy kibővítése ennek a kutatási iránynak. Több annál, mert markánsan érzékelhető benne az anyag rendszeres feltárásának igénye, az egyes kérdéskörök vagy jelenségek sokoldalú bemutatására való törekvés, az összefüggések megvilágításának kíváncsi. Ennek megfelelően az első három kötet a magyarországi *peregrinatio academica* dokumentumainak egy-egy jól körülhatá-

rolható csoportját tartalmazza, mégpedig tematikai rendben, függetlenül az iratok műfajától. Ennek a felfogásnak köszönhető, hogy az egyes adatok mozaikkockáiból valamelyes összkép is kirajzolódik, noha ez természetesen nem kérhető számon dokumentumgyűjteményektől.

A sorozat I. kötete mindazokat az iratokat egybegyűjtötte, amelyek a Thurzó család és a wittenbergi egyetem kapcsolatáról szólnak. Számlák, albumok, instrukciók, orációk, egyetemi statútumok és retorikai dolgozatok egyaránt találhatók köztük, de természetesen a legterjedelmesebb részt az a 186 levél alkotja, amely a neves arisztokrata család wittenbergi kapcsolatait illusztrálja. Az iratok többsége mind eddig kiadatlan volt, a mostani publikálás széles körű levéltári kutató tevékenység eredménye. Elsősorban a

biccsei Thurzó-archívum (Statny Archiv Bytca) és a Magyar Országos Levéltár Kamarai Archívumának korpusza tartalmazott a kutatás előtt idáig ismeretlen dokumentumokat, de a szövegeket összegyűjtő és válogató Herner János egyéb forrásokból is – kéziratokból és nyomtatottakból egyaránt – kiegészítette a kötet anyagát. Korábban már publikált iratok újraközlését is vállalták a sajtó alá rendezők, ha a téma összefüggései úgy kívánták. E téren főként Illa Bálint közleményei (Levéltári Közlemények, X. 1932. 12–66., valamint Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, XV. Budapest, 1934) jöttek számításba, s noha ezek inkább az egyháztörténet, ill. családtörténet szempontjai szerint készültek, mégis számottevő iskolatörténeti anyaguk is van. Ez az egyértelműen helyeseltető eljárás megkönnyíti a további kutatók dolgát, hiszen így egy helyen, egységes szövegközlési elvek szerint, megfelelő magyarázó jegyzetekkel vehető kézbe valamennyi dokumentum.

Mivel a szövegek túlnyomó része latin, ezért magyar nyelvű tartalmi összefoglaló vezeti be őket, majd a betűhív közlés után az eredeti kézirat lelőhelyének feltüntetése következik. A kötet végén bőséges jegyzetanyag található, ez adja meg az iratokban előforduló nevek, utalások és hivatkozások magyarázatát. Itt találjuk meg annak jelzését is, hogy a szövegnek esetleges korábbi kiadása hol lelhető fel. A mindezekhez csatlakozó irodalomjegyzék és betűrendes névmutató egyértelműen jól használhatóvá teszi a kiadványt. Ez már csak azért is rendkívül fontos, mert az ilyenféle művelődéstörténeti dokumentumgyűjtemények közismerten többféle tudományág számára forrásértékűek, jelen esetben az iskolatörténeten kívül a teológia- és esztétikátörténet, könyvtörténet,

genealógia és néprajz számára ugyan csak kínálnak tanulságokat a szakszerű apparátussal közrebocsátott iratok. Ezek mindegyikének taglalására egy recenzió keretei elégtelenek, így csupán két példára szorítkozunk, hogy a kötet használhatóságát érzékeltessük.

Az egyik megfigyelés Thurzó György mecénási tevékenységének jellemzésére vonatkozik. Azt olvassuk róla az utószóban, hogy „a szerveződő lutheránus egyház patrónusaként a környezetében felnevelődő, jórészt szlovák fiatalok külföldi tanulmányait bőkezűen támogatta, sőt igen gondosan irányította is”. A dokumentumok ismeretében hozzátehetjük, hogy etnikai vagy anyanyelvi hovatartozástól teljesen függetlenül magyar, német vagy szlovák alumnusokat egyenlő eséllyel részesített támogatásban. Közülük minden bizonnyal szlovák anyanyelvű volt Samuel Bartošovič, Jakub és Izak Láni, Mikulaš Molitoris, Tomaš Francisci, Jan Krman, Daniel Paulini, Matias Platani Javornik, mások nevük után ítélve magyarok (Adamus Radwanensis Pannonius, Jonas Balla Thurocensis) vagy németek (Kaspar Choliush Lahm, Johann Christoph von Khuenburg) lehettek, nyilvánvaló azonban, hogy az alumnusok mindegyike több nyelvet is beszélt, számukra az etnikai hovatartozás kérdése fel sem merült, a magyar főúri patrónusnak egyképpen hálálkodtak hazaküldött leveleikben. Noha a Thurzó család szűkebb pátriája, a Felvidék északnyugati része igencsak tarka képet mutatott etnikai és nyelvi szempontból, még sincsen szó egyetlen dokumentumban sem ilyen jellegű ellentétokről vagy konfliktusokról. Akkoriban nem ezek, hanem sokkal inkább a felekezeti kötődések jelentettek választóvonalat a társadalmi csoportok vagy egyének között. Thurzó Györgyhez például sok-

kal közelebb álltak szlovák lutheránus familiárisai és alumnusai, mint a magyar katolikus egyházi vagy világi személyek. Ez persze eddig is sejthető volt, a most közreadott dokumentumgyűjtemény azonban érzékletesen és adatszerűen példázza a jelenséget.

A peregrináció megszervezésére, lefolyására, anyagi támogatására és eredményeire vonatkozó adatok mellett nemritkán könyv- és irodalomtörténeti összefüggések is feltárultak az iratokból. Így például Eliás Láni 1613. márc. 20-án Thurzó Györgyhez írott levele alapján cáfolható, hogy a *Malleus peniculi papistici* c. vitairatnak (RMNY 1035) ő lenne a szerzője. A Pázmány-Baldvinus hitvitához is kapunk néhány új adalékot. Sík Sándor monográfiája szerint (138.) Baldvinus tíz évig dolgozott *Phosphorus veri Catholicismi* (Wittenberg, 1626) c. válasziratán, amelynek megírására még Thurzó György kérte fel őt. Ez az adat most korrekcióra, árnyalásra szorul a levelek tartalma alapján. Igaz ugyan, hogy a nádor és Balthasar Meisner 1616-ban levelet váltott a cáfolat megírásáról, de Baldvinus csak 1620-ban kapta meg a latin fordítást (181. sz. levél), s még ekkor is szabadkozik, hogy más munkája miatt nem tud hozzáfogni. Csak 1624-ben jelzi végre, hogy nagyobb részével elkészült, s érdeklődik Czobor Erzsébetnél a kiadási költségeket illetően (186. sz. levél). Így történt, hogy – Pázmány szavait idézve – „Baldvinus pennáját megélesíté a magyar arany”, s megjelent a latin nyelvű *Kalauz*-cáfolat. Mindez lényegében eddig is ismert volt a kutatás előtt, a részletek azonban színes és árnyalt képen elevenednek meg előttünk a Thurzók levelezése nyomán.

A szövegeket kísérő jegyzetek gazdag ismeretanyagot nyújtanak egyrészt a Thurzó familia környezetéről, másrészt a wittenbergi egyetem taná-

rairól. Viszonylag kevés helyen tűnnek szemünkbe hiányok vagy pontatlanságok. Ez a helyzet Jakusith György adatainak esetében (424–425.): nem 1629-től tanult Rómában, hanem csak 1630. okt. 2-án érkezett oda, s 1635-ig volt a Collegium Germanicum Hungaricum alumnusa, adataira nézve Veress Endre római matriculakiadását kellett volna használni (Budapest, 1917. 34–36.). Célszerű lenne Melanchthon nevét következetesen a német szakirodalom szerint, th-val írni, a jelen kötet írásmódja felemás (396., ill. névmutató). A „Hauswedett” névalak nyilván elírás, helyesen: Hauswedell (464.). Az ilyesféle hibák száma azonban összességében nem sok, a sajtó alá rendezés alapján véve gondos munka.

A sorozat II. darabja két félkötetre tagolódik. Közülük a most kezünkben lévő első összesen 235 dokumentumot tartalmaz, a többi szöveg az összes jegyzetanyaggal csak a második félkötetben fog megjelenni, teljes képet tehát majd csak ezzel együtt nyerhetünk Lőcse városának 16–17. századi oktatásügyéről. Annyi azonban már most is látszik, hogy a szepességi város iskola-történeti dokumentumai értékes hozzájárulást és sajátos szint jelentenek a Kárpát-medence művelődési viszonyainak feltérképezéséhez, múltbeli kulturális kapcsolatainak feltárásához. Az iratok rendezését és lajstromozását még a múlt század végén Demkó Kálmán és Hajnóci R. József végezte el, a városi archívum tartalomjegyzéke meg is jelent (A Szepesmegyei Történelmi Társulat évkönyve, IX. évf. Lőcse, 1901). Az így regisztrált anyag 5. osztályát alkotják az egyházi és iskolaügyi iratok, amelyeknek betűhív kiadását tűzték ki célul a jelen kötet sajtó alá rendezői. A munkába fektetett nem csekély energia ellenértékeként a jövőben elevenebb és árnyaltabb kép rajzo-

lódik ki Lőcse külföldön tanuló ösztöndíjasainak stúdiumairól, valamint az őket patronáló mecénási tevékenységről s egyben a 16–17. századi értelmiségképzési metódusokról is.

Szembeötlő az a szívós ragaszkodás, amellyel a város előjárói saját értelmiség kinevelésére törekedtek, az európai korszerű tudományosságot szűkebb pátriájukban lelkészek, orvosok, patikusok, tanárok és jogászok révén meghonosítani igyekeztek. Igaz, a hazaküldött levelek teli vannak az alumnusok panaszaival: kevés az ösztöndíj, nagy a drágaság és az infláció, olykor éhezniök és fázniuk kell a pénzhány miatt, máskor rablótámadások, járványok vagy tűzvészek következtében kényszerültek nélkülözésre, sőt még olyan is akadt, aki az adósok börtönébe került ellátmányának késedelmessége miatt (234. sz.). De a mecénatúrának másik oldala is feltárul az iratokból. A szorgalmas és takarékos diákok mellett akadtak iszákosak, kalandvágyók, felelőtlenül pazarlók is, azért állandó az alkudozás, a „kötélhúzás” az ösztöndíjat adományozó város és famulusai, alumnusai között. Az oktatásügy örök dilemmájának „lőcsei vetületét”, 16–17. századi tükrét kapjuk meg tehát, más korszakok számára is tanulságokat kínálva, összevetésekre támpontot és alapot teremtve. Ha valaki például azt hinné, hogy az egyetemi posztgraduális képzés modern gondolat, annak figyelmébe ajánlható a 44. sz. levél, amelyet Kaspar Kramer írt 1571-ben a wittenbergi egyetem rektorának. Elmondja itt, hogy ő 1563–68 között, öt éven át volt a wittenbergi univerzitás diákja, 3 év óta pedig a lőcsei városi gimnázium tanára. Most azonban úgy érzi, egyévi továbbképzésre szorulna, mivel az újabban jelentkező különféle eretnek tanokkal csak így tudná sikeresen felvenni a küzdelmet, kéri tehát

Lőcse és Wittenberg anyagi és erkölcsi támogatását újabb ösztöndíj érdekében. Ebben az epizódban megnyilvánul egyrészt az a praktikus gondolkodásmód, amely a város vezetését és stipendiánsait jellemezte, másrészt kifejeződik benne a korszerű tudás igénye és tisztelete, amely a nehéz történelmi körülmények között is mindig eleven maradt Lőcsén s a térség más városaiban egyaránt.

A III. kötet tárgya egyetlen peregrinációra: a Teleki Pál (1677–1731) tanulmányútjára vonatkozó dokumentumokat tartalmazza. A 17. század végi Erdély nagy hatalmú politikusának, Teleki Mihálynak hat gyermeke közül alighanem azért esett a választás az ötödikre, Pálra, mert tehetsége és nyelvtudása hamar feltűnt. Az 1695–1699 közötti utazás jellegéről írja Font Zsuzsa az utószóban: „A német-osztrák szakirodalomban Kavalierstournak nevezett nemesi tanulmányút és a tudós peregrináció jegyeinek együttes jelenléte ... nemcsak a tervezésben, hanem a megvalósításban is észrevehető. Ez alighanem Teleki Pál külföldi útjának egyik legfontosabb sajátsága” (416.).

A közreadott dokumentumok igazolják ezt a jellemzést. Míg az előző két kötetből a szegényebb sorsú városi polgárfiúk stúdiumainak körülményeit lehet megismerni, addig itt egy gazdag arisztokrata ifjú tanulmányútjának részletei tárulnak fel minden igényt kielégítő tudományos apparátus kíséretében. Az anyag zömét a család kendilónai levéltárából származó 237 levél alkotja, ezeket Kolozsvárott a volt Erdélyi Múzeum levéltára őrizte meg. 1965-ben négy mikrofilmtekercsen az MTA Könyvtárának Mikrofilmtárába kerültek, ez jelenti a mostani publikáció alapját, egyéb iratokkal kiegészítve. Az utóbbiak között számlák, elismervények és üdvözlőversek találhatók, a

legfontosabb azonban az *album amicorum*, amely mindazon személyek neveit tartalmazza, akikkel a peregrináló diák kapcsolatba került. Elégge szembeötlő, hogy egyetemi tanulmányainak színhelyein – Odera-Frankfurtban, Franekerben és Marburgban – tudósok, tanárok, diákok nevei sorakoznak, míg angliai, franciaországi, svájci és bécsi állomáshelyein inkább a politikai és udvari élet képviselőivel került kapcsolatba. Ez is illusztrálja az út kettős jellegét: a *studium* és a *contactus* egyaránt fontos szerepet kapott benne, nemcsak ismereteket, hanem ismeretéseket is kívánt szerezni Teleki Pál Európában, mégpedig azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy mind családjának, mind a református egyháznak, mind pedig Erdélynek a későbbiekben hasznára fordítsa őket.

A kötet szövegein kívül a jövőben fontos kutatási segédanyagot fognak jelenteni azok a jegyzetek és mutatók, amelyek hozzájuk csatlakoznak. Különösen a név- és tárgymutatótól kapunk sokkal többet, mint azt a szerény cím alapján elvárnánk; magyarázatokat, útbaigazításokat ad, sőt összefüggésekre is utal, így jelentékeny szolgálatot tesz

a kor művelődéstörténetének további kutatásához.

A három kötet az egykori Magyarország területének három különböző pontjára irányítja rá a figyelmet. Jó lenne, ha az illetékes helytörténészek is hasznosítanák a most közreadott anyagot, azt netán ki is egészítenék, tovább gyarapítanák, mert a továbblépés csakis így, régióink szakembereinek együttműködésével lesz lehetséges. Hisszük, hogy szlovák, német, román és magyar filológusok, historikusok közös erőfeszítései nem lennének hiábavalók, hiszen az oktatásügy közös múltja még számos tanulságos felfedezéssel szolgálhat.

A *Fontes rerum scholasticarum* címmel indított sorozat első kötetei a Kárpát-medence európai szellemi kapcsolatainak hajszályökérzetét feltérképező, ismereteinket hasznosan gyarapító forrásgyűjtemények közé tartoznak, a belőlük feltáruló összefüggések több tudományágban hasznosíthatóak lesznek, a jövőben készülő művelődéstörténeti szintézisek számára pedig gazdag és megbízható adatbázist fognak nyújtani.

Bitskey István

LUKÁCS LÁSZLÓ: A FÜGGETLEN MAGYAR JEZSUITA RENDTARTOMÁNY KÉRDÉSE ÉS AZ OSZTRÁK ABSZOLUTIZMUS (1649–1773)

Szeged, 1989. 139 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25.)

Keserű Bálint a kötet szerkesztői utószavában „a Lukács-kapcsolat”-ként emlegeti azt az együttműködést, amely az elmúlt tíz évben alakult ki a József Attila Tudományegyetem régi magyar irodalom- és művelődéstörténettel foglalkozó csoportja és a római Istituto Storico della Compagnia di Gesù között.

Lukács atya 1946-ban Szegeden védte meg bölcsészdoktori értekezését, és 1989-ben ugyanaz az egyetem díszdoktorává avatta. E kötet az ezen alkalommal elhangzott előadásának szövegét és a témával összefüggő dokumentumokat tartalmazza; kiegészítve a JATE akkori rektorának, Csákány Bélának köszöntőjével, illetve a jezsuita törté-

nész szakirodalmi munkásságának annotált bibliográfiájával (Balázs Mihály munkája).

Szükséges volt ez a találkozás; túl művelődéspolitikai ritkaságán is. A jezsuita rend történeti intézete, a rendtörténetírás pontosan olyan, mint a központi rendház, az intézet, a központi gyűjtemények: a forrásoktól a feldolgozásokig minden egy helyütt (a levéltár részben bekötve!), és minden a rendre vonatkozik. Ilyenek a Monumenta Antiquae Hungariae vaskos kötetei is, amelyeket Lukács László annyi szakértelemmel s lelkesedéssel gyűjtött össze, adott közre. A XVI. század végéig eljutva azonban a sorozat hiányérzetet is kelt bennünk. Nem csupán azért, mert Magyarországon a könyvterjesztés nincs megszervezve, s ezek a kötetek nem jutottak el a hazai felhasználókig, de szakmai oldalról is megmutatkozik a távolság Róma és a XVI. századi Magyarország valósága között. Ezt a távolságot történeti jegyzetekkel lehet csökkenteni, olyanokkal, amelyek már nem csak a jezsuita rend nézőpontjából íródtak meg.

Az Adattár sorozat éppen a másik oldalról érkezett a „házasságba”: az első három kötet (Herepei János tanulmányai), az erdélyi inspirációjú kutatási és kiadási témák egyoldalúan protestáns arculatúvá formálták. Pedig a szegedi régi magyaros műhely, „a Késérűiskola” éppúgy igényelte volna a friss katolikus forrásanyagot, jegyzetelnitűdást, mint Lukács László dokumentumkötetei a protestáns szempontot is (a maga igazából) mérlegelni tudó interpretációt.

1989–1992 között azután az Adattár kötetei között is találunk katolikus forrást közreadókat; ily módon Lukács atya vállalkozása – bár az idős tudós munkatempóját még nem sikerült felvenni – Szegeden folytatódik.

A tanulmány vitairat, az argumentáció pedig a források: Kosáry Domokos ugyanis a jezsuita rend XVIII. századi szereplését értékelve azt állította, hogy a rend – ragaszkodván a Habsburg-monarchia egészét átfogó közös rendtartományhoz – a magyar rendiség ellen dolgozott. Az 1649-től 1762-ig tartó próbálkozássorozat dokumentumai és az ezeket magyarázó előszó meggyőzően bizonyítják, hogy a Magyarországról származó rendtagok számos alkalommal kísérleteket tettek az Ausztriai Rendtartománytól való elszakadásra, de a rendfőnök – esetenként más-más indoklással – mindig visszautasította kérésük teljesítését.

A kötet szerzője most sem lép ki abból a keretből, amelyben a források keletkeztek: a rend jogrendje, működési szabályai nem csupán orientálóak, de az előadás vezérfonalává is tudnak válni. Szívesen olvasnék azonban arról, miként illeszkedik ez a függetlenségi törekvés a kortárs jezsuita történetírásba. Az önálló magyar rendtartomány ugyanis nem határozott el, a szétválás nem történt meg. Nem a mindenki által hozzáférhető rendtörténetbe illő a történet? Azt gondolom, nem erről van szó.

Az első, az önálló magyarországi rendtartomány szükségességét megfogalmazó 1649-es tartománygyűlés előtt háromévi cenzúrai eljárás után 1644-ben megjelent Rómában Inchofer Menyhért (1585 k.–1648) *Annales ecclesiastici regni Hungariae* című munkájának első része. A mű Bécs-ellenes hangvételű, a magyarokat mint a keresztény közösség szerves részét, e közösséget szentekkel gazdagítót, azt gyakran védelmezőt mutatja be. A be nem fejezett mű kéziratát Cseles Márton (1641–1709) jezsuita a szerző halála után hozta haza Rómából.

A kéziratot elsőként komolyan felhasználó történész is jezsuita volt: Hevenes Gábor (1656–1713). A hivatalos aktákon túl volt tehát – ha szabad azt mondani, „háttérzajként” létezően – egy olyan jezsuita historiográfia is, amely az önállóan létező, nem pusztán a Birodalom részeként keresztény, katolikus Magyarországot mutatta fel, s amely történetírásból a nem katolikus historikusok is sokat tanultak. A gon-

dolatot, hogy a két dolog (a hivatalos akták és a megjelent történeti munkák) nem véletlenül hat azonos irányba, talán alátámasztja Cseles Márton személye, életútja is. Ugyanis ő volt Rákóczi Ferenc küldönce Bécsben, s ő volt az, aki az önálló magyar jezsuita provincia megeremtését szorgalmazta; így módon a jezsuiták elkerülhették volna a száműzetést.

Monok István

DÖMÖTÖR ÁKOS: A MAGYAR PROTESTÁNS EXEMPLUMOK KATALÓGUSA

Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992. 328 l. (Folklor Archívum 19.)

Dömötör Ákos nagy és jelentős feladatra vállalkozott, amikor megkísérelte összegyűjteni és rendszerbe foglalni a magyar nyelvű protestáns prédikációk exemplumait. Katalógusát régóta várni lehetett, mivel a mintegy tíz éve folyamatosan publikált téma- és motívumtörténeti tanulmányai, egy-egy szerző exemplumanyagát bemutató elemzései sejteni engedték egy ilyen vállalkozás párhuzamos munkálatait. A kötetet Kriza Ildikó szerkesztette, Nagy Ilona lektorálta, a német nyelvű szövegeket Hans-Jörg Uther (Göttingen) gondozta. Megjelenését a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” kutatási program tette lehetővé.

A katalógus 450 típust tartalmaz. A típusok egy részénél további változatokat is felsorol, így összesen mintegy 2100 szöveg rendszerezését nyújtja. A típusoknak folyamatos számozást ad 1-től 450-ig, ezen belül hat fő csoportba osztja az anyagot: I. Bibliai exemplumok (1–70), II. Antik mitikus exemplumok (71–134), III. Legendák és mártírelbeszélések (135–164), IV. Mondák és mondaszerű elbeszélések (165–365), V. Fabulák és mesék mint exemp-

lumok (366–438), VI. Állattörténetek (439–450). A legnagyobb tételszámú, IV. csoporton belül további öt alcsoportot különít el: (A) Ókori történeti mondaanyagok, (B) Ördögelbeszélések, (C) Keresztyén mondák, (D) Profán történeti mondák, (E) Hiedelemmondák. A csoportokon belüli sorrendet az exemplumcímek első szavának betűrendje adja. A kötet végén található a feldolgozott források, a szakirodalom, az elbeszélés- és proverbiumgyűjtemények bibliográfiája, a katalógus típusszámainak és Thompson *Motif Index*-ének konkordanciája, valamint a típuscímekből alkotott név- és tárgymutató. A katalógust a bevezető tanulmány, a típuscímek és tartalmi összefoglalások német fordítása egészíti ki.

A gyakran Aarne-Thompson típusszámmal vagy a *Motif Index* motívummegjelölésével kiegészített címek után a katalógus röviden összefoglalja az exemplum tartalmát, időrendben hozza a változatok lelőhelyeit, áttekinti a szöveghagyományozódást és szakirodalmi hivatkozásokat ad. Utal a téma kapcsolatára a szóláshagyománnyal, s többször megemlíti legújabb kori képi forrásait, viccbeli előfordulását. A kata-

lógus egyik érdeme a hazai és nemzetközi szöveghagyományozódás, az irodalmivá válás és a folklorizáció folyamatainak áttekintése típusmonográfia-vázlatok keretében. A típusinterpretációk történeti összefüggésbe illesztik a prédikációk exemplumanyagát, s áttekintik a téma hazai és nemzetközi előfordulásait, kapcsolatait a különböző irodalmi, félirodalmi és folklór műfajokkal. A szakirodalom mellett feldolgozza a helytörténeti irodalom és a napisajtó adatait, utal a ponyvai közvetítésre, valamint a téma előfordulására a katolikus és protestáns iskoladramában. A mesei, mondai párhuzamokon kívül feltüntetni a téma kapcsolatát az anekdotával és a hiedelmekkel. A típusok után közölt irodalmi hivatkozásokban a kötet végén álló bibliográfiákban nem szereplő, speciális irodalom is található.

A nagyszámú szöveg feldolgozása önként kínálja az exemplumanyag sajátosságainak mennyiségi megragadását. A közölt adatokból következtetéseket lehet levonni az elterjedés, a nemzetközi és felekezetközi kapcsolatok, az időbeli rétegződés és a folklórbeli továbbélés kérdéseire. Egészen biztos azonban, hogy ezek az arányok és a belőlük levonható következtetések a további kutatás nyomán jelentősen változni fognak. A feldolgozott szerzők között a XVI–XVII. századi protestáns prédikációirodalomnak csaknem minden jeles, az irodalomtörténet által számon tartott képviselője megtalálható, ami kellően indokolja az irodalomtörténeti szempontok érvényesítését. Anélkül, hogy a katalógus folklorisztikai jelentőségét kétségbe vonnám, a továbbiakban néhány kritikai észrevételt teszek. Ezek részben az egész koncepcióra, részben a megvalósítás részleteire vonatkoznak, s elsősorban irodalomtörténeti, kvalita-

tív, filológiai szempontokra hívják fel a figyelmet.

A bevezető tanulmány az exemplumot „sok műfajt egyesítő narratív kategória”-ként határozza meg. Ez a meghatározás csak részben felel meg az utóbbi évtizedben kidolgozott és nemzetközileg elfogadottá vált exemplumdefiníciónak, mivel a nem narratív exemplumot kizárja a számításba jöhető szövegek köréből. Ez a lépés részben érthető ugyan a katalógus elsődleges folklorisztikai célkitűzéséből, de a hagyományos folklorisztikai elbeszéléskategóriák és értelmezés alkalmazása a történeti szöveganyagban a korabeli exemplumfelfogásnak csak részben megfelelő szelekciót eredményez. S maga a katalógus is csak részben elégti ki a bevezetőben adott definíciót, amikor olyan szövegeket is tartalmaz, amelyek nem felelnek meg a narrativitás kritériumainak. Tekintettel arra, hogy az elbeszélés elméletéről folytatott irodalomtudományi és folklorisztikai viták ma sem lezártak, s hogy a feldolgozott gyűjtemények számos olyan exemplumot és exemplumgyanús szöveget tartalmaznak, amelyek nem felelnek meg sem az irodalomtudomány példa, történet, história stb. fogalmának, sem a hagyományos exemplumdefiníciónak, a munka megkezdése előtt szükség lett volna az elbeszélés, história, narratív szerkezet fogalmak fontosabb körülhatárolására és a meghatározás következetes érvényesítésére az anyaggyűjtésben.

A második megjegyzés a feldolgozott források körét érinti. Ez azért fontos, mert a használó pontosan szeretné tudni, mit kereshet az összeállításban és mit nem. A bevezető és a forrásjegyzék címe a protestáns prédikációgyűjtemények exemplumainak feldolgozását ígéri. Ezzel szemben a forrásjegyzék

zék több olyan tételt tartalmaz, amely nem sorolható ebbe a fogalomkörbe. Így például található a jegyzékben önállóan megjelent prédikáció, prédikációs kézikönyv (szónoklattan), kateketikai mű, erkölcsfilozófiai értekezés (pl. Szenci Molnár Albert *Discursus*-fordítása), fejedelmi tükör (Prágai András Guevara-fordítása) és jezsuita Seneca-florilégium. Ez egyrészt jelzi, hogy az exemplum a katolikus áhítati irodalomhoz hasonlóan a protestáns prédikációgyűjteményen kívül számos más műfajba, illetőleg kiadványtípusba ágyazottan is előfordul. Másrészt óvatosságra int a katalógus használatában, mert a különféle műfaji kontextusból származó exemplumok keveredése jelentős torzításokhoz vezethet a szövegahagyományozódás bemutatásában.

A harmadik megjegyzés a katalógus beosztására, az anyag csoportosítására vonatkozik. Az exemplumkutatás egyik megoldatlan problémája az anyag rendezése. A klasszikus elbeszélő műfajokat alapul vevő csoportosítások éppúgy célt tévesztettek, mint a szövegek forrás vagy tartalom szerinti beosztása. Nem túl szerencsések azok a megoldások sem, amelyek eleve lemondanak bármiféle rendezésről, a kiválasztott motívumok betűrendjében közlik a típusokat és terjedelmes mutatóval segítik a feltárását. A leghasználhatóbbnak azok a katalógizálási kísérletek látszanak, amelyeket egy szerző exemplumkezelő gyakorlata (célkitűzései, szándéka) alapján, illetve a szövegre jellemző vonások (elbeszélő témák, motívumkörök, hagyományrétegek stb.) kombinációjával hoztak létre, és amelyek terjedelmes szövegpéldát is közölnek. A katalógusban alkalmazott csoportosítás az utóbbi kísérletek egyik változatához, Ernst Heinrich Reher-

mann megoldásához áll a legközelebb, de nem annak egyszerű átvétele. Differenciáltabb annál, s egy kombinált, a történeti, tartalmi és funkcionális szempontok, valamint az anyag heterogenitását együttesen figyelembe vevő beosztást ad. S bár a bevezető csupán az első három csoport elkülönítését magyarázza elfogadható indoklással, az eltérő szempontok együttes alkalmazása következtében részben láthatóvá válnak az exemplumanyag történeti rétegei, hatásmechanizmusai, s a rendszer ráirányítja a figyelmet az exemplumokban tükröződő életfelfogás sajátosságaira, illetőleg a korábbi tipizálási kísérletek hiányosságaira. Hiányzik a szövegek használati összefüggéseinek, értelmező és szövegszervező funkcióinak bemutatása; a típusok meghatározása túlságosan a tartalom alapján történik, az összegzések nem adnak szerkezeti mintát, s az értelmezések is csak kivételesen utalnak a szöveggörnyezetre.

Összegzésként: a katalógus a történeti-összehasonlító folklorisztikának fontos kézikönyve lesz a következő években. A folytatás lehetőségeit jelzi a már elmondottakon kívül a szerzői monográfiák és exemplumkatalógusok, a teljes forrástörténetet feldolgozó típusmonográfiák elkészítése, a további nyomtatott forrástípusok, a kéziratok anyag, a latin és más nemzeti nyelvű források feldolgozása. Külön kérdéskört alkot az exemplumok sajátosságainak, használatának és szerepének vizsgálata a szorosabb értelemben vett irodalmi műfajokban, a protestáns egyházakon belüli és az azoktól elszakadt spirituális áramlatokban. Mindez csak az irodalomtörténet és a folklorisztika szoros együttműködésével lesz megvalósítható.

Tüskés Gábor

KILIÁN ISTVÁN: A MINORITA SZÍNJÁTÉK A XVIII. SZÁZADBAN

Elmélet és gyakorlat. Budapest, Argumentum Kiadó, 1992. 249 l.

(Irodalomtörténeti Füzetek 129.)

Érdekes (és valószínűleg tudománytörténetivé váló) előtörténete van Kilián István könyvének. Az Előszó tanúsága szerint kézírata 1980-ban készült; abban az évben, amikor a szerző – egy munkaközösség tagjaként, harmadmagával – közzétette a magyar nyelvű iskoladráma-szövegek kritikai kiadását és az iskolai színjátszás minden eddiginél teljesebb műsorkatalógusát és forrásbázisát tartalmazó kutatási programot: *A hazai iskoladrámák feltárása*, MKsz 1980. 199–204. A kiadót kereső, majd kiadásra váró kézirat azonban nem hevert el: beépült a *Minorita iskoladrámák* (Budapest, 1989. RMDE XVIII. század 2.) bevezető tanulmányába és jegyzeteibe, valamint a *Magyar színház-történet 1790–1873* (Budapest, 1990. 21–27.) iskolai színjátszás fejezetébe és térképmellékletébe. Minthogy azonban az előbbiek szövegkiadása csak a magyar nyelvű szövegeket ölelte fel (szám szerint húszat), a kötet pedig 121 minorita iskolai produkció adatait sorolja és dolgozza fel (tételeken is: 23–37.) – Kilián István könyvét nem nevezhetjük megkésettnek vagy helyettesíthetőnek. Kritikai recepcióját, a benne foglaltak megítélését az elmondottak segíthetik értelmezni, de nem szabhatják meg.

A minorita iskolai színjátszás ilyen mérvű felfedezése elsősorban annak köszönhető, hogy Kilián (többi munkatársához hasonlóan) túllépett a szövegközpontú, fennmaradt drámára vagy programra építő szemléleten, komplex kutatásokba fogott, amelyek során óhatatlanul kiterjesztette a forrásbázist. Néha – érthető buzgalommal – talán túlságosan is. Fénelon *Telemachusa* (Kassa, 1755) nem dráma, csak lehetsé-

ges drámaforrás, dramatizálható rege. (Ennek XVIII. századi színpadi feldolgozásairól korábban írtunk: It 1978. 537–538.) A nyírbátori passió (az ún. Krucsay-) oltár és a helyi minorita előadás összekapcsolása pedig még akkor is vitatható lenne, ha a produkció tényét nemcsak feltételezni, hanem bizonyítani lehetne – az ilyen direkt kísérletek a görög vázakepektől a garamszentbenedeki Úrkoporsón át a XVIII. századi drámakiadások illusztrációiig még egyszer sem jártak sikerrel. A vitatható részmegoldások ellenére azonban Kilián módszertanát egészében az elért eredmények minősítik: interdiszciplinárisnak és jónak. A mennyiségi adatok sorjázása érthetővé teszi azt a törekvését is, hogy (egy jól összefogott kis rendtörténeti eligazítás után) az „elmélet és gyakorlat” területén egyaránt megpróbáljon statisztikus, de legalább definítív igazságokhoz eljutni. A könyv itt válik igazán izgalmassá, kutatási jelentésből egyfajta dráma- és színház-történeti vitairattá.

Az alapdilemmát abban látjuk, hogy Kilián a minoriták iskolaszínpadi gyakorlata és elmélete, az említett 121 produkció alapján kívánja modellizálni a teljes magyar iskoladrámát; olyan kérdésekre keresve a választ (fejezetcímeit idézve), mint az iskoladráma fogalma, sőt a „későbarokk dráma műfajtipológiája”, a XVIII. századi drámaszerkezet kérdései, a prózai vagy verses megfogalmazás összefüggései, a tematika arányai és tartományai, a szerző-kompilátor-rendező kérdése. Vállalkozásának az adhat némi esélyt, hogy a minoriták elméletben szinte kizárólag és a gyakorlatban is (már amennyire szerényebb körülményeik

között tehetők) a jezsuitákat követték, akik a XVI–XVIII. század tízezer körülire becsülhető iskolai színfeladásai-
ból kb. 8800-zal részesedhettek. (Szintén a könyv adata: 175.) 121-ről a 8800-ra visszakövetkeztetni meglehetősen kockázatos, kivált, ha a hatást eddigelé egyirányúnak láttuk-tapasztaltuk. Most lehetőség adódott az ellentett irány vizsgálatára is, Jantsó Ferenc *Kintse Naso bált rendez* című iskoladrámájának 1775. február 23-i, kézdivásárhely-kantai előadása kapcsán. Ezt a szöveget, csekély eltérésekkel, Illei János *Tornyos Pétereként* (Komárom, 1789) ismerte a drámatörténet. Mostanára már Jantsó textusa is megjelent (*Minorita iskoladrámák*, id. kiadás, 681–740.), így bárki elvégezheti a bizonyított egyezéseket kimutató összevetést. És amennyire igaza van Kiliának abban, hogy az iskolai színjátszásban „szerzői, rendezői, szereplői kéziratok általános vándorlásáról kell beszélnünk” (43.), annyira mond ellent önmagának, amikor leszögezi, hogy „Illei kölcsönözte, s ki is adta a maga neve alatt Jantsó jókedvű komédiáját” (uo.). Az elsőség kérdése így módon nem dönthető el, hiszen Illei maga is szolgált Erdélyben, Kolozsvárott 1767 és 1773 között, amikor Jantsó (1766–1771) ugyanott lelkészkedett és tanított. Kilián ezt az adatot mostani könyvében nem említi, közölte viszont a *Minorita iskoladrámák* jegyzetében (737.). Annak megfelelően, hogy ott még csak arról írt, Jantsó „legalábbis részben, ő maga szerezte, szerkesztette egybe” az iskoladrámát (738.). A kései, komáromi megjelentetés pedig összefügghetett azzal a dráma-kiadói buzgalommal, amellyel az 1780-as évek végén a fordítói mozgalom a leendő hivatásos magyar színészet darabellátását igyekezett biztosítani.

Kilián István, a minorita gyakorlatból kiindulva, tágan vonja meg az iskolai színjáték és színjátszás határait; számítva „mind azokat a nyilvános szerepléseket, amelyekben a dráma leglényegesebb elemei: a látvány, a jelmezes szereplő, az élő szó, a drámai konfliktus, a közönség együttesen, csoportosan vagy külön-külön megjelennek” (19). Így az iskolai színjátszás fogalomkörébe kerülnek nemcsak a moralitások és a nagypénteki misztériumok, hanem a liturgikus játék különböző formái is, a nagypénteki és úrnapi körmenetektől az órangyalok templomba vonulásán át a karácsonyi jászólállításig. Kilián ezzel egyrészt nagyon fontos megállapítást tesz, mert bebizonyítja azt a minorita sajátosságot, hogy a XI. századtól hazánkban is kimutatható liturgikus játékok együtt éltek a középkori misztériumjátékok különböző színjátéktípusaival és a Molière-átdolgozásokkal, azaz a teljes színjáték formáival. Másrészt viszont inkább akaratlanul, mint akarva, kései negyedikként csatlakozott egy három évtizeddel ezelőtti vitához, amelynek során Pirnát Antal határozta meg a drámai jellegűnek tekintett szövegemlékeket (ItK 1961. 611–681.), polemizálva Dömötör Tekla és Kardos Tibor válogatásával a *Régi Magyar Drámai Emlékek* (Budapest, 1960.) két kötetében. A szerzőpáros itt némileg ideológiai kényszer hatása alatt cselekedett, mindenképpen bizonyítani akarván a „népi színjátszás” meglétét Magyarországon is, követve az élenjáró szovjet néprajztudomány eredményeit. A tetszetős, makacsul máig éldogéló elméletet Kilián szintén említi tipológiájában (161.), néhány rész-megállapításában hatása alá is került. Így például nem hinnénk, hogy az iskoladráma leírt téma-, motívum- és szöveg-vándorlása a műfajt „folklo-

risztikus” tenné (127.). Ugyanígy: a szerző szerint a Kézdivásárhely környéki falvakban élő, valós figurák léptek itt iskolaszínpadra: „számtalan úrhatnám polgár, gazdájánál okosabb, mindig talpra eső inas, szerelmet kívánó vénlány, szélhámos, vagabundus diák”... (179.) Mi Imreh István kitűnő könyvéből, *A rendtartó székelj faluból* (Bukarest, 1973) nem erre emlékszünk... Talán inkább arról van szó, hogy az iskoladráma szereplői egy-két vonással, tipizáltan jellemzettek (az úrhatnámságot, a kivagyiságot, a fősvénységet stb. képviselik), hogy őket a gyakorlatlan diákszínjászok is hihetően tudják alakítani. Ez az egyik eset, amikor sajnálhatjuk, hogy Kilián nem hasznosította a kéziratának várakozási ideje alatt megjelent Újváry Zoltán-füzeteket (*Játék és maszk. Dramatikus népszokások 1–4.* Debrecen, 1983–1988) vagy Tahy Nóra tanulmányát (*A teátrális szokás, Színháztudományi Szemle, 19. 1986. 53–83.*) – hozzásegítették volna a szerzőt pontosabb, egzaktabb terminológiához.

A másik ilyen eset Bécsy Tamás irodalomtörténeti füzeté, a sorozatban a 98.: *Drámaelmélet és dramaturgia Csokonai műveiben*, Budapest, 1980. A párhuzamosan készült és megjelent munkához Bécsy elemzéseiben pozitívan körülrja és definiálni is tudja a könyve címében jelzett kettősséget, amit Kilián a „külső és belső drámaszerkezet” fogalmával igyekszik megközelíteni. Ez az elméleti megközelítés továbbépíthető – az mindenképpen a korszaknak a magyar drámatörténetben elfoglalt fontos helyére mutat, hogy Bécsy is a zömmel iskolai színjáték céljára írott Csokonai-dramákat választotta modellezésre.

Kilián István könyve állapotrajz, egyben problémavázlat is. Számos kitűnő megállapítása késztet továbbgondolásra, újabb elemzésekben történő kipróbálásra. A teljesség igénye nélkül említsük meg itt a magyar reneszánsz dráma poétikája és gyakorlata közötti ellentmondás észlelését (161.), a minoriga iskoladráma műtörzésének és a profanizálódó jövő felé fordulásának rögzítését (180.) vagy a négyütemű tizenkettes verssor egybejátsztatását az alexandrinussal, amelynek során a „méltóságteljesebbnek, magasrangúhoz inkább illőnek” gondolt lejtés a hazai hagyományból válhatott az udvari, majd a felvilágosodott klasszicista dráma versformájává (199–200). Figyelemreméltóan érdekes a komplex színjátéktípus-leírás módszerével felvázolt műfajtipológia az iskolai színjátszásra (172–176.), amely a nemzetközileg használt mesekatalógusok mintájára, kódjelek és számok segítségével rendszerezne olyan, esetleg hiányos szövegemlékeket és -dokumentumokat, amelyek címük vagy terjedelmesebb ténamejelölésük alapján nem azonosíthatók. (Ez az oka annak, hogy Staud Géza elkészült, háromkötetes jezsuita műsorkatalógusához és forrásjegyzékéhez csak nagy nehézségek árán készíthető egy nem teljes értékű címmutató.)

A régi magyar művelődéstörténet egyik Atlantiszának feltárására indult iskoladráma-program kötetek sorozatával halad előre, és talán sor kerülhet a határokon túli közgyűjtemények megmaradt forrásanyagainak minél teljesebb áttekintésére is. Kilián István könyve az első feldolgozás a műsorkatalógusok és a szövegközlések után. Várjuk a folytatást.

Kerényi Ferenc

SZIKLAY LÁSZLÓ: PEST-BUDA SZELLEMI ÉLETE A 18-19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Budapest, 1991. Kiadja az MTA Irodalomtudományi Intézete és az Argumentum Kiadó, 1991. 189 l.

Posztumusz könyvet tart kezében az olvasó, amely végső alakját lektorai közreműködésével nyerte el. A szerzőnek nem adatott idő műve finomítására, problémái kidolgozására.

A 18-19. század fordulója meghatározó fontosságú Pest-Buda központtá alakulása történetében: a kulturális élet fejlődése, az értékviszonyok összetettsége, a változás dinamikus menete már régebben felkeltette a kutatók figyelmét – e művek ismeretéről, hasznosításáról tanúskodik a könyv irodalomjegyzéke. Ezek s az azóta megjelent összefoglaló munkák (H. Balázs Éva, Fábri Anna írásai) mellett érdekessége, újdonsága Sziklay László művének, hogy jeles szlavistaként Pest-Budát történeti adottsága szerint mint soknemzetiségű várost veszi számba, szellemi életét az eddig kevésbé értékelt, hasonló nemzetiségi törekvésekkel együtt láttatja. Nagy nyereség, hogy a csak kisebb publikációkban, csak részterületeken kidolgozott jelenségeket most egységes képbe illesztve kapjuk. Túlzott nemzeti öntudattal rendszerint megfélekedtünk az itt élő kisebbségek miénkkel párhuzamos törekvéseiről, pedig a hatás és kölcsönhatásban, az összeredmény kimunkálásában feladata, jelentősége volt ezeknek is. A nyomdák megerősödésében, a kiadványok eladhatósága szempontjából igen fontos a soknyelvűség, a többnemzetiségű olvasók kiszolgálásának igénye; a tudományos és irodalmi társulásokban, a város kulturális centrummá szerveződésében jelentősek az eddig kevésbé ismert és méltatott szerb és szlovák társaságok. A szerző a város irodalmi életét főként az írók kapcsolatának

számbavételével mutatja be. A Pestről származó irodalmi ismeretségek és hatások áttekintésénél túl is lép témáján: Jankó Králról Petőfi-élménye kapcsán költészet-összefoglalást ad, elemezve Alföld-képét. A korszakhatárt különben is rugalmasan kezeli, a 19. századi fejlődés bemutatásában olykor a 40-es, olykor a 60-as évekre is kitekint.

Összegező képet ad a könyv az egyetem, az egyetemi és más nyomdák, könyvkereskedések létesüléséről, működéséről; két jelentős személyiség: József nádor és Széchényi Ferenc törekvéseiről, várost fejlesztő intézkedéseiről; ír a tudományos és irodalmi társulásokról; az irodalmi és a zenei életéről; az építészet és a képzőművészetek alakulásáról. Módszere leíró; hiányzataink leginkább e módszer egyoldalúságából fakadnak. A számbavétel, az összefoglalás igénye mellett alig jutott tér az elemzésre, a pontosabb, körültekintőbb értékelésre. Mintha a szerző csak törzsanyaga összegyűjtésével készült volna el, a pontosabb vizsgálódásra, a jelenségek többoldalú mérlegelésére már sajnálatosan nem jutott ideje. Olykor fontos adalékok is hiányoznak az összképből. Az egyetem történetéhez hozzátartozik az 1795 utáni tisztogatási akció, amelynek során több kiváló egyetemi tanárt mozdítottak el állásából. Az irodalmi társaságok sorából hiányzik egy, igaz, nem sokáig működő kör, amelyről Horváth Ádám és Kazinczy levelezésében olvashatunk. Ez éppen Pesten s éppen Széchényi Ferenc elnökletével és házában ült össze 1790. október 3-án; fordításokat, munkáik megvitatását tűzték ki feladatuk, s céljuk volt a „Magyar Társaság”

felállítása (*KazLev.* I. 420–421., II. 120.). A Pest-Budán kialakuló irodalmi életben nemcsak az említett Virág Benedeknek volt kétségkívül fontos szerepe, hanem annak is, hogy itt működött Kazinczy triász. Ők épp a Mesterrel tartott állandó összeköttetés, hírszerzés és híradás révén amolyan szervezési központot jelentettek, s ez jelentősen előmozdította a centrumá alakulást. A képzőművészetek helyzetét a Pesten élő művészek és műveik felsorolásával írja le a szerző; említ ugyan egy-két portrét, de nem emeli ki az arcképfestés s propagálásában Kazinczy fontos szerepét; ő többször is lefestette magát, s pályatársait is rávette erre. A jellemábrázolás, a főként klasszikus szellemű karakterfestés, illetve később a jellegzetes, az egyedi vonások megörökítésével az új, a romantikus ízlés megtestesítői ezek az alkotások. Nem elhanyagolható szempont, hogy a megrendelések a művészek megélhetésének fontos anyagi bázisát jelentették.

Ez utóbbi témakörben tehát az elemzést is hiányoljuk, a hálátlan mai olvasó nem mindenütt elégszik meg az adalékokból kirajzolható képpel. József nádor működését reformkori, magyarbarát intézkedései, rendelkezései nyomán egyoldalú elismeréssel említi, noha az összkép korántsem ilyen problémátlan. Megbízatása első korszakában a nádor az 1795 utáni egyetemi és megyei tisztogatások, vizsgálatok helyeslője, legalizálója, nemegyszer irányítója volt, erről tanúskodnak az udvarhoz küldött levelei, jelentései. Hozzá tartozik pályaképehez, hogy magyarbarát korszakában már nem bíztak benne az udvarban, más megfigyelőkkel egészítették ki jelentéseit, nem hallgatták meg tanácsait.

A gazdag és színes anyag jó alapja lehetne szociológiai értelmezéseknek, ez azonban sajnálatosan elmarad.

A könyv számba veszi a Pesten sokasodó nyomdákat, kiemeli a nem magyar nyelvű kiadványokat. Azt azonban már nem taglalja, hogy a választhatóság bizonyos szabadságot jelentett az írók számára, esetleges elutasítás, pénzügyi problémák mellett immár több lehetőségük volt magyar és nem magyar nyelvű írásaik megjelentetésére. Jó lett volna némi statisztikai összegezés is, hogy kirajzolódjék a többnyelvűség jelentős szerepe abban, hogy a kiadás lassan üzleti vállalkozássá alakult. A könyv utolsó fejezeteiben különösen érződik a leíró módszer egyoldalúsága, kevéssége. A város zenei életét az operák, a hangversenyek felsorolása, az előadott művek címeinek regisztrálása jeleníti meg. Elemzésre érdemes lett volna a műsor abból a szempontból, hogy vajon milyen közönségigényt szolgált ki. Egyáltalán, kik jártak a zenei rendezvényekre? Mit jelentett az operaátiratok gyakorisága a műsorokban? Mit a magyar tárgyú, magyar jellegű művek sikere? A kordivat, a közönségigény kiszolgálása volt, kuriózumot jelentett, bizonyos „népi” vonásokat kerestek benne? Miként mutatkozott meg e repertoárban a klasszikus és a romantikus zene együttese, irányítása?

A szerző lemondott arról is, hogy az adott korszakon belüli dinamikus változást, irányt, fejlődést érzékeltesse. Az Egyetemi Nyomda bemutatásánál le is szögezi, hogy az ízlések, irányok együttélése „egyáltalán nem függ a kronológiától”. Ezt azonban adalékaival nem tudja bizonyítani: a következő lapokon a 19. század elejéről főként romantikus zenei és prózai kiadványokat sorol fel, köztük a népies irányt, az új, erősen nemzeti szellemű történetírást reprezentáló műveket. A fejezet végén pedig egyenesen a régi és az új irányok ütközéséről számol be a

szerb kiadványok sorozatának vizsgálatakor. A szerző természetesen világosan látta a nemzeti, a népi irány kialakulásának, előretörésének jelentőségét; innen nézve viszont alig érthető, hogy Gvadányi és Dugonics munkásságát egyoldalúan és elítélően nacionalistának bélyegzi. Dugonics egyetemi szereplését, magyarosító törekvéseit, naiv szófejtéseit egyenesen károsnak tartja, noha a fejlődés menetében ennek is volt közönségsszerző és közönségnevelő funkciója. Kortársai között volt, akire hatást gyakorolt (Csokonai), volt, akinek rossz véleménye volt műveiről (Kazinczy), de volt, aki védte (Ráday).

Sajnálatosan érződik az egész könyvön a kimunkátlanság; az említett hiányok mellett erről tanúskodnak a gyakori előre- és hátrautalások, a szerkezet e helyi erőtlenségei. Mi tudjuk, hogy a betegség elhatalmasodása a ki-

dolgozatlanság szomorú oka; megrendülten látjuk az alkotásba kapaszkodó végső erőfeszítést. A mű azonban emberi háttérétől függetlenül, anyagával és megformálásával válik a szakma részévé. S miközben elismerjük a Pest-Budáról, a soknemzetiségű, soknyelvű város soknemzetiségű és soknyelvű kultúrájáról adott összefoglalás jelentőségét, hálátlanul, de kötelességszerűen számba kell vennünk hiányait, fogyatékosságait. A könyv megítélése további teendőinkre is figyelmeztet: az adalékok gazdagsága, a város szellemi életének e sokszínű, sokrétű összképe méltán keltheti fel a további feldolgozás igényét; remélni szeretnénk, hogy kiegészítés s főként értelmezés, értékelés fogja majd kikerekíteni a most csak alapvonásaiban rögzített rajzot.

Mezei Márta

SZÉLES KLÁRA: HENSZLMANN IMRE MŰVÉSZETELMÉLETE ÉS KRITIKUSI GYAKORLATA

Budapest, Argumentum Kiadó, 1992. 107 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 126.)

Kiadói helyzetének rendezése óta örövendetesen felgyorsult az Irodalomtörténeti Füzetek sorozata: 1990-ben 2, 1991-ben 3, 1992-ben 5 kötete jelent meg. A tetemes kézírathátralék feldolgozása és kiadása azonban új problémát is teremtett a sorozatszerkesztő (a szóban forgó kötetet is jegyző Bodnár György, majd az őt váltó Fenyő István) számára. Ebben az esetben a szerző és a sorozatszerkesztő igen szellemes, a szükségből erényt faragó megoldást választott, amikor a bibliográfia kiegészítése után, nem a kézirat részleges átdolgozása mellett döntöttek, hanem – megtartva a fejezetek gondolati önállóságát – közölték az írások keletkezési idejét; a szokásosabb záró összegezés helyére pedig Széles Klárának

egy nemzetközi tudományos tanácskozáson elhangzott, 1988-as előadása került. Így az újrafelfedezésre méltó polihisztor gondolatvilágának feltárása egyszersmind egy irodalomtörténeti műhelymunka 15 évének rajza is.

Az I. fejezet, Henszlmann Imre művészetelméletének kifejtése, változatlanul megőrizte értékeit az időben: a használt fogalomrendszer magyarázata összefogott, pontos. Plasztikus annak a módszertannak jellemzése is, amely Henszlmannt kiemelte kortársai közül: a gyakorlati tapasztalatok ilyen-olyan szintű általánosításán és az esztétikai források idézetmontázsán alapuló vagy a filozófiai (etikailag is motivált) megközelítéssel, a hazai romantikus művészetszemlélet gyermek-

betegségeivel szemben nála valóban a tudományos igényű gondolkodás érvényesült. Széles körű, térben és időben nem korlátozott, állandóan bővített ismeretanyagából induktív módszerrel alkotott művészettudományi, interdiszciplinárisan is érvényes szemléletet, amelyet dedukcióval alkalmazott konkrét magyar művészeti problémákra. Módszere hosszabb időn át tudta biztosítani érdeklődésének nyitottságát, értékítéletének rugalmasságát, és csak az 1860-as évek közepétől vált olykor illusztráló kényszerré a deduktív megközelítés. Mindennek teljesebb megértéséhez számot kell vetni az irodalomhoz képest lépeshátrányban lévő magyar képzőművészeti fejlődéssel, amely még a mennyiségi gyarapodás és az intézményesülés korszakát élte – miközben nem kerülhetett meg olyan művészetfilozófiai kérdéseket, amilyeneket a valóság dagerrotípiás leképezése vagy a művészeti alkotások sokszorozásának lehetősége vetett föl.

A II. fejezet, előméréslet készítve Henszlmann egyetemi előadásainak közel 3500 oldalú kitévő szöveglegyezőséről, arra a tudománytörténeti problémára emlékeztet, hogy a művészettudomány minden ága őriz néhány ilyen feldolgozatlan, 19. századi hagyatéket. A szónak szellemi és közgyűjteményi értelmében egyaránt. A hazai pozitívizmus csökevényes, a mindenkori anyagi helyzetnek alávetett forráskiadó tevékenysége ki is iktatta ezeket a tudományos gondolkodás főáramából – fokozva a társadalmi okokból amúgy sem egyenes vonalú fejlődés megszakítottóságát.

A III. fejezet, a Bajza Józseffel folytatott dráma-vita a Henszlmann-életmű leggyakrabban főlemlített szelete; Széles Klára elemzése itt érthetően többet veszített a publikálását késleltető évtizedben. Nemcsak arra gondolunk,

hogy a polémia főbb dokumentumai azóta kétszer is megjelentek (*A magyar kritika évszázadai* sorozat *Irányok* 2. kötetében, 253–281. és a *Tollharcok* c. válogatásban, 247–296.; mindkettő 1981-ben) – ez csupán a bibliográfia kiegészítését igényelte volna. Fontosabb, hogy azóta Bécsy Tamás megírta az akadémiai színház történet számára (235–259., 1990-ben) a hazai romantikus dráma- és színházelmélet európai horizontú áttekintését; a kritikátörténeti kutatások során előbb Korompay H. János elemezte a vitát, feltárva a mellékhadszíntereket és a fogalmi fegyvertárakat is (ItK 1986. 507–522.), utóbb pedig Fenyő István írt pontos és adatgazdag előzményfejezetet a vitához, amikor felvázolta a dramaturgiai gondolkodás és a színikritika 1842 előtti helyzetét (*Valóságábrázolás és eszményítés*, Budapest, 1990. 216–351.). Ma, ezek fényében némileg másként látunk, mint a szerző. Bajza és Henszlmann tollcsatájában a romantikus művészettelfogáson belüli két módszer konfrontációját észleljük, és az irodalompolitikai vezető szerepébe merevedett, erkölcsi alapozású, de gyakorlati megközelítésű Bajzával szemben inkább Henszlmann érveit érezzük erősebbnek, sőt Bajza visszavonulását is (a színikritikus nyíltabb állásából a drámabíráló választmány kulisszái mögé) úgy tekintjük, mint kényszerű, közvetett beismerését a romantika szélsőségesebb lehetőségeit is kipróbáló drámákkal szembeni értetlenségének. Ideértve Shakespeare *Othellóját* és III. Richárdját is.

Az irodalomkritikus Henszlmann (tevékenységének ez a szelete a IV. fejezet témája) kitűnő meglátásai éltetik az utókor számára. Elsőként és voltaképpen máig ható érvénnyel elemezte Eötvös József dilemmáját *A falu jegyzőjében*: a részleges egyensúlyt teremtő

írói megoldások a jellemek tipizálása és a cselekmény romantikus bonyolítása között nem elégitették ki Henszlmann organikus művészetszemléletét. Túlzottnak tartjuk viszont Széles Klára minősítését, amikor a *János vitéz*-bírálat kapcsán „szokatlan vakság”-ról írt (69.). Találóbbr lenne a deduktív módszer alkalmi ütközéséről beszélni a költői zsenialitás műfajhatárokra átlépő kirobbanásával. Henszlmann motívumkereső buzgólkodása azonban az összehasonlító mesekutatás egyik legelső hazai alkalmazási kísérlete – és valljuk be, Martinkó András kérdőjelei a *János vitéz*-ről (a *Költő, mű, környezet* c. kötetében, Budapest, 1973. ItFüz. 82. 64–106.) lényegében ugyanazokat a kompozíciós, motivációs stb. problé-

mákat érintik, mint Henszlmann rákérdezései 140 évvel korábban...

Szívesen olvastunk volna több összehasonlító elemzést, példának okáért *A falu jegyzőjéről* Henszlmann, Pulszky és Hazucha bírálaiban (mint lehetőséget a szerző is említi: 66.), a *Kegyenc* kapcsán Vörösmarty drámaírálatának bevonásával, vagy éppen Ferenczy István, Casagrande és Alexy Károly Mátyás-szoborábrázolásáról.

Henszlmann Imre az írásmódot (mánuális és intellektuális értelemben is) a személyiség egyik legfontosabb karakterjegyének tekintette. Széles Klára szép érdeme, hogy irodalomtörténeti füzetével eleget tett a henszlmanni magas követelményeknek.

Kerényi Ferenc

FÉNYES LÁSZLÓ: JÓKAI MÓR UTOLSÓ ÉVEI

(Tanú-vallomások). Budapest, Lipinszky Ny., 1904. [Reprint: Laude K., é. n.] 30, 2 l.

A fiatal Ady nagyvárad publicisztikájában hősieen megvédi Jókait a konzervatív közvéleménnyel szemben, amiért idős korában *fiatal* (és magyar író létére *zsidó*) nőt vett feleségül. Ady farizeuskodással vádolja e szokatlan házasság ellenzőit, bírálóit (cikke a Nagyvárad Napló 1901. november 10-i számában jelent meg először). Mikszáth közelebbről látta, beleélő emberi pszichológiával érezte át és magyarázta meg a nősülést. „A nagy embernek többet lehet elnézni, mint a többieknek”, írta, és a hol rossz ízű, hol komikus pletykákba keveredett idősebb pályatárs nimbuszának elhalványodását „falláciának” nevezte.

1904-ben jelent meg Fényes László Tanú-vallomások alcímű kis kötete (mindössze harminc nyomtatott oldal) *Jókai Mór utolsó éveiről*; ennek reprintjét

adta ki változtatás, kommentár nélkül a Laude kiadó.

Lelkes amatőr meggondolkoztató adalékokat tartalmazó könyvét olvashatja, aki egyáltalán hozzájut. Elfogulatlan, pártatlan akar lenni a szerző, hamis legendák eloszlátására, cáfolatára törekszik. Egyszersmind szenvedélyes híve Jókainak, és ez a tények csoportosításában valószínűleg elfogultságot okoz. Rémregény játszódik le előttünk, lekezelt, megvert, megköpdösött idős férj és buta, közönséges, tiszteletlen felesége viszonyáról.

Tanúk a közvetlen környezetből címen riportszerű nyilatkozatokkal egészíti ki és kísérli meg bizonyítani koncepcióját a szerző. Csendes János „tanú” elmondja, hogy az idős Jókaihoz betegségekben nem hívtak orvost. Svábhegyi szomszédja, Krén Károly arról tud, hogy Grosz Bella nyilvánosan szidal-

mazta férjét, a „méltóságos urat”, és még úgy sem bánt vele, mint egy gyerekkel, hanem mint fogollyal. A francia társalkodónő, Staar Alice egyebek között az étkezési szokásaiban, kívánságaiban elszenvedett frusztrációkról szól. Többen tanúskodnak arról, hogy Jókait a felesége és családja permanensen és minősíthetetlen módon pocskondiázta, honoráriumát eltulajdonították; az érkező leveleket felbontották, amelyeket ő írt volna, azokat meghamisították, netán aláírásokat kényszerítettek ki belőle. Íróársai, Herczeg Ferenc, Márkus József és mások a feleség brutális bánásmódjának személyesen közvetlen ismeretében akciót akartak indítani az író kimentésére abból a helyzetből, „a melyben Jókai Mór az ő nagy, mindent idealizáló szíve révén jutott”, de ez a kísérlet eredménytelen maradt. „Hermetice” elzárták a külvilágtól, hazug legendákat terjesztettek boldogságáról.

Nem könnyen ellenőrizhető, hogy az író-bálvány iránti romantikusan szenvedélyes szeretet mennyire hatott az emlékiratíró vélemény- és ítéletalkotására. Sötét, sivár, leleplező képet fest az idős Jókai legközelebbi környezetéről. Híveiről, pártfogoltjairól, baráti érzésű

íróársairól, kritikusaikról vagy nagy nevű kártyapartnereiről esik szó. A cél a fiatal feleség lejáratása, megbélyegzése; mindez persze Jókai nimbuszát sem növeli. A csalódott, megtört idős férfi mégiscsak ontotta műveit, köztük olyanokat is, amelyeket éppen mostanában kezd az irodalomtörténet-írás a szecessziós és korai avantgárd törekvések előzményeiként újrafelfedezni.

Fényes László – kortársként is hőse személyes ismerőjeként – a magánéletében ért sérelmek, félreértések tisztázása céljából írta meg Jókairól szóló könyvét. Bemutat egy zsenit, aki az önvédelemről eleve lemondva, kiszolgáltatottan fogadja el a női hatalmaskodást, akarnokságot, erőszakot. Csak hát éppen ő volt a teremtmény lángelme, és nagyságának része, hogy a csapdázó helyzet hátrányait, a nyomorúságos kiszolgáltatottságot műve gyarapítására sikerült fordítania. Jókai Mórné ömél-tősága francia társalkodónéja, Augustine Robert a külső szemlélő pontosságával látja a lényegét: „Jókai csak túrt és dolgozott ernyedetlenül. Dolgozott vigaszból egyrészt, másrészt: mert kényszerítették reá. Így telt ideje az önök nagy poétájának.”

Csűrös Miklós

KABDEBŐ LÓRÁNT: „A MAGYAR KÖLTÉSZET AZ ÉN NYELVEMEN BESZÉL”

(A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében) Budapest, Argumentum Kiadó, 1992. 273 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 128.)

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének sorozatában megjelent kötet Kabdebő Lóránt doktori értekezését adja közre. A szerző, aki Szabó Lőrinc pályájának kiváló ismerőjeként már eddig is többféle megközelítésben tárta fel a költői-írói életmű rétegeit, jelen dolgozatában arra keres választ, hogyan és mennyiben lép túl Szabó Lő-

rinc költészete a személyes adottságokon, s válik a 20-as évek közepétől kezdődően kibontakozó költői paradigmaváltás pregnáns példájává.

A kötet Szabó Lőrinc naplójából választott címe, a költői öntudatról tanúszkodó idézet, azt sejteti, hogy Kabdebő Lóránt azokat a jellegzetességeket vizsgálja, amelyek – azon felül, hogy jelen-

tős poétikai változásokként tarthatók számon Szabó Lőrinc költészetében – a kortárs irodalmi nyelv, illetve a versszemlélet átalakulásának is alapvető elemei. A magyar lírában a húszas évek közepe táján bekövetkezett változást kezdeteitől fogva nyomon követik az e líra jellegének elméleti szinten történő megragadására tett kísérletek, s ebbe a sorba illeszkedik – az összegzés nem titkolt igényével – Kabdebó Lóránt könyve. A szerző meggyőződése ugyanis, hogy egy általános érvényű poétikai paradigmaváltás legteljesebb megvalósulásának tekinthető Szabó Lőrinc költészetének átalakulása, mi-benlétének megragadása tehát az egész folyamat értelmezése szempontjából döntő jelentőségű lehet.

Miben „érhető tetten” a paradigma-váltás: miből indul ki, hogyan következik be, milyen eredményt hoz, illetve hogyan teljesedik ki? – ezek az alapkérdések határozzák meg a vizsgálódás irányát, amelynek háttérében mindvégig jelen van a „dialogikus poétikai paradigma” kialakulásának megalapozott és igazolható – tehát működőképes – munkahipotézise. Az átalakulás kiindulásának kereteit a költészet megújítására irányuló általános törekvésekben, illetve Szabó Lőrinc személyes költői válságában jelöli meg a szerző, ihletőjének pedig azt a formateremtő szemléletváltozást tartja, amelynek következtében tematika- és stílusbeli sajátosságok részbeni megőrződése mellett alakul át a költemények szerkezete. Az 1930-ra tudatosuló folyamat az alapvetés szintjén az 1932-es *Te meg a világ* című kötetben zárul le, Kabdebó Lóránt szerint. Olyan versszemlélet bontakozik ki, amely eltér „az Illyés-féle nép-nemzeti kötöttségű, pedagógiai célzatú ábrázoló, lineárisan elbeszélő jellegű” költészeti mintától (7.), és amely a hagyományosan öröklött

Arany János-i esztétikának a nyelvi megformáltságba vetett hitével szemben a költői gyakorlat síkján a költészet filozófiai meghatározottságának poétikáját hozza létre. Az elméleti-esztétikai alapok tudatosulása tehát nem feltétele, hanem következménye a versszerkezet átalakulásának – vallja a szerző, mint annak az értelmezői álláspontnak a képviselője, amely szerint „a huszadik században az esztétikai közvetítés kikapcsolásával jöhet létre egyfajta poétikai-filozófiai adekváció, amely nem hatás formájában köti össze a költőket és a filozófusokat, hanem egybeolvashatóvá teszi őket alkotásfolyamatuk, illetőleg gondolkodásformájuk hasonlósága okán” (251.). Lehetségesnek tartja ugyan a filozófiai inspirációt, a közvetlen hatás jelenlétét azonban nem; az egybehangolódás iránya fordított: a gyakorlatban bekövetkezett paradigmaváltást igazolja vissza a filozófia.

A vizsgálata tárgyát képező folyamat bemutatásához Kabdebó Lóránt klasszikus elemzési stratégiát választott: könyvének vezérfonala a kronológia, a paradigmaváltásnak az alkotásfolyamat előrehaladásával párhuzamosan bekövetkező kiteljesedését pedig az egyes pályaszakaszokra jellemző műfajok-műformák osztják fejezetekre – a személyiséglátomástól (*Te meg a világ*) az epikus és leíró versen át az életmeditációig (*Tücsökezene*, ill. *A huszonhatodik év*). A szerző versről versre követi nyomon, jellemzi és dokumentálja a folyamatot, amelynek egy-egy állomásán a kulcsjelenségek bemutatását és példákkal való igazolását egyes kiemelt, alapvetőnek ítélt darabok részletes elemzése követi. Szabó Lőrinc költészetének átalakulását úgy szemlészeti a korabeli filozófiában (és esztétikában) bekövetkező szemléleti változásokkal, hogy közben a költő publi-

cisztikájából, esztétikai jellegű önreflexióiból is bőven merít érveket elmélete alátámasztásához. A hagyományosnak mondható értelmezési struktúra kereteit modern terminológia tölti ki, s ez megfelel a vállalt feladat – költészet és filozófia párhuzamainak feltárása – támasztotta követelményeknek. Bár az esztéták és filozófusok idézése a poétikai-filozófiai adekváció illusztrálására olykor némiképp túlzottnak tűnik, hiszen esetenként azt sugallja, hogy a

költő a vers ürügyén kis filozófiai rendszert hozott létre, mégis a kötet egészét tekintve szerencsésen megmarad a költészeti és a filozófiai horizontoknak a szerző által is célzott egyensúlya. Kabdebó Lóránt meggyőzően igazolja előfeltevését, mely szerint Szabó Lőrinc költészetének átalakulása a húszas évek végén meginduló poétikai paradigmaváltás legjellegzetesebb megnyilatkozása.

Sarankó Márta

Beszámoló a Textológiai Munkabizottság 1993. február 8-i üléséről

Az ülésen, amelyen a bizottság 18 tagja és négy meghívott vendég volt jelen, először Kovács Sándor Iván emlékezett meg Klaniczay Tibor akadémikusról. A tavaly elhunyt irodalomtudós és tudományszervező gazdag életművéből ezúttal a textológiai vonatkozásokat emelte ki. Felidézte a Zrínyi kritikai kiadás tervezetét 1957-ből, a textológiai bizottság életre hívásának ötletét 1960-ból, az e célból készített munkahipotézist 1961-ből, a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” kutatási főirány érdekében végzett, ma még csak hiányával felmérhető tevékenységét és a *Nemzeti örökségünk* című, társszerkesztőként jegyzett kiadványt, amely nemcsak a főirány bibliográfiai összefoglalása, hanem feladatokat kitűző szakkönyv is.

Élénk vita bontakozott ki (hat hozzászólással) Szigeti Csaba tervezetéről (*Szabó Lőrinc költeményeinek digitális kiadása és felhasználási módjai*), amely egy megindítandó kritikai kiadás módszertani alapvetése. Az érvek és ellenérvek a „konzerválás vagy feldolgozás?” dilemmája körül rendeződtek el. A kritikai kiadás kétféle értelmezése ugyanis eltérő stratégiákat sugall: lehet-e feladata egy majdani szemantikai elemzés előkészítése, vagy elégedjen meg az irodalmi műalkotás szövegváltozatainak értékítélet nélküli, mellérendelt rögzítésével? Kiküszöbölhetők-e a számítógép segítségével az objektív rögzítés érdekében a „romlandó”, szubjektív elemek? Mi legyen a textológiai munka eredménye: a szöveg alakulásának bármely fázisáról készíthető kvázi-fakszimile vagy egy karbantartható szöveg-adattár? Ezekhez viszonyítva valóban rossz kompromisszumnak tekinthető-e a lenyomtatott textus megjelenése? Abban viszont egyetértettek a résztvevők, hogy e kérdések felvetése és megvitatása kétségkívül új elvi fázist jelent a hazai textológiában.

Az akadémiai ciklus végéhez közeledve, Bíró Ferenc elnök gyorsmérleget készített a bizottság kétéves tevékenységéről. A korábbi időszakhoz képest előtérbe kerültek a finanszírozási és koordinálási kérdések; a szakmai fórum szerepét ezért a bizottság az Irodalomtudományi Intézet által szervezett textológiai mesterkurzussal együtt látta el. A kritikai kiadások terén az erőfeszítések a folyó sorozatok felgyorsítására és az elhúzódók befejezésére irányultak. Új kiadásokat csak ennek arányában lehet és érdemes indítani. Néhány esetben – például a megindult Kölcsey-, a tervezett Zrínyi- és Szabó Lőrinc-kiadás esetében – a kedvező személyi feltételek azonban szinte kikényszerítik a munka megszervezését. Új és fontos tendenciának bizonyult a szövegek szellemi háttérországának tekinthető kiadványtípusok (bibliográfiák, indexek, katalógusok) szorgalmazása.

A befejezés előtt álló sorozatok áttekintése során ez alkalommal a Juhász Gyula-kiadásról lett volna még szó, amelynek évek óta egyetlen kötete hiányzik. A napirendi pont elmaradt, mert a meghívott vendégek, Ilia Mihály és Lengyel András távolmaradtak.

HELIKON

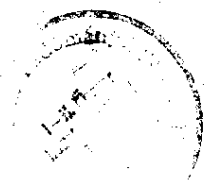
IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A konstruktivista irodalomtudomány

Az 1993. 1. szám tartalmából

TANULMÁNYOK

- Odorics Ferenc*: A konstruktivista irodalomtudomány
Siegfried J. Schmidt: A világunk – és ez minden (Fordította: *Hárs Endre*)
Helmut Hauptmeier–Gebhard Rusch: Tapasztalás és tudomány. Gondolatok a tapasztalás konstruktivista teóriájához (Fordította: *Ujlaki Tibor*)
Siegfried J. Schmidt: Nyelv, gondolkodás és kommunikáció a konstruktivista modellben (Fordította: *Szijj Ferenc*)
Gebhard Rusch: Mit kínál a kognícióelmélet az irodalomtudomány számára? (Fordította: *Hárs Endre*)
Gebhard Rusch: A történelem, az irodalomelmélet és a historiográfia elmélete (Fordította: *Kovács Sándor*)
Ernst von Glasersfeld: Konstruktivista diskurzusok (Fordította: *Szijj Ferenc*)
Peter Finke: Az empirizmus önmagában nem elegendő. Kritikai megfontolások az empirikus tudomány koncepcióival kapcsolatban (Fordította: *Sz. Zehery Éva*)
Konstruktivista szakirodalom (Összeállította: *Odorics Ferenc*)

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte a Balassi Kiadó

Budapest, 1993

Megjelent 12,5 A/5 ív terjedelemben

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája

Felelős vezető: Hujder Zoltán

Munkaszám: 591/93

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

SOMMAIRE

Balázs, M.: Des sources et de l'arrière-plan historico-idéologique de l'ouvrage intitulé <i>Háló de Gáspár Heltai</i>	167
Korompay H., J.: L'activité critique de Ferenc Toldy dans les années 1840	197
Kerényi, F.: Poèmes de Petőfi dans les almanachs de théâtre	226

Bulletin

Kovács, J. L.: Les éléments de la légende de Faust dans l'ouvrage intitulé <i>Posonban lött praedicatio</i> de Pázmány	244
Szilágyi, M.: La redécouverte de József Kármán au XIX ^e siècle	248
Lukácsy, S.: Quand Kölcsey a-t-il écrit le <i>Parainesis</i> ?	256
Szabó G., Zoltán: De l'intitulation des poèmes de Kölcsey	261

Revue

Szilágyi, P.: La métrique de Endre Ady (Kecskés, A.)	267
János Thuróczy: Chronicle of the Hungarians (Kulcsár, P.)	277
V. Ecsedy, J.: L'histoire de l'imprimerie Bornemisza-Mantskovit (Szabó, A.)	279
Fontes Rerum Scholasticarum, I-III (Bitskey, I.)	280
Lukács, L.: Le problème de la province jésuite hongroise indépendante et l'absolutisme autrichien (1649-1773) (Monok, I.)	284
Dömötör, Á.: Catalogue des exemplums protestants hongrois (Tüskés, G.)	286
Kilián, I.: Le théâtre des frères mineurs au XVIII ^e siècle (Kerényi, F.)	289
Sziklay, L.: La vie intellectuelle de Pest-Buda au tournant des XVIII ^e et XIX ^e siècles (Mezei, M.)	292
Széles, K.: La théorie artistique de Imre Henszlmann et sa pratique de critique (Kerényi, F.)	294
Fényes, L.: Les dernières années de Mór Jókai (Csűrös, M.)	296
Kabdebó, L.: « La poésie hongroise parle mon langage » (Sarankó, M.)	297

Chronique

Rapport sur la séance du 8 février 1993 du Comité d'action de Textologie	300
--	-----

